

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ
УНИВЕРСИТЕТИ

С.Р. Топилдиев, Р.Р. Ҳасанов

**ИЖТИМОЙ – ИҚТИСОДИЙ
РИВОЖЛАНИШНИНГ
ИННОВАЦИОН МОДЕЛЛАРИ**

Ўқув қўлланма

*Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
ҳузуридаги Мувофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан 5A230101-Иқтисодиёт
(тармоқлар ва соҳалар) мутахассислигида таҳсил олаётган талабалар учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ – 2019

УДК: 30.13..6.01М (575.1)

Ўқув қўлланмада “Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделлари” фани дастурига мувофиқ ёзилган бўлиб, унда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделларининг назарий асослари, иқтисодиётнинг инновацион типи, билимларга асосланган иқтисодиёт, инновацион инфратузилма, инновацион ривожланишнинг иқтисодий ўсишга таъсирининг мазмун-моҳияти ёритилган.

Қўлланмада инсон ривожланиш концепциясининг моҳияти ва мазмунига, инсон ривожланиш иқтисодий-ижтимоий, маданий ва сиёсий соҳаларда кишининг ўз қобилиятларидан максимал фойдаланиши учун тенг имкониятлар яратилиши ва бу имкониятларнинг кенгайтирилишига, инсон ривожланиши ва инновацияларнинг ўзаро боғлиқлигига, инсон капитали ва инновацион иқтисодиёт концепциялари билан ўзаро боғлиқлигига алоҳида эътибор берилган.

Мазкур ўқув қўлланма Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгашининг 2019 йил _____ даги _____ - сонли қарорига мувофиқ ўқув жараёнига татбиқ этиш учун тавсия этилган

Тақризчилар:

Расулев А.Ф., иқтисодиёт фанлари доктори, профессор.

Асатуллаев Х.С., иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент.

“Иқтисодиёт назарияси” кафедрасининг 2019 йил “ ” _____ даги _____ -сонли мажлисида муҳокама қилинган.

“Ижтимоий - иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделлари” фани бўйича ишчи дафтар Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгашининг 2019 йил _____ даги _____ - сонли қарорига мувофиқ ўқув жараёнига татбиқ этиш учун тавсия этилган.

КИРИШ

Ҳозирги кунда бутун дунё олимлари учун ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделларини ўрганиш, таҳлил қилиш ва шу асосда стратегияни белгилаш масалалари асосий вазифаларидан бўлиб қолмоқда. Шу сабабли ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделларини ўрганиш долзарб аҳамиятга эга. Ана шундан келиб чиқиб, ушбу масалаларни самарали ҳал қилиш кўп жиҳатдан иқтисодчиларнинг замонавий инновацион ғоялари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини чуқурроқ билишларига боғлиқдир. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат таълим тизимининг қай даражада ривожланганлигига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг 2017–2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган устувор вазифалардан келиб чиқиб, қўлланмада келтирилган материал, қоида ва хулосаларни пухта ўзлаштириш, келажакда амалий самара берадиган инновацион ечимлар ишлаб чиқиш ва жорий этиш ҳамда ижодий ёндашишларни таъминлаш долзарб аҳамият касб этади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири мамлакатда инновацион ислохотлар, туб янгиланишлар, иқтисодиётни ва ижтимоий ҳаётни модернизациялаш бўлиб, бунда барқарор иқтисодий ўсишнинг инновацион асосларини қарор топтириш, товар ишлаб чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчиларни янги инновациялардан манфаатдорлигини оширишни таъминлаш муҳим ҳисобланади. Ушбу жараёнлар, шубҳасиз мамлакатнинг инновацион ва иқтисодий салоҳиятини ошириш билан бир пайтда, ундан унумли фойдаланишни назарда тутди.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделларини тадқиқ этиш глобаллашув шароитида рўй бераётган инновацион ўзгаришлардаги ҳамкорликни янада кучайтиришни тақозо қилади. Шу боис, миллий иқтисодиёт ва жаҳондаги инновацион ўзгаришлардан хабардор бўлиб бориш, ҳам назарий, ҳам услубий жиҳатдан илмий тадқиқот ишларини янада

кучайтириш, уларни амалга ошириш йўллари ишлаб чиқиш билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделларини ўрганиш ҳозирги кундаги замонавий концепция ва ғояларнинг мазмун-моҳияти, асосий йўналишлари, ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ва шу каби бир қатор назарий билимларни бойитишга хизмат қилади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделлари фани орқали мамлакатнинг жаҳон хўжалик тизимига фаол кириб бориши, иқтисодиётнинг очиклигини кенгайтириш ва эркинлаштириш, инновация асосида Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатларни таъминлаш йўллари талабаларга ўргатиш талаб этилади.

Ривожланишнинг инновацион типи тараққиётнинг ҳозирги босқичида муқобил йўл сифатида “Илмий асосга эга бўлган иқтисодиётга” ўтишини, инновацион фаолият жараёнида инновацияларнинг замонавий ҳолати ва хусусиятлари, мавжуд муаммолар ва зиддиятларни аниқлаш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти концепциясининг самарали амал қилишини таъминлаш, ижтимоий кадриятлар трансформациялари асосида иқтисодий тараққиётнинг замонавий тенденцияларини баҳолаш ва аҳоли фаровонлигини баҳолашнинг сифат кўрсаткичларига ўтилишини тақозо этмоқда.

Инновацион ривожланиш мамлакат халқаро рақобатбардошлиги омили сифатида инновацион салоҳият ва унинг рақобат асосида ривожланишга таъсирига баҳо бериш, ишлаб чиқариш омиллари учун шароитлар яратиш, глобал рақобатда инновацион бизнеснинг ролини ошириш биринчи даражали вазифалардир. Бунга эришиш учун давлатнинг инновацион сиёсатини ишлаб чиқиш, унинг механизмлари ва дастакларини аниқлаш, инновацион кооперациясини рағбатлантириш, инновацион моделни амалга оширишнинг ижтимоий-иқтисодий хусусиятларига (микро- макро-, мезо даражада) эътибор қаратиш, интеллетуал мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва инновацион жараёнларни бошқариш механизмини яратиш долзарб ҳисобланади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделлари фани “Иқтисодиёт назарияси” йўналишида таҳсил олаётганларнинг асосий билимларини шакллантириш негизи ҳисобланади. Мазкур фан ўқув режасидаги иқтисодиёт назарияси, макроиқтисодиёт, микроиқтисодиёт, иқтисодий трансформация назарияси, ижтимоий соҳа иқтисодиёти, иқтисодий таълимотлар тарихи, монетар сиёсат, давлатнинг иқтисодий сиёсати ва шу каби бир қатор фанлар билан яқин боғланган бўлиб, ўзининг предметини ўрганишда юқоридаги фанлар категориялари, муаммолари ва ютуқларидан фойдаланилди.

1-БОБ. РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН ТИПИ

1.1. Инновацион ривожланишнинг моҳияти ва мазмуни

1.2. Ривожланишнинг инновацион типи хусусиятлари

1.3. Билимларга асосланган иқтисодиёт

1.1. Инновацион ривожланишнинг моҳияти ва мазмуни

Инновацион ривожланишнинг моҳияти ва мазмунини ўрганишдан олдин “инновация” ибораси тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш зарур. Ушбу тушунча инглиз тилидан олинган бўлиб, “innovation”, яъни янгилик, янгилик киритиш деган маънони англатади. Мазкур тушунча илк бор XIX аср маданиятшунослари томонидан қўлланилган. Турли халқлар маданиятларининг бир-бирига таъсири натижаси сифатида пайдо бўлган ўзгаришлар янгилик, яъни инновация, деб талқин қилинган. XX аср бошларидан эса ушбу ибора иқтисодчилар лексикасига кириб келди. Бунда олимлар ва мутахассислар инновацияларни айнан иқтисодиётда вақти-вақти билан рўй берадиган инқиروزлардан чиқишнинг муҳим воситаси сифатида ўргана бошладилар. Маълумки, иқтисодиётнинг инқиروز оқибатларини енгиб ўтишга қодирлиги унинг инновационлик даражасини белгилаб беради.

Тан олинганки, инновация асосий омил сифатида иқтисодий ўсишни таъминлаш, атроф-муҳит ва ижтимоий жиҳатдан муаммоларни ҳал қилиш учун шарт-шароитлар яратишга ёрдам беради. Ривожланаётган мамлакатларда инновация бойлик ва иш ўринларини яратиш ҳамда иқтисодий ўсиш манбаи ҳисобланади. Шу билан бирга, бу янгилик тадқиқот ва ривожлантириш (Р & Д) орқали ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда технологик янгиликларни бошқача бошқарилишини таъминлайди. Нотехнологик инновациялар янгилик ва мавжуд билимлардан фойдаланиши, бозорда янги қиймат яратиши расмий статистикада қайд этилмайди¹.

¹ Edited by Erika Kraemer-Mbula and Watu Wamae. “Innovation and the Development Agenda”. International Development Research Centre PO Box 8500, Ottawa, ON, Canada K1G 3H9. © OECD/IDRC 2010. p. 3.

Охирги ярим асрлик вақт турли даражадаги мувафақиятга эришган тараққиётга нисбатан хар хил ёндашувларни кўрди. Камбағаллик ва тенгсизлик муаммолари ўсиб бораяпди ва камаймаяпди ва бу ва бошқа об-ҳаво ўзгариши каби муаммоларнинг ечимини топиш жуда муҳим бўлиб турибди. Ҳали ҳам дунё тараққиёт хусусий манбалари сектори ва оммавий оқимга таъсир ўтказишда давом этаётган ва ҳамма жойда бўлган катта молиявий кризисдан азият чекиб келаяпди.

Ривожланган давлатлар ва ОЕСД бу муаммоларни ҳал қилаётган дамда бошқа мавзулар пайдо бўлапди. Булар ўз ичига ривожланган давлатларлар етакчилигида тараққиёт билан иш олиб боришда сиёсат изчиллиги, аёллар ва қизлар ҳолатини яхшилаш ва қишлоқ хўжалиги ва соғлиқ каби асосий йўналишларнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти масалаларига эътиборни қаратишда ҳам кафолатларини бўлишган ҳолда шерикчилик қилишни олади. Бунга алоқадор мавзу инновация².

Шу ўринда ўрганилаётган тушунчанинг Оксфорд изоҳли луғатида келтирилган талқинини ҳам эслаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Унда «инновация» «товарни ишлаб чиқариш ёки сотиш, конструкциялашга бўлган янги ёндашув», деб изоҳланади. Инновацияларни қўллаш натижасида новатор ёки унинг компанияси рақобатчиларга нисбатан устунликка эга бўлади.

«Инновация» атамасининг замонавий талқини машҳур иқтисодчи олим Й. Шумпетер (J.A.Schumpeter) га тегишли. Унинг фикрича, инновация – бу янги материаллар ва компонентлардан фойдаланиш, янги жараёнларни жорий этиш, янги бозорларни очиш, янги ташкилий шаклларни жорий этишга асосланган барча янги комбинацияларнинг янгидан қўшилиши ва тижоратлашувидан иборат бўлган ишлаб чиқариш функциясининг тубдан алмашинувидир.

² Gordon Conway, Jeff Waage, Sara Delaney. “Science and Innovation for Development”. © 2010 UK Collaborative on Development Sciences (UKCDS). P 91

Шу ўринда К. Шодиметовнинг “Муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш ва унинг иқтисодий истиқболлари” номли қўлланмасида келтирилган ушбу фикрлар ҳам эътиборли эканлигини таъкидлаш керак.

Инновация — бу моддий ишлаб чиқариш ёки сармоя концентрацияси эмас. Айрим тадқиқотчилар, жумладан, Э. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Д. Белл, Ж. Нейсбит каби олимлар: «Айнан инновацион технологияларга таянган давлатгина юксак тараққиёт даражасига эришади», деган фикрни илгари суришади. Аслида ҳам шундай. Зеро, саноатлашган иқтисодиёт ўрнини аста-секин инновацион иқтисодиёт эгаллаши оддий ҳақиқатдир. Натижада, янгидан-янги бозорлар кашф этилади. Бинобарин, инновацион мақсадларни рўёбга чиқариш учун, хусусий инвестицияларга имтиёзлар бериш, замонавий банкларни шакллантириш, инновацияларни кафолатлаш ҳамда суғурталаш, кичик ва хусусий бизнесни қўллаб-қувватлаш, йирик технологик лойиҳалар учун миллий ва хорижий сармояларни кенг жалб этиш талаб қилинади. Бундан ташқари, бу борада, инновацион сиёсатни тартибга солувчи қонунларни такомиллаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (WIPO) ўз ҳисоботларида юқоридаги талабларга қатъий амал қилаётган 20 га яқин давлатда инновацион ривожланиш тобора жадаллашаётганини эътироф этади. Швейцария, АҚШ, Швеция, Буюк Британия, Голландия, Финляндия, Гонконг, Сингапур, Тайвань, Япония, Жанубий Корея, Малайзия, Дания ва Ирландия ана шулар сирасидандир³.

Инновация – янги маҳсулот ёки хизматни бозорга киритиш, янги ишлаб чиқариш жараёнларини татбиқ этиш, маҳсулот ёки хизматлар, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги шакллари ёки фаолият турларини илгари суриш, янги бозорларни ташкил этиш ёки янги жараённинг жорий бозор ва

³ К.Шодиметов. Муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш ва унинг иқтисодий истиқболлари. –Т.: “ILM ZIYO”. 2014. 14 бет

мавжуд бозорларда катта улушини кўлга киритишга қаратилган саъй-ҳаракатлардир⁴.

Инновацион иқтисодиётда асосий эътибор юқори технологияларга асосланган ишлаб чиқариш, илм талаб технологиялар ва инсон фаолиятининг турли соҳаларини инновацион ташкил этиш, иқтисодиётда инновацион тизимни шакллантириш, компьютер технологиялари ва телекоммуникация тизимларига қаратилади.

Ривожланишнинг инновацион типи беовосита илмий-техникавий салоҳиятнинг мавжудлиги ва ўсиши, турли соҳаларга инвестицияларни кенг кўламда жалб қилиниши билан характерланади ва инновацион фаол корхоналар сонининг ошишига олиб келади.

Ривожланишнинг инновацион тизимида миллий инновацион тизимни шаклланишига алоҳида эътибор қаратилади. Миллий инновацион тизим тушунчаси инновацион иқтисодиётнинг муҳим белгиси сифатида фанга XX асрнинг 70-йилларида кириб келди.

К.Фриманнинг фикрига кўра, миллий инновацион тизим – жамият томонидан истеъмол қилинадиган янги технологиялар, маҳсулотлар ва хизматларнинг яратилишидаги янги билимларни ишлаб чиқишда, сақлашда, тарқатишда ва янги технологияларга айланишида қатнашадиган иқтисодий субъектлар ва ижтимоий институтларнинг (кадриятлар, меъёрлар, ҳуқуқларнинг) мураккаб тизими ҳисобланади⁵.

Технологик изчиллик қонуниятларини ва унинг тарихий мантиқий кетма-кетлигини ўрганадиган эволюцион иқтисодий назария “техник иқтисодий прадиigma” ва “технологик траектория” тушунчаларига асосланади. У макродаражадаги иқтисодий ўсиш бир томондан турли-туманликка ва

⁴ Edited by Erika Kraemer-Mbula and Watu Wamae. “Innovation and the Development Agenda”. International Development Research Centre PO Box 8500, Ottawa, ON, Canada K1G 3H9. © OECD/IDRC 2010. p. 9.

⁵ Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. L.: PrinterPublishers, 1987. p 57.

ноаниқликларга, иккинчи томондан эса микродаражада иқтисодий жараёнларни бир-бирига уйғунлаштириш, мутаносибликни таъминлаш, мувофиқлаштириш ва стандартлаштиришга боғлиқлигини қайд этади.

Инновация стратегияси ва уларни рағбатлантириш ХРТМга аъзо давлатлар ваколатида, лекин уларнинг глобал таъсири бор. Бунда нафақат инновацион бойлик ва иқтисодий ўсишга эришиш, шу билан бирга, улар ҳам иқлим ўзгаришларини юмшатиш, касалликларга қарши курашда ресурслар бошқарувини такомиллаштириши мумкин. Бу китоб мазмуни ривожланаётган мамлакатларда инновацион янгиликлар киритиш имконини беришга хизмат қилади⁶.

1.2. Ривожланишнинг инновацион типи хусусиятлари

Ривожланишнинг инновацион типи (ингл. Innovation model of development) – ижтимоий ишлаб чиқаришда янги илғор технологияларга урғу бериш, юқори технологиялар асосида маҳсулотлар ишлаб чиқариш, микро ва макроиқтисодий жараёнларда илғор ташкилий ва бошқарув қарорларини қабул қилиш – технопарк, техно полис, кам энергия талаб этадиган технологиялардан фойдаланиш сиёсати, ишлаб чиқариш фаолиятини интеллектуаллаштириш, иқтисодиётни софтлаштириш ва сервислаштириш билан тавсифланади.

Инновацион иқтисодиётда асосий эътибор юқори технологияларга асосланган ишлаб чиқариш, илм талаб технологиялар ва инсон фаолиятининг турли соҳаларини инновацион ташкил этиш, иқтисодиётда инновацион тизимни шакллантириш, компьютер технологиялари ва телекоммуникация тизимларига қаратилади.

Ривожланишнинг инновацион типиди, асосий ишлаб чиқариш омили

⁶ Edited by Erika Kraemer-Mbula and Watu Wamae. "Innovation and the Development Agenda". International Development Research Centre PO Box 8500, Ottawa, ON, Canada K1G 3H9. © OECD/IDRC 2010. p. 4.

бўлган меҳнатни илм билан ўзаро уйғунлашуви, техник маҳоратнинг интеллектуал маҳоратга ўсиб ўтиши содир бўлади ва бу жамиятнинг иқтисодий асосини белгилаб беради. Бундай жамиятни тасвирлашда илмий адабиётларда “информацион жамият”, “илмлар жамияти” “информацион иқтисодиёт”, “интеллектуал иқтисодиёт” каби иборалардан фойдаланилади.

Ривожланишнинг инновацион типи бевосита илмий-техникавий салоҳиятнинг мавжудлиги ва ўсиши, турли соҳаларга инвестицияларни кенг қўламда жалб қилиниши билан характерланади ва инновацион фаол корхоналар сонининг ошишига олиб келади.

Ривожланишнинг инновацион тизимида миллий инновацион тизимни шаклланишига алоҳида эътибор қаратилади. Миллий инновацион тизим тушунчаси инновацион иқтисодиётнинг муҳим белгиси сифатида фанга XX асрнинг 70-йилларида кириб келди.

К.Фриманнинг фикрига кўра, миллий инновацион тизим – жамият томонидан истеъмол қилинадиган янги технологиялар, маҳсулотлар ва хизматларнинг яратилишидаги янги билимларни ишлаб чиқишда, сақлашда, тарқатишда ва янги технологияларга айланишида қатнашадиган иқтисодий субъектлар ва ижтимоий институтларнинг (кадриятлар, меъёрлар, ҳуқуқларнинг) мураккаб тизими ҳисобланади⁷.

Технологик изчиллик қонуниятларини ва унинг тарихий мантиқий кетма-кетлигини ўрганадиган эволюцион иқтисодий назария “техник иқтисодий прадиigma” ва “технологик траектория” тушунчаларига асосланади. У макродаражадаги иқтисодий ўсиш бир томондан турли-туманликка ва ноаниқликларга, иккинчи томондан эса макродаражада иқтисодий жараёнларни бир-бирига уйғунлаштириш, мутаносибликни таъминлаш, мувофиқлаштириш ва стандартлаштиришга боғлиқлигини қайд этади.

Инновацион ривожланиш концепцияси Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР), Жаҳон банки ва бошқа қатор халқаро

⁷Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. L.: PrinterPublishers, 1987. 570 p.

ташкilotларнинг ташаббусига кўра кенг ривожланмоқда. Мазкур халқаро институтларнинг ташаббуси билан кейинги йилларда бир қатор катта тадқиқотлар амалга оширилдики, улар миллий иқтисодий аниъанавий индустриал иқтисодиётдан билимга, илмга асосланган постиндустриал иқтисодиётга трансформация жараёнларини ўрганишга бағишланган.

Инновацион ривожланишнинг базавий кўрсаткичлари (индикаторлар) методологик база зарурий элементи сифатида муҳим аҳамиятга эга. Улар иқтисодиёт ёки унинг алоҳида тармоқларининг инновациялашув даражасини ифодалайди. Умумэътироф этилган қоидага кўра, иқтисодиётнинг инновацион ривожланиш даражасини бир қатор кўрсаткичлар мажмуаси ифодалайди. Уларнинг ичида энг асосийси сифатида илмталаб ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва иқтисодиётга интеллектуал ресурсларни жалб этиш даражасини кўрсатиш мумкин.

Миллий ва халқаро статистик тажрибада фундаментал ва амалий тадқиқотлар соҳасида ресурсларнинг ривожланиши, илмий, муҳандислик, тадқиқотчи ва менеджер кадрларни тайёрлаш тизимининг ривожланиш даражаси, тадбиркорлик субъектларини ахборот ва технологик жиҳатдан таъминланиши, соҳанинг инвестиция сифими, оммавий инновацион тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш кўлами, молиялаштириш тизимининг ривожланганлиги каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

2002 йилдан бошлаб фаолият юритаётган Европа инновацион таблосида Европа давлатларидан ташқари яна жаҳоннинг 40 дан ортиқ мамлакати иштирок этади. Унда миллий инновацион тизим ва инновацион сиёсат тўғрисидаги ахборотлар жуда кенг қамровли кўрсаткичлар асосида тақдим этилади.

АҚШнинг охириги 50 йиллик тажрибаси таҳлили шуни кўрсатадики, дунёда рўйхатга олинган технологик янгиликларнинг 60 фоизи ушбу мамлакатда яратилган. Ғарб мамлакатларининг тажрибасида эса маълум бир давр давомида яратилган технологик янгиликнинг сони эмас, балки унинг мамлакат

иқтисодиётида қанчалик ўзлаштирилганлиги инновацион ривожланишнинг бош мезони саналади.

Россия Фанлар академияси академиги В. Макаров, инновацион ривожланиш тушунчасини билимга асосланган иқтисодиёт тушунчаси билан ўхшаш эканлигини таъкидлаб, билимни технологик моддиятга айланиши ҳолатини ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини, билимларни ишлаб чиқариш эса иқтисодий ўсишнинг асосий манбаси эканлигини қайд этади.⁸

1.3. Билимларга асосланган иқтисодиёт

XX аср охирига келиб жаҳон иқтисодиётининг ривожланиши сифат жиҳатдан янги босқичга ўта бошланди. Ҳозирги кунда мамлакатларнинг халқаро майдондаги ва дунё иқтисодиётидаги ўрни ва рақобатбардошлиги унинг табиий бойликлари, молиявий маблағларининг ҳажми ёки қуролли кучларининг қудрати билангина эмас, балки, ундаги интеллектуал салоҳият, янги билимларни яратиш ва улардан самарали фойдаланиш имконияти ва қобилияти билан белгиланмоқда. Бугунги кунда билимлар иқтисодий ўсишнинг асосий омили, халқ фаровонлиги ва мамлакат тараққиётини таъминлайдиган муҳим дастакка айланди. Буни ялпи маҳсулоти ўсишининг 90 фоизини илмий-техник тараққиёт белгилаб бераётган ривожланган мамлакатлар тажрибаси тасдиқлайди.⁹

Аграр ёки индустриал иқтисодиётда товарларнинг айирбошланиши натижасида ушбу товарларнинг мамлакатдан бутунлай чиқиб кетиши рўй берган бўлса, жамият тараққиётининг янги босқичининг асосий товари бўлган билим ва унинг натижаларининг сотилишига бундай хусусият хос эмас. Табиий бойликлар чекланган бўлса, билимларнинг асоси бўлган инсон қобилиятлари чексиздир. Шу ўринда Томас Джефферсоннинг қуйидаги сўзларини эслаш

⁸ Макаров, В. Контуры экономики знаний / В. Макаров // Экономист. 2003. № 3.14.

⁹ Глазьев С.Ю. Как построить новую экономику. // Эксперт. 21 февраля 2012. http://www.glazev.ru/econom_polit/294/

ўриндир: “Мени ночорлаштирмай фикрларимни олиб фойдаланган инсон, худди мени қоронғуликка дучор этмай чироғимнинг ёруғлигидан фойдаланган инсон кабидир”¹⁰. Яъни, билим ва унинг натижаларининг айирбошланиши унинг камайишига эмас, балки ундан ҳам зиёда бўлишига олиб келади¹¹.

XX аср охирларида Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига (OECD) аъзо мамлакатлар ЯИМнинг 50 фоиздан ортиғи билимларга асосланган тармоқларда яратилган. Илмий тадқиқот ва ишланмаларга ўртача харажатлар ЯИМнинг 2,5 фоизига, таълим харажатлари давлат харажатларининг 12 фоизига, “ўқиш ва ишлаш” дуал тизими мавжуд бўлган Германия ва Австрия каби давлатларда “иш жойида таълим олиш” (on the job training) га харажатлар ЯИМнинг 2,5 фоизгача етган. 1980 – йилларнинг ўрталаридан бошлаб компьютер ва дастурий таъминотларнинг сотиб олиниши йилига 12 фоизга ошиб бориш суръатида рўй берди. OECD га аъзо мамлакатларда юқори малакали кадрларга талаб ошмоқда. Ўрта маълумотлилар орасида ишсизлик 10,5 фоизни ташкил этган бўлса, олий маълумотлилар орасида 3,8 фоизни ташкил этган. Юқори технологиялар, илм талаб этувчи тармоқларда бандлик ошиб бормоқда¹².

Билимлар иқтисодиёти таълим тизими, фанлар, патент системасини, компьютер программаларини ишлаб чиқариш соҳаси, НИОКР (Научно-исследовательские опытно – конструкторские разработки) ва билим ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа тармоқларни қамраб олади.

Бу шундай иқтисодиётки, унда интеллектуал салоҳият, ишчи ва хизматчиларнинг креатив имкониятлари, билимлари, товар яратишдан тортиб уни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етиб боргунгача бўлган барча босқичларидаги инновациялар корхона стратегик ривожланишининг асосий ресурси бўлиб хизмат қилади.

¹⁰ Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России // Наука и жизнь, 2003. №5.

¹¹ Акрамова Ш. Билимларга асосланган иқтисодиётда олий таълимнинг ўрни. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207

¹² The Knowledge Based Economy. Organization For Economic Cooperation and Development, Paris. 1996. – P. 9-10.

Охирги йилларда жаҳон иқтисодий адабиётида кенг тарқалган "билимларга асосланган иқтисодиёт" ёки интеллектуал иқтисодиёт тушунчаси шу нарсани англатадики, илмий билимлар ҳамда ишчи ва хизматчиларнинг махсус кўникма ва билимлари моддий ва номоддий ишлаб чиқаришнинг, барқарор иқтисодий ривожланишнинг асосий манбаи ва ҳал қилувчи омилига айланмоқда.

“Билимлар иқтисодиёти” атамаси илк бор, миллий иқтисодиётнинг билимлар яратиладиган, қайта ишланадиган ва тарқатиладиган тармоғи сифатида 1962 йилда Ф. Махлуп томонидан “АҚШда билимларнинг ишлаб чиқарилиши ва тарқатилиши” китобида муомалага киритилган¹³. П. Друкер томонидан эса ушбу атама иқтисодий ривожланишнинг асосий омили сифатида билимлар юзага чиқадиган иқтисодиёт тури сифатида кенг оммага ёйилган. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг (OECD) таърифига кўра “билимлар иқтисодиёти” бу билим ва ахборотларнинг ишлаб чиқарилиши, тарқатилиши ва фойдаланилишига асосланган иқтисодиётдир¹⁴. Бошқа бир манбада келтирилган таърифга кўра эса “билимлар иқтисодиёти” постиндустриал ва инновацион иқтисодиёт ривожланишининг юқори босқичи бўлиб, билимлар жамияти ёки информацион жамиятнинг асосидир¹⁵. Инсон капитали ва билим иқтисодий тараққиётнинг асосий омиллари дир. Иқтисодиётнинг ушбу турининг ривожланиш жараёни инсон капиталининг сифатини ошириш, турмуш сифатини ошириш, юқори технологик билимлар, инновация ва юқори сифатли хизматларни ишлаб чиқаришдан иборатдир. Рус академиги Я.Б. Данилевичнинг фикрича, “билимлар иқтисодиёти”да “инновацион иқтисодиёт”дан фарқли равишда, инновациялар эмас, балки, билим асосий айирбошлаш объектига, яъни товарга айланади¹⁶. Яна бир

¹³ Акрамова Ш. Билимларга асосланган иқтисодиётда олий таълимнинг ўрни. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография / Под ред. академика Р. Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207

¹⁴ The Knowledge Based Economy. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris. 1996. – P. 7

¹⁵ <http://ru.wikipedia.org/>

¹⁶ Данилевич Я. Б., Коваленко С.А. Имидж ученого: современные PR-технологии в экономике знаний // Вестник Российской академии наук. – 2005, № 1. – С. 32.

таърифга кўра “билимлар иқтисодиёти” бу ўзининг ўсиши ва рақобатбардошлигини таъминлаш учун билимларни яратадиган, тарқатадиган ва улардан фойдаланадиган иқтисодиёт бўлиб, унда билимлар иқтисодиётнинг барча тармоқларини ва иқтисодий муносабатларнинг барча қатнашчиларини бойитади¹⁷. Бугунги кунда “билимлар иқтисодиёти” атамаси жуда оммалашиб бормоқда. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бу соҳада кўпгина изланишлар олиб борилаётганлигига қарамасдан “билимлар иқтисодиёти” тушунчасининг моҳияти, унинг ўзига хос хусусиятлари, асосий элементлари ва бошқа жиҳатлари аниқлик талаб этади¹⁸. Тадқиқотчи Ш. Акрамова “билимлар иқтисодиёти”га “кучли ижтимоий хусусиятга эга бўлган ва асосий ривожланиши билимларнинг яратилиши, тарқатилиши ва фойдаланилиши таъсирида амалга ошадиган иқтисодиёт сифатида қараш мумкин”¹⁹, деган фикрни билдиради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инновация деганда нима тушунилади?
2. Инновацион ривожланишнинг мазмун ва моҳияти нимадан иборат?
3. Билимларга асосланган иқтисодиёт бошқа иқтисодиётлардан нимаси билан фарқ қилади?
4. Инновацион жараённинг қанлай моделларини биласиз?

¹⁷ Стюарт, Т. Кузьмин, Е. И. ЮНЕСКО и общества знаний для всех / Е. И. Кузьмин, В.Р.Фирсов // Российский комитет программы ЮНЕСКО - <http://www.ifapcom.ru/>

¹⁸ Акрамова Ш. Билимларга асосланган иқтисодиётда олий таълимнинг ўрни. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.209

¹⁹ Ўша жойда, 209.

2-БОБ. АСОСИЙ ИҚТИСОДИЙ НАЗАРИЯДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН МОДЕЛЛАРИ

2.1. Инновацион жараён моделлари.

2.2. Инновацион ривожланиш моделларининг мақсадлари.

2.3. Фан ва инновацияларнинг ҳамжиҳатлиги.

2.1. Инновацион жараён моделлари

Бугунги кунга келиб инновациялар иқтисодий тараққийнинг энг муҳим, иқтисодиётни интеллектуаллаштиришга асосланувчи ҳаракатлантирувчи кучига айланди. Бундай шароитда инновацион, айнан билимларга асосланган, малакали ишчи кучини ўзида мужассам этган юқори фан сиғимига эга бўлган технологик иқтисодиёт рақобатбардош бўлади.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, бугунги кунда инновацион тараққийда инновацияларнинг чизиқли модели етакчи роль ўйнамоқда. Ушбу моделга мувофиқ, ишлаб чиқилган фундаментал илмий ғоялар амалий тадқиқотларда ўз аксини топади. Мана шундай тадқиқотлар инновациялар учун асос бўлиб хизмат қилади, уларни амалга ошириш натижасида илғор технологиялар юзага келади²⁰. Мутахассислар модель XX асрда ўзини фақат ижобий томондан кўрсатганлиги ва, ўз навбатида, XXI асрда ҳам ривожланган мамлакатларда ўз ўрнини йўқотмаслиги тўғрисидаги фикрларни айтиб ўтадилар.

Адабиётларда мазкур моделга қўшимча тарзда “инновацияларнинг кўп сонли манбалари модели” ҳам жорий этилаётганлиги ва унга мувофиқ инновациялар инновацион тизимнинг исталган қисмида юзага келиши мумкинлиги тўғрисидаги фикрларни учратиш мумкин. Олимларнинг таъкидлашларича, гарчи илмий тадқиқотлар инновацияларнинг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб қолсада, унинг ягона ривожлантирувчи омили ҳисобланмайди. Демак, илмий тадқиқотлар билан шуғулланувчи

²⁰ Ўзбекистон: жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, инновацион тараққий ва миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш. Т.: KONSAUDITINFORM – NASHR. 2011

ташкilotларнинг анъанавий тутган ўрни ҳам ўзгариши мумкин. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, янги илмлар нафақат давлат илмий тадқиқот институтлари ёки компанияларнинг илмий бўлинмаларида, балки кўплаб ижтимоий тузилмаларда ҳам яратилмоқда. Маълумки, инновацион жараён технологиялар соҳаси билан чегараланиб қолмайди, балки институционал, ташкилий ва бошқарув инновацияларини ҳам ўз ичига олади.

2.2. Инновацион ривожланиш моделларининг мақсадлари

Мамлакатларнинг жаҳон илмий-техника тараққиёти ютуқларини ўзлаштириш ҳамда ижтимоий-иқтисодий муҳитдаги янгиликларга таъсирчанликни кучайтиришга кўмаклашувчи шарт-шароитларни яратиш асосида иқтисодиётни модернизация қилиш амалга оширилмоқда (Хитой, Ҳиндистон).

Бугунги кунда, иқтисодий ривожланган мамлакатлар инновацион ривожланиши моделларининг уч тури фарқланади²¹:

1. Фанда пешқадамликка, илмий ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларини қамраб оладиган, қоида тариқасида, илмий-инновацион имкониятларнинг муҳофаа секторидаги улуши анча катта бўлган кенг кўламли мақсадли лойиҳаларни амалга оширишга қараб мўлжал оладиган мамлакатлар (АҚШ, Англия, Франция);

2. Инновацияларни тарқатиш, қулай инновацион муҳитни яратиш, иқтисодиёт структурасини оқилонлаштиришга қараб мўлжал оладиган мамлакатлар (Германия, Швеция, Швейцария);

3. Инновацион инфратузилмани ривожлантириш, жаҳон илмий-техника тараққиёти ютуқларига таъсирчанликни таъминлаш, фан ва технологиялар соҳасида турли секторларнинг ҳаракатларини

²¹ К.Шодиметов. Муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш ва унинг иқтисодий истикболлари. –Т.: “ILM ZIYO”. 2014. 30 бет

мувофиқлаштириш йўли билан инновацияларни рағбатлантирувчи мамлакатлар (Япония, Жанубий Корея).

Миллий иқтисодиётларни илмий-инновацион ривожлантириш моделининг тўртинчи тури шаклланаётганини ҳам кўрсатиш мумкин. Булар инновация омилидан фойдаланган ҳолда ривожланган индустриал муҳитни яратишга қараб мўлжал оладиган мамлакатлардир.

2.3. Фан ва инновацияларнинг ҳамжихатлиги

Ҳозирги дунёда фан ва технологиялар ривожини кўп жиҳатдан ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболлари, муҳофаза қобилияти, атроф-муҳит ҳолати, мамлакат аҳолисининг маънавий ва сиёсий маданияти, шахс ва жамиятнинг хавфли табиий ва антропоген омиллар таъсиридан ҳимояланганлигини белгилаб беради.

Илмий билимларни кўпайтириш жамият ҳаёт фаолиятини, унинг маънавий ва жисмоний саломатлигини таъминлашнинг зарур шартига айланиб, фан-техника ютуқларини амалиётга татбиқ этиш мамлакатнинг барқарор ривожланишининг муҳим манбаси бўлиб бормоқда.

XXI аср бўсағасида фан-техника соҳасининг ривожланиш даражаси бой ва камбағал мамлакатлар орасидаги чегарани белгилаб бериши, динамик иқтисодий ўсиш учун асос яратиб бериши, миллий хавфсизликни таъминлаш ва мамлакат рақобатбардошлигининг муҳим омили, шунингдек, глобал иқтисодиётга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб киришнинг шартини ҳисобланиши яққол кўзга ташланиб қолди.

Янгиликлар яратиш ва уларни жорий қилиб бориш рақобатли курашда муваффақият гарови бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ҳамда чиқарилаётган товар ва хизматлар сифатини ошириш воситаси ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, малакали кадрлар, технологиялар ва асбоб-ускуналарга жорий этилувчи янги билимларга ЯММ ўсишининг салмоқли қисми тўғри келади. Мамлакатимизнинг XXI асрда қандай кўринишга эга бўлиши ҳозирдан маълум бўлмоқда. Мамлакат иқтисодий инқирозлардан чиқиб, ўсиш истиқболлари реаллашмоқда. Бироқ бу

ўсишнинг қандай бўлиши, меҳнат шароитлари ва аҳолининг турмуш даражаси қандай бўлиши айнан бугунги кунларда қабул қилинаётган қарорларга боғлиқдир.

Бизнинг давлатимиз жамиятда оғриқли чуқур ўзгариш жараёнлари орқали ўтиб, бу жараёнларда бошқарув тизимининг нотўғри юритилганлиги кузатилди. Технологик инқироз янада кескинроқ намоён бўлди. Мамлакат қайси томон ҳаракатланиши ва ҳукумат бунинг учун нималар қилиши лозим?

Етакчи мамлакатларнинг урушдан кейинги даврда ривожланиши ва уларнинг истиқболлари таҳлили илмий-технологик соҳа эволюциясининг уч босқичини ажратиб кўрсатишга имкон беради:

➤ I босқичда фан-техника сиёсати асосан мудофаа мақсадларига йўналтирилган (мудофаага йўналтирилган фан-техника сиёсати);

➤ II босқичда фан-техника сиёсати иқтисодий ўсишнинг янги сифатига эришиши ва уни қўллаб-қувватлашга қаратилган (тижоратга йўналтирилган фан-техника сиёсати);

➤ III босқичда фан-техника сиёсати ўз фаолият соҳасини кенгайтириб, меҳнатни асровчи ва экологик хавфсиз технологияларни ривожлантириш орқали кишилар ҳаётини яхшилашни қамраб олди; бундан ташқари, у узок муддатли истиқболга эга технологияларга эътиборни қаратди (гуманитар йўналишдаги фан-техника сиёсати).

Ҳозир мамлакат олдида иккита йўл бор: мавжуд хомашё трендини XXI асрда ҳам сақлаб қолиш ёки ривожланишда ўзгариш ясаш ва технологик етакчилар қаторига чиқиб олиш. Умуман олганда, иккала йўл ҳам иқтисодий ўсишни таъминлай олади, лекин бундай ўсиш характери, унинг ижтимоий ва экологик оқибатлари бир-биридан кескин фарқ қилади. Бу муқобил йўллардан мамлакатимизнинг XXI асрга кириб боришида мамлакат анъаналари, халқнинг менталитети ва интеллектуал ресурслари, табиий-экологик омилларни ҳисобга олган ҳолда иккинчи йўл нафақат маъқул, балки анча афзал ва самарали ҳам кўринади. Шу сабабдан қуйида гап фақат шу йўл бўйича ривожланиш усуллари ва имкониятлари ҳақида боради.

Жаҳон тажрибалари ҳамда мамлакатнинг ресурслар билан таъминланганлиги ва ижтимоий-иқтисодий ҳолати таҳлили иккинчи йўлнинг

мақсадга мувофиқ эканлигин кўрсатиши сабабли ҳукумат фаолияти айнан уни амалга оширишга қаратилиши зарур.

Илмий-техник ривожланиш стратегияси умуминсоний аҳамиятга эга бўлган, жаҳон ҳамжамияти истиқболлари учун, унинг барқарор ва хавфсиз ривожланиши учун катта қимматга эга бўлган тадқиқотларни афзал билиши лозим. Бироқ жаҳон ҳамжамияти интеграцияси тенденциялари миллий манфаатларнинг, жумладан, фан соҳасида йўқ бўлиб кетишини англамайди. Бунинг устига, миллий ихтисослашув устувор фан-техника йўналишларида кўп жиҳатдан ҳар бир мамлакатнинг ўз ички муаммоларини ҳал қилиш имкониятларини, унинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва ташқи бозорда рақобатли курашдаги истиқболларини белгилаб беради.

Глобал муаммоларни ечишда бошқа давлатлар билан ҳамкорлик ва кооперацияни кенгайтириш йўлидан борар экан, мамлакат илмий-техник ривожланишини қуйидаги стратегик йўналишларда амалга ошириши лозим.

1. Фан ва технологиялар тобора кўпроқ ижтимоий йўналишга эга бўлиб, бутун жаҳонга, жумладан мамлакатимизга таҳдид солувчи техноген хавфларнинг олдини олиш учун инсонпарварлик йўналишга қаратилиши лозим.

2. Фан ва технологиялар келажакда мамлакат хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда янги технологик уклад талаблари ва янги бошқарув усулларига жавоб бериши лозим.

3. Фан анъанавий ресурслар улардан замонавий суръатлар билан фойдаланиш натижасида етарли бўлмайд қолган шароитларда барқарор ривожланишни таъминловчи ва янги технологик укладга ўтишга имкон берувчи технологияларни сақлаб қолиши ва ривожлантириши зарур.

Инновацион ривожланишнинг замонавий модели жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланишига фан-техника соҳасининг тизимли равишда интеграциялашувини назарда тутди. Бундай интеграциялашув фан-техника соҳасининг янги илм талаб қилувчи маҳсулот ва хизматлар яратиш ва анъанавий бозорларни эгаллаб олишга имкон берувчи самарали янгиликлар барқарор оқимини шакллантириш учун кучли стимуллар яратади. Натижада сифати, нархи, ҳажми ва бозорга чиқиш муддати бўйича мавжуд тўлов

лаёқатига эга талабга мос келувчи янги маҳсулот ва хизматлар яратувчи миллий инновацион тизим шаклантирилади.

Давлат фан-техника сиёсати йўналишларини амалга ошириш мамлакат учун унинг миллий хавфсизлигини таъминлаш ва иқтисодий ўсишнинг зарур шартига айланиши лозим.

XX асрнинг иккинчи ярми тажрибаларининг кўрсатишича, инновацион фаолликнинг юқори суръатларига қуйидагиларни таъминловчи институционал расмийлаштиришни яратиш эвазига эришилади:

- 1) янги билимлар, технология, маҳсулот ва хизматларга инвестициялар натижалари ҳуқуқини ҳимоя қилиш;
- 2) инновациялар асосида рақобатни кенгайтириш учун шароитлар;
- 3) миллий инновацион тизим учун мос келувчи молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари таклифи;
- 4) хўжалик субъектлари томонидан инновацияларга барқарор талаб.

Фан-техника сиёсатини инновацион ва иқтисодий сиёсатдан алоҳида, бозор механизмлари билан алоқасиз кўриб чиқиб бўлмайди. Ривожланган мамлакатларда фан-техника сиёсатиги ишлаб чиқиш ва амалга ошириш давлат бошқарувчининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бу ҳолат табиий бўлиб, шу билан изоҳланадики, мамлакат хавфсизлиги ва технологик мустақиллик истиқболлари кўп жиҳатдан фан-техника салоҳияти, жумладан, фундаментал фанлар ва кадрлар малакаси даражасига асосланади. Бундан ташқари, антропоген омил сайёрамиздаги эволюцион жараёнларнинг фаол иштирокчисига айланди, шунинг учун улкан техник имкониятларга эга цивилизация ривожланишининг мақсад ва йўналишлари синчиклаб текширилиши, уларнинг экологик жиҳатдан хавф туғдирмаслиги муҳим аҳамият касб этади.

Бу фан олдида принципиал жиҳатдан янги ва инсоният учун фавқулодда аҳамиятга эга вазифани қўяди — қабул қилинувчи технологик ва бошқарув қарорлари оқибатларини башорат қила олиш талаб қилинади. Гап амалда XXI асрда фан цивилизация ривожланишининг барқарор траекториясини белгилаб бериши, бу йўлда инсоният олдида пайдо бўлувчи хавф ва таҳдидларни ишончли баҳолай олиши ҳақида боради. Бошқача қилиб айтганда, фан

инсониятга сайёрамизда тарихий жараённинг боришини тўғри англаш ва самарали бошқариш учун реал имкониятлар тақдим этади.

Жаҳондаги тадқиқотлар структурасининг ўзгариши илмий сиёсатнинг ҳарбий, муҳандис-техник соҳалар (50-70-йиллар) ва саноат технологияларидан (70-80-йиллар) ижтимоий аҳамиятга эга устуворликларга ўтиши билан боғлиқ. Бундан ривожланган мамлакатларнинг соғлиқни сақлаш, маданият, тарих, этнография, миллатлараро муносабатлар каби соҳаларда тадқиқот ва лойиҳаларга катта ҳисса қўшаётганлиги далолат беради.

Фаннинг иқтисодиёт ва жамият учун аҳамиятини фақат аниқ ва муайян ютуқларгина белгилаб бермайди. Илмий билимлар чегара билмайди ва замонавий дунёда кучли миллий фанларга эга бўлмаган ҳолда ҳам кўплаб фан меваларидан фойдаланиш мумкин. Бироқ шундай билимлар турлари борки, уларни на хорижий адабиётлардан ва на хорижий экспертлардан олиб бўлади. Бу билимлар фаннинг мамлакат ривожланишидаги тизимни шакллантирувчи функциялари билан боғлиқ.

Фан таълим тизими, санъат ва оммавий ахборот воситалари орқали дунё, жамият ва табиатга замонавий дунёқарашга эга оқилона фикрловчи шахсни шакллантиради.

Фан ва таълим илмий ва технологик билимлар «эгаси» бўлган кадрларни яратиб, уларсиз иқтисодиёт ҳам, фан-техника мажмуи ҳам ривожлана олмайди. «Кадрлар» позициясини йўқотиш жамиятнинг интеллектуал таназзулга юз тутишига олиб келади.

Кузатув ва тадқиқотлар билан бутун мамлакат ҳудудини қамраб олувчи фан хўжалик ва жамият ҳаёти муносиб ўрин олувчи реал табиий ва техноген муҳит ҳақида ишончли билимлар беради.

Ўзгараётган муҳит билан чамбарчас алоқада одамлар ҳам, бутун жамият ҳам ўзгаради. Инқироз шароитида кучаювчи ижтимоий ва бошқа жараёнларни мамлакатнинг ўз миллий фанисиз ўрганиб ва тушунтириб бўлмайди.

Иқтисодиётнинг нодавлат сектори илмий-техник лойиҳалар яратишдан ҳали унчалик манфаатдор эмас. Бундан ташқари, у фундаментал тадқиқотларнинг бирон-бир жиддий қисмини молиялаштиришни ўз зиммасига олмайди. Давлат маблағларини ажратишнинг қайтувчан моделини жорий

қилиш; инновацион фаолият маркетингини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш; фан ютуқларини саноатга жорий қилиш ҳамда фундаментал тадқиқотлар ўтказишда саноат ва банк капитали иштирокини рағбатлантирувчи чоралар ишлаб чиқиш; илмий шаҳарчалар, қўриқхоналар, маданий-тарихий ёдгорликларни қўллаб-қувватлаш — мана шулар фундаментал тадқиқотларни иқтисодий таъминлаш базасини кенгайтиришда давлат томонидан қўлланилувчи воситаларнинг тўлиқ бўлмаган рўйхатидир.

Шу билан бирга, фундаментал фан салоҳияти давлат томонидан қўллаб-қувватланмасдан муваффақиятли ривожлана олмайди. Бундай қўллаб-қувватлаш келажакдаги ютуқлар учун замин ҳозирлаш, ўзига хос илмий мактабларни сақлаб қолиш, илмий натижалардан фойдаланиш бўйича барқарор ижтимоий мотивациялар яратиш, илмий меҳнат нуфузини ошириш учун зарур. Чекланган ресурслар шароитларида мамлакат фанининг илғор позицияларини сақлаб қолиш йўлида етакчи ташкилотлар, истиқболли бўлинмалар ва айрим тадқиқотчиларни қўллаб-қувватлашга ресурсларни қайта тақсимлаш ва марказлаштириш зарур.

Назорат учун саволлар

1. Инновацион модел деганда нима тушунилади?
2. Инновацион жараённинг қанлай моделларини биласиз?
3. Инновацион моделлар концепциялардан нимаси билан фарқ қилади?

3-БОБ. ИНСОН РИВОЖЛАНИШИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШНИНГ АСОСИЙ МАҚСАДИ СИФАТИДА

3.1. Инсон ривожланишининг инновацион жараёнлардаги роли

3.2. Инсон ривожланишининг умумжаҳон амалиёти

3.3. Инсон салоҳияти ва инновацион ривожланиш

3.1. Инсон ривожланишининг инновацион жараёнлардаги роли

Инсон омили ўзининг кенг замонавий талқинида шунчаки ишлаб чиқариш агенти сифатидагина эмас, балки қайта яратиш силсиласи барча босқичларининг мажмуий, тўла ҳуқуқли вакили сифатида кўриб чиқилади.

Жамият меҳнат потенциали тараққиёти жараёнларини бошқариш муаммоларини илмий тадқиқ этиш доирасида кадрлар менежменти муаммолари алоҳида ўрин тутди. Бунда бошқарув объекти сифатида меҳнат потенциали кадрлар таркибини шакллантириш ва фойдаланиш, ишлаб чиқариш жараёнида уларни жой-жойига қўйиш, уларнинг илмий-техникавий тараққиёт талабларига максимал ҳозиржавоблигини таъминлаш мақсадида жонли меҳнатдан фойдаланиш ва кадрлар ҳаракатини тартибга солиш, кадрлар сифати таркибини, моддий ва маънавий манфаатларини, шунингдек, меҳнат потенциали ривожланишига таъсир ўтказишнинг иқтисодий усулларини такомиллаштириш каби жиҳатлари намоён бўлади.

Замонавий кадрлар менежментининг тамал тамойиллари, бизнингча, қуйидагилардир:

— бу соҳадаги максимал иқтисодий ва ижтимоий самарани таъминлай олиши мумкин бўлган бутун замонавий ишланмалардан фойдаланишни тақозо этувчи илмийлик;

— кадрлар масалалари барча соҳаларининг мажмуийлиги ва уларнинг ҳисоби;

— тизимийлик, яъни кадрлар сиёсати айрим таркиб топтирувчиларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлиги ва ўзаро таъсирини, шу жумладан, ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий натижаларни ҳисоблаш;

— бу соҳадаги ҳар қандай харажатлар хўжалик фаолияти натижалари орқали ўзини қоплашини англатувчи самарадорлик.

Трансформациялашаётган бозор шароитида кадрлар менежменти ноандазавий вазиятларни ҳал этишда ташаббускорлик, ижодий фаоллик, мустақилликка замин яратувчи янгича ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимида юксак интизом, профессионализм, ташкилотни интеграциялашга имкон берувчи алоҳида самарали тизим ва усулларга эҳтиёж сезади.

Бозор муносабатларига ўтилиши жамиятнинг замонавий талабларга ва вазифаларга жавоб берувчи бошқарув кадрларига кучли эҳтиёжи борлигини кўрсатди. Бозор ислохотлари амалиёти иқтисодий ислохотларни реал амалга ошириш ва фуқаролар турмуши сифатини яхшилашга, янги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятларни яратишга замин ҳозирлашга, аҳоли фаровонлиги оширилишига ва мамлакатни иқтисодий юксалтиришга қодир бошқарувчи кадрларга кучли эҳтиёжни барқарорлаштиради.

Охириги ўн йилликда Ўзбекистон меҳнат потенциалида содир бўлган сифат ўзгаришлари эндиликда шубҳасиз эканлигини кўриниб турибди. Бугунги кунда у янада билимли ва таъминланган, анча сафарбар, иш ўринлари қарор қабул қилинишида иштирок этишдан манфаатдор, таваккал қилишга қодир, кўпроқ ақлий меҳнат билан шуғулланиш билан банд бўлган, анча тадбиркор ва мустақил кишилардан иборат. Ходимларнинг бу янги генерациясини бошқариш ўтмишдагига қараганда бошқача, янада мослашувчан ва такомиллаштирилган кадрлар сиёсатини талаб этади.

Инсон ресурслари жаҳон иқтисодий амалиётида кейинги иқтисодий юксалиш жараёнида борган сайин муҳимлашади, персонал билан ишлаш функцияси эса иқтисодий сиёсатнинг ёрдамчи шўъбасидан унинг муҳим таркибий қисмига айланади.

Бозор ислохотларини амалга ошириш шароитида персонал билан ишлашга муносабат корхоналар янги тури ривожланиши, улар фаолияти байналмиллашуви, меҳнат бозорида янги шароит вужудга келиши, меҳнат муносабатларида ижтимоий қадриятлар аҳамияти ошиши томонга силжиш, янада баркамол меҳнат қонунлари ишлаб чиқилиши, бажарилаётган ишнинг мураккаблашуви ва ходим малакасига янада юксак талаблар қўйилиши таъсирида анча-мунча ўзгарди.

Кейинги ўн йилликлар мобайнида дунёда рўй бераётган чуқур иқтисодий ўзгаришлар айна жамият меҳнат потенциали таркибидаги ва сифатидаги хилма-хиллик, мураккаб тизимлик ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучи эканлигини кўрсатди. Шунинг оқибатида инсон омилининг ишлаб чиқариш жараёнларига таъсирини таҳлил қилишда ходимлар сони ёки бандлик сингари тушунчалар билангина чекланиш, шунингдек, иқтисодий муаммоларнинг инсоний жиҳати таҳлилин ишлаб чиқаришнинг ишчи кучи, ишлаб чиқариш ходимларигагина тааллуқли деб тушуниш мумкин эмас.

Ҳозирги замон жаҳон иқтисодий ривожланишининг хусусияти шундан иборатки, инсоннинг шахсий хусусиятлари иқтисодий тараққиётнинг тобора зарурий ва унумли омилларига айланиб бормоқда. Шу боисдан назария ва амалиётда ходимларнинг билими, малакаси, касб маҳорати, ишлаб чиқариш тажрибаси сингари сифат кўрсаткичлари, шунингдек, шахсий фазилатлари – қобилияти, ишда фаоллиги, масъулияти ва шу сингарилар кенг кўламда иқтисодий баҳо олмақда. Ҳалоллик, коллективизм, киришимлик, виждонлилик, ҳамдардлик сингари фазилатлар ҳам ишлаб чиқаришда аҳамият касб этмоқда.

Одамлар эга бўлган ҳамда улар маориф ва касб тайёргарлиги жараёнида олган билим ва малака иш жараёнида орттирилган амалий малака билан қўшилиб, ишлаб чиқариш сармоясининг муайян захирасини ташкил қилади. Маорифга ва ҳунар ўргатишга маблағ сарфлаш бошқа соҳаларга капитал сарфлашга кўп жиҳатдан ўхшаб кетади, шу сабабли кўпгина иқтисодчилар бун

ҳар қандай замонавий жамият иқтисодий ўсиши учун ғоят зарур бўлган инсоний сармоёга инвестиция қилиш деб тушунадилар.

Бундан ташқари, ҳозирги шароитда ғоят катта ишлаб чиқариш мажмуалари ва ижтимоий тизимларни бошқаришнинг замонавий шароити хатолар ва янглишишлар хавфини, техникавий, тиббий ва ижтимоий жараёнларнинг назоратдан чиқиб кетиши имкониятини вужудга келтираётган бир пайтда касбга нисбатан талаблар таркибида одамларда кенг ижтимоий дунёқараш бўлишини, шахсий манфаат ижтимоий талаблар қондирилишига боғлиқ эканлигини англаш, мамлакатдаги умумий ижтимоий вазиятга қараб ўз фаолиятини бир меъёрда чеклаш зарурлигини тақозо қилади.

Ҳозирги замон шароитида инсон омилининг иқтисодий самарадорлик билан ўзаро алоқаси бир қатор мамлакатлар ўз индустриал босқичининг охирида ва хатто индустриал босқичи ниҳоясининг бошида турган жаҳон цивилизацияси тараққиётининг жаҳоншумул жараёнларига ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Ҳозирги вақтда, етарли даражада паст кўрсаткичларга эришилганга қарамай, моддий соҳанинг кўпчилик тармоқларида бандларнинг улуши қисқариши ҳамон давом этмоқда. Бу камайиш бозорнинг ишлаб чиқариш воситалари билан ҳам, истеъмол моллари билан ҳам тўлиши ошиб бораётган бир вақтда рўй бермоқда. Бандлик билан талабнинг қондирилиши ўртасидаги нисбатнинг бундай характери аслида иқтисодиёт жадал ривожланишининг мезонидир.

Шу тарзда замонавий бозор иқтисодиёти структурасида бандликнинг энг муҳим соҳалари нисбатида чуқур ўзгаришлар рўй бердики, бу нарса номоддий, айниқса маънавий ишлаб чиқариш ва унга хизмат қилувчи тармоқлар улуши анча ортганлиги билан характерланади.

Ҳозирги замон шароитида ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳа ривожланишига онгли аралашувнинг роли ҳам ошмоқда. Шу асосда кейинги ўн йилликлар мобайнида давлат йўли билан бошқаришнинг янги шакллари

ривожланди, рақобат билан бир қаторда ҳар бир мамлакат ичида ва жаҳон хўжалигида корхоналар ва ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш механизми вужудга келди, иқтисодий ривожлантиришни миллатлараро тартибга солиш тизими шаклланди.

Ҳозирги замон иқтисодиёт фанида шу нарса тобора англаб олинмоқдаки, бундан буёнги иқтисодий тараққиёт ижтимоий муаммоларнинг барча жиҳатларини ҳал этиш билан боғлиқдир, зотан фақат шундай шароитдагина тараққиётнинг энг асосий омили – ишчи кучи жамият меҳнат потенциалининг умумий ривожланиши жараёнида пухта билимли, ташаббускор, ижодий кучга айланишига эришиш мумкин.

Назария ва амалиётда ижтимоий тараққиёт иқтисодий тараққиёт ҳосиласи эмас, балки аксинча иқтисодий тараққиёт ижтимоий тараққиёт ҳосиласи эканлиги ҳақидаги тасаввур тобора устун бўлиб бормоқда. Шу муносабат билан бозор тизимида етарли баҳоланмаган давлат ижтимоий фаолияти эндиликда жамият ҳаётининг зарур жиҳати деб тан олинмоқда. Ижтимоий жиҳат ҳар қандай режалаштиришда ва иқтисодиёт, экология, бандлик ва бошқа муаммоларни ҳал этишда эътиборга олинмоқда.

Замонавий иқтисодиёт фанида иқтисодиётнинг инсоний сармоёга инвестициялар билан чамбарчас боғлиқ бўлган самарали сифат ва структура силжишларига қодирлиги таҳлил марказига қўйилмоқда. Бунда асосий эътибор инсон иқтисодий ва ижтимоий фаолиятининг инсон камолотини таъминлайдиган турларига қаратилмоқда. Ишлаб чиқариш, айирбо*шлаш, тақсимот, истеъмолдан таркиб топувчи меҳнат потенциали билан моддий потенциал ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро алоқаларнинг иқтисодий характеристикаси такрорий ишлаб чиқаришнинг асосий таркибий қисмлари бўлиб қолмоқда.

Ривожланган мамлакатлардаги аҳолининг моддий талабларигина эмас, кўпдан-кўп маънавий, маърифий ва маданий талаблари қондириладиган соҳаларда чуқур ўзгаришлар рўй бермоқда. Ҳозир дунёда рўй бераётган

жараёнлар – барча иқтисодий шароитларнинг тубли ўзгаршларгина эмас, балки замонавий бозор иқтисодиётининг жамият барча аъзоларининг ҳар томонлама моддий, ижтимоий ва маънавий ривожига объектив тарзда янгича қараш учун шарт-шароит вужудга келтириш иштиёқи ҳамдир.

Ишлаб чиқариш моддий омилларининг устуворлик роли ҳақидаги тасаввур иқтисодий фан ва амалиётда яқин вақтларгача ҳукмронлик қилиб келарди. Бу эскирган фикр кейинги ўн йилларда бартараф этилган бўлса-да унга хос бўлган ёндашувлари ҳали тўла-тўқис барҳам топгани йўқ ва ўтиш даври иқтисодиётига эга бўлган айрим мамлакатларда инсон омилини юзаки талқин қилишга мойиллик сақланиб қолмоқда.

Замонавий иқтисодиётда инсон омилининг ошганлиги тўғрисидаги қонданинг алоҳида аҳамияти икки йўналишда очилади. Биринчидан, ривожланган мамлакатлар иқтисодиётидаги катта силжишлар, иккинчидан, ривожининг ҳозирги босқичида иқтисодиёт самарадорлиги даражасини жадал ошириш манбалари ва механизмига тааллуқли иқтисодий категориялар занжирининг барча бўғинларида улар келтириб чиқарган ўзгаришлар бунинг далилидир.

Замонавий иқтисодий амалиёт шуни исботлайдики, жаҳондаги ривожланган мамлакатлар иқтисодиётдаги силжишларнинг энг муҳим оқибатлари моддий соҳадан ташқарида рўй бермоқда. Масалан, 70 ва 80-йилларда инсонни ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантиришга йўналтирилган куч-ғайрат билан боғлиқ иқтисодиётдаги ўзгаришлар яққол намоён бўлди. Бу тенденция, иқтисодий ривожланиш шароитларидаги бир қатор объектив мушкилотларга қарамай, 90-йилларда ҳам давом этди. Натижада кейинги ўн йилликларда амалиётда биринчи бор сармоя сарфлаш, унинг таркиби ва инвестиция сиёсатининг мазмунига оид тушунчанинг ўзи ўзгарди. Бу эса халқ хўжалиги структурасидаги моддий жамгарма билан бир қаторда халқ хўжалиги структурасида жисмоний ва ижтимоий субъект

сифатида инсон камолотига инвестицияларнинг мустақил кўп тармоқли соҳаси тўла-тўқис шаклланди.

Давлат фондлари ва хусусий фондлар сарфининг устувор соҳаларини белгилашда инсонга ижтимоий харажатларнинг асосий қисми 60-йиллардаёқ моддий соҳага инвестициялар билан бир даражада эди, ҳозирги вақтда эса улардан анча ошиб кетди.

Инсоний сармоя маориф, касб-хунар тайёргарлиги, миграция сингари йўналишларга сарфланган жами маблағларни ўз ичига олади, моддий сармоя эса ер, иморатлар ва ускуналар тарзидаги ижтимоий захираларни ўз ичига олади. АҚШ да умумий бойлик 1991 йилда тахминан 54,5 трлн. доллар баҳоланган бўлса, бундан 26 трлн. доллари ёки 48 фоизи инсоний сармояга тўғри келди.

3.2. Инсон ривожланишининг умумжаҳон амалиёти

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида давлат инсоний сармояни ривожлантиришга, бинобарин, жамият меҳнат потенциалини (маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот ва хизмат кўрсатишни) оширишга энг йирик инвестицияларни сарфламоқда. Масалан, АҚШ да ҳар йили бу мақсадларга давлат маблағларидан 3/4 трлн. доллар сарфланади, хатто “совуқ уруш” йилларида ҳам федерал бюджетнинг бу харажатлари ҳарбий харажатларга қараганда 2 баравардан зиёдроқ ортиқ бўлди (1979 йилда улар 2,3 баравар кўп бўлди). Инсоний ресурслар соҳасида давлат дастурининг узоқ муддатли манзарасига назар ташласак, улар ғоят жадал суръатлар билан ўсаётганини кўрамиз. Уларнинг федерал бюджетдаги улуши 1960 йилдаги 28 фоиздан ҳозирги вақтда 50 фоизга етди, ижтимоий суғурта бўйича харажатлар эса аҳоли жон бошига ҳисоблаганда 3 баравардан зиёдроқ ошди.

90-йилларнинг бошларида АҚШ да инсоний сармояга инвестициялар ишлаб чиқариш инвестициялари даражасидан 3 баравардан зиёдроқ эди, уларнинг энг кўп даражада ўсиши соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот соҳасида рўй берди, маорифга харажатлар эса ишлаб чиқаришга сармоя

сарфлаш даражасида бўлди (1-а иловага қаранг). Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, маорифга харажатлар умуман иқтисодиёт талаблари ўсишидан илдам ошмоқда, ваҳоланки дунёдаги энг ривожланган мамлакатда ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларига инвестицияларнинг жадал ўсиши инсоний сармояни жамғариш жараёнида меҳнат потенциалини ривожлантиришнинг ижтимоий жиҳатлари ортиб бораётганлигидан далолат беради. Шу тарзда иқтисодиёт самарадорлиги масалаларини инсоний сармоёга инвестициялар ўсиши билан ўзаро алоқага қўйиш қўйидагиларни тақозо этади:

иқтисодий ўсиш муаммоларини жамият меҳнат потенциалининг ривожланиши билан ўзаро алоқада комплекс тарзда тушуниш;

мамлакат меҳнат потенциалини ташкил қилувчи барча омилларни тенг ҳуқуқлилиқ асосида иқтисодий таҳлилга жалб қилиш;

мамлакат иқтисодиётидаги илмий-техникавий ўзгариш жараёнларини, моддий ва номоддий жамғармаларни ва структуравий силжишларни системали таҳлил қилиш зарурлигини асослаш.

Жаҳон иқтисодий ривожланишининг замонавий амалиёти шуни кўрсатадики, иқтисодиёт фани доирасида бу тушунча мазмунини тубдан қайта кўриб чиқиш керак. Замонавий ёндашувнинг моҳияти иқтисодий ўсиш омилларининг структура ва таркиб бирлигини тан олишдан иборатки, бу нарса моддий ишлаб чиқаришда ҳам, маънавий ишлаб чиқаришда ҳам такрорий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча турларини таҳлил доирасига жалб этишни тақозо қилади.

Шуни ҳам ҳисобга олиш зарурки, ҳозирги вақтда жаҳон иқтисодиётида ўз мавқеларини кенгайтириш учун курашаётган барча мамлакатлар ўз ижтимоий-иқтисодий ривожланишларида сиёсий омиллардан тобора кенг ва самарали фойдаланишга интилоқдаларки, бу омиллар орасида демократик тузилма ва фуқаролик жамияти муассасаларининг ривожланган тизими етакчи ўрин эгаллайди.

Замонавий аралаш иқтисодиётга эга бўлган ривожланган мамлакатда давлат ролининг бош хусусиятларини ажратиш кўрсатиш мумкин. Энг муҳим хусусияти – иқтисодий жараёнларга давлатнинг таъсири бевосита буйруқбозлик шаклида эмас, балки конституцияда кўзда тутилган, ўз мустақил механизмига эга бўлган ҳуқуқий воситалар орқали намоён қилади, қонун билан тартибга солиш туриш, андозаларни белгилаш, бюджет-молия ва солиқ дастаги шу воситалар жумласига киради. Давлат ишлаб чиқариш жараёнига ўз буюртмалари тизими, турли шартномалар (контрактлар) ва ҳоказолар орқали ҳам таъсир кўрсатади.

Бундан ташқари, ҳозирги замон давлат структураларининг яна бир хусусияти уларнинг марказлаштирилмаганлигидир, бунда ҳукумат, ҳокимиятнинг ҳудудий ва маҳаллий (муниципал) органлари турли, кўп жиҳатдан ихтисослашган, лекин умуман бирлашган ролни ўйнайдилар.

Ривожланган мамлакатлар давлат девонининг, аввало умуммиллий даражадаги девоннинг алоҳида тузилмаси ҳам давлат тизимининг ўзига хос хусусиятидир. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш учун масъул бўлган йирик вазирликлар ва идоралар ўз вазифалари, тузилиши ва таркиби жиҳатидан кўпинча қудратли илмий-мувофиқлаштирувчи ва маслаҳатчи муассасалар бўлиб, идорага қарашли соҳага хизмат кўрсатадилар.

Бу соҳада алоҳида замонавий тенденция шундан иборатки, давлат амалиётида ижтимоий-гуманитар фанлар ривожини натижаларини давлат амалиётида фаол фойдаланишдан иборатки, бу нарса давлат бошқаруви маҳкамасида тегишли кадрлар улушининг ўсишида таҳлилий бўлинмалар ривожланишида ва ҳоказоларда намоён бўлмоқда.

Иқтисодиёти тараққий этган мамлакатларда умуман ижтимоий соҳа ва ижтимоий қафолатларнинг ҳар томонлама ривожланиши сиёсий низоларнинг олдини олиш вазифаси ҳал этилган, зўравонлик йўли билан сиёсий

тўнтаришлар конституцияга асосан тақиқланган замонавий ижтимоий-иқтисодий тизим тимсолидир.

Шу тарзда хўжалик юритишнинг замонавий бозор тизими шароитида меҳнат потенциални ривожлантиришнинг ижтимоий жиҳатлари иқтисодий ўсишнинг муҳим омили сифатида аҳамият касб этиб, иқтисодиёт структурасини қайта қуриш, сармоя сарфлаш ҳажми ва йўналишлари, меҳнат унумдорлигини ошириш ва шу сингари йўналишларда намоён бўлмоқда.

Масалан, шу нарса маълумки, меҳнат унумдорлигини оширишнинг барча бош факторлари ишлаб чиқарувчи кучларнинг турли элементларида узоқ муддатли сифат ва тузилма силжишларни амалга оширишга қаратилган турли хилдаги сармоя сарфлаш натижасидир. Узоқ муддатли инвестициялар ишлаб чиқаришнинг бирор даражада ўсишига олиб келадиган жорий харажатлардан фарқ қилади.

Қадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни ривожлантиришнинг ишлаб чиқаришда эришилган фан-техника даражасига нисбатан зарурий илдамлигининг характери ҳақидаги масала, шунингдек меҳнат потенциалининг ёшга оид характеристикасининг ижтимоий жиҳати ҳақидаги масала ҳамон очиқ қолмоқда.

3.3. Инсон салоҳияти ва инновацион ривожланиш

Жаҳон иқтисодий ривожланишининг ҳозирги тамойиллари фақатгина самарали фаолият кўрсатаётган бозор иқтисодига эга бўлган юқори жаражада ривожланган мамлакатлардагина эмас, балки бозор иқтисодига ўтаётган мамлакатлар хўжалик юритишига, ислоҳотларни амалга ошириш шакл ва усулларига, уларнинг пайдар-пайлиги ва тадрижига, қисқаси, мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини ислоҳ қилишнинг барча жабҳаларига таъсир ўтказди. Иқтисоднинг борган сари кўпроқ инсонга қаратилиши, инсон омилининг иқтисодий ўсиш учун аҳамиятини англай бориш ҳозирги иқтисод фанида инсон ресурслари деб аталадиган ҳодисага эътиборнинг кучайганини англатади. Оқибатда бу ресурслардан кўпроқ иқтисодий натижаларга эришиш мақсадида фойдаланишгина эмас, инсон инсон қобилиятларини

ривожлантириш, “инсон капитали”ни бойитиш йўлида ҳам тадбирлар амалга ошириш вазифаси пайдо бўлади.

Мамлакат иқтисод фанида иқтисодий ислохотлар бошланган даврданок жамият инсон салоҳиятини бошқаришга бағишланган тадқиқотларда юқорида кўрсатилган ўзаро боғлиқликни ҳисобга олиш муҳим белги бўлиб қолди. Ана шундай энг характерли ва муаммонинг моҳиятини тўғри очиб берадиган таърифлардан бирида инсон салоҳиятини бошқариш ходимларнинг инсон салоҳияти сифатларидан ишлаб чиқаришнинг самарали фаолият кўрсатишини, шахснинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш мақсадида фойдаланиш жараёнига таъсир ўтказиш деб, характерланади.

Алоҳида корхона даражасида инсон салоҳиятининг кадрлар таркибини шакллантириш ва ундан фойдаланиш, уларни ишлаб чиқариш жараёнида жой-жойига қўйиш, тирик инсон ва кадрлар ҳаракатида уларнинг илмий-техник тараққиёт талабларига сезгирлигини максимал даражада ошириш, инсон салоҳияти сифат таркибини такомиллаштириш, моддий ва маънавий манфаатдорлик, шунингдек, инсон салоҳиятига иқтисодий таъсир ўтказиш усуллари каби жиҳатлари бошқарув объекти ҳисобланади.

Мамлакатимиз иқтисод фани учун корхона ва алоҳида ходим инсон салоҳиятининг инсон жараёни ва ундан ташқаридаги ўзаро алоқадорлиги, ижодий ва инсон фаоллиги, ахлоқий сифатлари, психологик ва физиологик имкониятлари, маданий даражаси каби жиҳатларига кучли эътибор берилиши хосдир. Бундай муносабат юқорида баён қилинган инсон ресурсларини бошқаришга ташкилий ёндошувдан гуманистик парадигмага ўтиш билан изоҳланади.

Шу билан бирга, мамлакат иқтисод фани учун инсон салоҳиятининг вертикал структурасига қуйидаги таркибий қисмларнинг ўзаро таъсирига алоҳида қизиқиш сақланиб қолмоқда:

- жамиятнинг умумий инсон салоҳияти;
- минтақа ва соҳаларнинг инсон салоҳияти;
- корхона инсон салоҳияти;
- шахс (ходим)нинг инсон салоҳияти.

Ҳозирги иқтисодий назарияларда ушбу вертикалнинг дастлабки икки элементи, деярли эътибор берилмайди, иқтисодий таҳлилнинг предмети сифатида уларнинг таркибий қисмлари, яъни корхона ва шахс инсон салоҳияти ўрганилади.

Бу ўринда, бизнингча, ҳозирги атамашунослик нуқтаи назаридан “корхона” эмас, “ташкилот” атамасини ишлатиш мақбулроқ бўлади, чунки социология фанидан олиниб иқтисод фанида кенг қўлланаётган “ташкилот” сўзи хўжалик юритиш ва бошқа фаолият субъектларини, уларнинг ички тизими, таркибий қисмлар нисбати жиҳатидан характерлаб беради.

Жамият инсон салоҳияти таҳлил қилинар экан, бу атама таркибига фақат хўжалик фаолияти юритаётган эмас, балки бошқа тиббий, маданий ва таълим берувчи ташкилотлар ҳам киритилади. Аммо ғарб иқтисодчилари таъкидлаётганидек, жамият инсон салоҳияти шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллар турли туман бўлгани сабабли, улар фақат иқтисодий эмас, кўпроқ ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий таҳлил предметига айланадилар.

Илмий-техника тараққиёти ҳам кадрлар билан ишлашнинг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Унинг ютуқлари натижасида инсон инсон фаолияти характерида чуқур ўзгаришлар юз беради, эски иш жойлари ўрнида янгилари пайдо бўлади, уларни эгаллаши лозим бўлганлардан эса ҳозирги технологияларга жавоб берадиган сифат жиҳатдан янги билим ва малакалар талаб қилинади. Бу ўзгаришлар корхоналарни юқори малакали ходимлар билан доимо тўлғазиб боришга қаратилган кадрлар ишини режалаштиришнинг алоҳида аҳамиятга моликлигини кўрсатади. Кадрлар ишини режалаштириш кадрларнинг касб-малака таркибида бўлаётган ўзгаришларни кузатиш ва муҳими, ишчи кучи ҳамда мутахассисларга пайдо бўлаётган эҳтиёжларни олдиндан аниқлаш, уларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини илк босқичларда ўрганишни тақозо қилади.

“Инсон ресурслари” воситасини бошқариш стратегияси инсон салоҳиятини ривожлантириш истиқболлари, уни янгилаш ва такомиллашириб бориш, қонун рухсат берган барча фаолият турларига мотивацияни кучайтириш кабиларни ўз ичига олади. Бу эса минтақавий ва миллий миқёсда инсон бозорида юз бераётган таркибий силжишлар ва инсон салоҳияти таркибидаги сифат

ўзгаришларини ҳисобга олишни тақозо қилади. Бу соҳадаги умуммиллий сиёсат инновациялар , технология ва молия стратегияси билан ўзаро таъсирини кўзда тутади.

Инновация жараёнлари корхона ва унинг ходимлари таркибини шароитга мослаштириб боради. Бу жараённинг турли босқичларида корхоналарда янги тузилмалар пайдо бўлади ва кўпинча улар мустақил корхонага айланадилар. Улар янги маҳсулотни оммавий равишда ўзлаштираётган асосий корхона билан параллел равишда фаолият олиб борадилар.

Бундай тизимлар фаолияти кадрлар билан ишлашда ҳам ўз аксини топади. Шунинг учун ҳозирги кадрлар менежменти ўзаро яқин манфаатларга эга бўлган корхоналарнинг маҳсулотларни бозорга чиқаришда яқин ҳамкорлик қилишларини тақозо қилади. Кадрлар хизмати олдида эса 3-5 йилдан кейин кадрларга бўладиган эҳтиёж, персонални бошқаришда юз берадиган ўзгаришларни ҳисобга олишни олдиндан пайқаш вазифасини қўяди.

Шу билан бирга жойлардаги, минтақавий ва умуммиллий инсон бозорларининг тадрижи, инсонга лаёқатли аҳолининг иқтисодий фаоллиги, демографик тамойиллар ва ходимлар мотивацияси тизимидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш зарурдир.

Замонавий мутахассисларга қўйиладиган талаблар орасида инновация ва ўзгаришларга мойиллик алоҳида ўрин тутади. Шу муносабат билан бошқарувчилар, экспертлар, тадқиқотчиларнинг бозор муносабатларига фаол кириша оладиган, маънавий жиҳатдан эскирган маҳсулот ўрнига янгиларини ишлаб чиқара оладиган, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг оптимал шароитларини ярата оладиган контингентини яратиш вазифаси вужудга келади.

Доимо ўзгариб турадиган бозор, ўзгаришларга мослаша олмайдиган, ҳар қандай ташкилотни синдириб ташлайди. Хўжалик юритишнинг ҳозирги шакллари одамларни бошқариш ва улар ишлаб чиқариш ва бошқа соҳалардаги инсон салоҳиятини ривожлантириб боришни тақозо қилади.

Ҳозирги кунда иқтисодий фаолиятнинг муҳим белгиси эгилувчанлик ва ўзгаришларга мойиллик ҳисобланиб, бу ўзгаришларнинг асосий омили одамлар ва улардаги самарали инсон қобилияти ҳисобланади.

Шундай қилиб, ҳозирги шароитда кадрлар менежменти ташаббускорлик, ижодий фаоллик, мураккаб вазиятларда мустақил қарор қабул қила билиш хусусиятларини ривожлантиришга кўмаклашувчи мустаҳкам интизом, профессионализм, оқилона ташкилотчиликни бирлаштирувчи усуллар тизимига эҳтиёж сезади.

Бозор муносабатларига ўтиш ҳозирги талабларга жавоб бера оладиган бошқарув кадрларига кучли эҳтиёж мавжудлигини ошкор қилди. Бозор ислоҳотлари амалиёти шу ислоҳотларни чуқурлаштириш ва аҳоли турмуш даражасини кўтаришга лаёқатли бошқарув кадрларига бундай эҳтиёж катта эканини тасдиқламоқда. Улар янги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазиятни, янги иш ўринларини ташкил қилишлари, мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши ва аҳоли турмуш даражасининг сифат жиҳатдан яхшиланишига ёрдам кўрсатишлари лозим.

Ҳозирги жамиятнинг инсон салоҳиятида кейинги ўн йилликларда юз берган сифат ўзгаришлари бугуннинг ўзидаёқ аён бўлиб қолди. Бугун у юқори маълумотлироқ, сафарбарлиги баландроқ, иш жойларида қарор қабул қилишда иштирок этишдан манфаатдор, таваккал қила оладиган, кўпроқ ақлий инсон билан шуғулланадиган, тадбиркор ва мустақил одамлардан ташкил топади. Бундай ходимларни бошқариш олдингига нисбатан эгилувчанроқ ва такомиллашган кадрлар сиёсати юритишни талаб қилади.

Бозор ислоҳотларини амалга ошириш шароитида ходимлар билан ишлашда янги типдаги корхоналар вужудга келиши, улар фаолиятининг байналмиллашуви, инсон бозорида янги шароитнинг вужудга келиши, инсон муносабатларида ижтимоий қадриятлар томон силжиш, аниқ инсон қонунчилигининг ишлаб чиқилиши, бажарилаётган ишнинг мураккаблашуви ва ходим малакасига юқорироқ талаблар қўйилаётгани муносабати билан жиддий ўзгаришлар юз берди.

Жамият инсон салоҳиятини ўрганишнинг методологик ва назарий асосларини таҳлил қилишнинг баъзи асосий хулосаларини чиқариш лозим.

Қайд этилган муаммолар устида ишлаш ва уларни ҳал қилишнинг аниқ йўллари белгилаш жамиятда чуқур иқтисодий ўзгаришлар қилиш шароитида

мустақил тараққиёт йўлига ўтган Ўзбекистон олдида турган ижтимоий иқтисодий масалаларни ҳал қилишга қаратилмоғи лозим.

Кейинги ўн йилликларда амалга оширилаётган инсон салоҳияти муаммоларини илмий ўрганиш ҳозирги иқтисод фани доирасида уни бошқариш билан боғлиқ категорияларни киритиш, унинг ички таркибини чуқурроқ ўрганиш, ўтиш иқтисоди шароитида инсон салоҳиятини ривожлантиришнинг комплекс муаммоларини тадқиқ қилиш шаклида давом эттирилиши лозим.

Инсон салоҳиятининг сифат жиҳатдан ривожланиши ишлаб чиқаришда инсон омили таъсирининг ўсиши билан боғлиқ. Ривожланган мамлакатлар иқтисодидаги ўз оқибатига кўра энг муҳим ўзгаришлар ишлаб чиқаришдан ташқарида юз бермоқда. Бу мамлакатларда инсон ривожланишига “инсон капитали” га маблағ ётқизишнинг ўсиши шундай ҳолга олиб келдики, ҳозирги кунда бу йўналишдаги инвестициялар моддий соҳага қилинаётган инвестициялардан анча юқори миқдорни ташкил этади.

Жаҳон мамлакатларининг ҳозирги босқичидаги ривож иқтисодий тараққиётнинг кейинги босқичлари учун кадрлар билан таъминлаш масаласини ҳал қилишни тақозо қилади. Бу эса иқтисод фанининг алоҳида йўналиши бўлган инсон омилининг ролини оширади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инсон ривожланишининг инновацион жараёнлардаги роли
2. Инсон ривожланишининг умумжаҳон амалиёти
3. Инсон салоҳияти ва инновацион ривожланиш
4. Иқтисодий ўсиш тўғрисидаги асосий назариялар.
5. Иқтисодий ўсишнинг миқдор ва сифат омиллари, уларнинг иқтисодий ривожланишдаги роли.

4-БОБ. РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН ТИПИДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ АНИҚЛАНИШИ ВА МОНИТОРИНГИ

- 1. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт мезонлари.**
- 2. Мамлакатлар ривожланишининг асосий омиллари.**
- 3. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт мониторинги.**

4.1. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт мезонлари

Бугунги кунда етакчилик қилаётган ва янгидан юзага келаётган технологик укладлар ўртасида маълум изчиллик мавжуд. Етук технологик уклад-янгиси учун дастлабки ақлий, моддий ва молиявий ресурсларнинг (бошланғич капиталнинг) манбаи ҳисобланади. Унинг доирасида янги технологик укладнинг асосий технологиялари, шу билан бир қаторда, уларнинг маҳсулотларига талаб ҳам қарор топади. Янги технологик укладнинг илк шакли ўтган укладнинг технологик занжирлари устидаги қурилма сифатида шаклланади.

Юқорида баён этилган фикрларга боғлиқ равишда, Кондратьев циклининг депрессия фазасида (қолаверса, ўзга иқтисодий циклларнинг депрессия фазаларида ҳам) молиявий тизим, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, энг асосий технологик инновацияларни жорий этиш бўйича кенг миқёсли ва самарали чора-тадбирлар талаб этилади.

Шундай қилиб, депрессия даври, яъни давлатнинг тартибга солиб турувчи роли кучайган даврда, иқтисодий ривожланиш тақдирини ҳал қилувчи – қудратли давлат томонидан стратегияларни амалга ошириш учун энг қулай вақт ҳисобланади.

Инновациялар асосан ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқилиб, уларни тараққиётнинг янада юқорироқ поғоналарига кўтаради. Бирок, ривожланган мамлакатларда мавжуд инновациялардан фойдаланган ҳолда,

баъзи ривожланаётган мамлакатлар ҳам технологиялашувнинг янада юқорироқ поғоналарини эгаллайдилар ва ривожланган ҳамда ривожланаётган мамлакатларга ўз маҳсулотларини экспорт қила бошлайдилар.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, тахминан 20 йиллар муқаддам мамлакатлар ва минтақаларнинг рақобатбардошлиги тўғрисидаги масала умуман кун тартибига қўйилмас эди, бунга сабаб дунёнинг юқори даражада ривожланган мамлакатларининг ривожланаётган мамлакатлардан устунлиги ҳеч бир шубҳа туғдирмаган. Хитой, Бразилия, Мексика ва Ҳиндистон каби йирик мамлакатларнинг жаҳон бозорини фаол тарзда эгаллаши, «янги индустриал мамлакатлар» деган ном остида бутун бир гуруҳнинг, шунингдек, бир қатор собиқ социалистик мамлакатларнинг жаҳон майдонига кириб келиши билан боғлиқ равишда ҳаммаси тубдан ўзгарди.

Янги рақобат устунликларига эга янги мамлакатларнинг жаҳон хўжалигига кириб бориши, Ғарб мамлакатларида ишлаб чиқаришнинг трансмиллийлашиш жараёни бу мамлакатларда мутахассисларни рақобатбардошлик масалалари билан шуғулланишга мажбур этди. Жаҳон иқтисодиётидаги кучли ўзгаришлар Ғарбий Европанинг кичикроқ юқори ривожланган ва ўртача ривожланган мамлакатларига, айниқса, кучли таъсир кўрсатди, улар ўзининг очиқлик даражасига боғлиқ ҳолда илмий парадигмаларини алмаштириш заруриятини ҳис этдилар. Гарчи бугунги кунда кўплаб рақобатбардошлик назариялари бутун дунёда барча типдаги давлатларга нисбатан қўлланса-да, ўзининг дастлабки кўринишида у биринчи навбатда, ривожланган мамлакатлар учун мўлжалланган эди.

Фан ва юқори технологик тармоқларни ривожлантиришда оммавий илмий кашфиётлар ҳамда товар ва хизматларнинг янги истиқболли бозорларини яратиш билан чекланиб қолмай, балки биринчи навбатда, иқтисодиётда бевосита тараққий этишнинг янги механизми сифатидаги, унинг доирасида мунтазам ва тўхтовсиз равишда иқтисодий жиҳатдан муваффақиятли янгиликлар кластерлари юзага келадиган ва фаолият юритадиган миллий

инновация тизимларини (МИТ) яратиш энг самарали натижа бўлиб ҳисобланади.

4.2. Мамлакатлар ривожланишининг асосий омиллари

Бугунги кунда технологик укладнинг асосини микроэлектроника саноати, дастурий таъминот, ахборот-коммуникация технологиялари, асбобсозлик, радиотехника саноати, алоқа воситалари саноати, лазер техникаси ташкил этади. Техник-иқтисодий ривожланишнинг бугунги кунда қарор топиб бўлган узок муддатли суръатлари шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирда етакчи бўлган замонавий технологик укладнинг барқарор ўсиш чегараси жуда яқинлашиб қолди.

Ҳозирда шаклланиб бораётган олтинчи технологик уклад базавий технологияларни, хусусан, биотехнологияларни, нанотехнология, материаллар технологияси ва ахборот технологияларини ўз ичига олади. Бу қаторда нанотехнологияларнинг тутган ўрни жуда юқори, сабаби тубдан янги, яъни информатика, молекуляр биология, тиббиёт каби соҳаларнинг юқори марраларга кўтарилиши айнан мана шулар билан боғлиқ. Ҳозирда мазкур технологик уклад ривожланишнинг куртаклик давридан ўсиш даврига қадам қўймоқда. Унинг кенгайишига зарур технологияларнинг озлиги ва етарли даражада қарор топмаганлиги йўл бермаяпти, шу билан бир қаторда, ижтимоий-иқтисодий муҳитнинг улардан кенг кўламларда фойдаланишга тайёр эмаслиги ҳам маълум даражада уларга тўсқинлик қилади. Гарчи энг янги технологияларни ўзлаштириш харажатлари ва улардан фойдаланиш кўламлири ўсиб бораётган бўлса-да, бироқ замонавий иқтисодиёт тузилмасидаги технологик укладнинг умумий ҳажми жуда озлигича қолмоқда.

Дунёнинг етакчи иқтисодиётларининг тубдан таркибий ўзгариши тугаб ва келгуси ўн йиллик ўрталарига кутилаётган янги технологик укладнинг ўсиш даврига қадам босиш билан сифат жиҳатдан сакраш юз беради. АҚШ илмий

жамғармаси башоратларига кўра, 2020 йилга келиб нанотехнологиялар бозорининг йиллик айланмаси 1,9—2,5 трлн. долларни ташкил этади.

Юқорида кайд этилган тармоқлардан ташқари унинг юксалиши учун таянч бўлган тармоқлар: саноатнинг электротехника, авиация, ракета-космос, атом соҳалари, асбобсозлик, станоксозлик, таълим, алоқада ҳам кузатилади. Улар билан бир қаторда янги технологик укладнинг тарқалиши билан боғлиқ бўлган: соғлиқни сақлаш (генетик келиб чиққан касалликларда хужайра технологиялари ва ташҳис методларини қўллаш туфайли самарадорлиги бир неча баробар ортиб кетадиган) ва қишлоқ хўжалиги (молекуляр биология ва ген муҳандислиги ютуқларидан фойдаланиш туфайли), шунингдек, олдиндан белгилаб бериладиган хусусиятларга эга янги материалларни яратиш каби тармоқларда ҳам инқилоб рўй бериши кутилмоқда. Наноматериалларнинг юзага келиши билан боғлиқ равишда, янги технологик укладнинг пойдевор тармоқлари қаторидан кимё-металлургия мажмуи, қурилиш, кemasозлик ва автомобилсозлик тармоқлари ҳам ўрин эгаллайди.

4.3. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт мониторинги

Инновацион иқтисодиётни шакллантириш етарли даражада узоқ давом этадиган ва кўп харажат талаб қиладиган жараён, шундай экан, ҳар бир ривожланган мамлакат бу йўлда индивидуал ёндашувни излайди. Ўзбекистон ҳукумати олдида турган устувор вазифалардан бири хом-ашёга ихтисослашган иқтисодиётдан яқин истиқболда инновацион иқтисодиётга ўтишни таъминлашдан иборат. Ушбу вазифани амалга ошириш мақсадида махсус идоралар доирасида қуйидагиларни ташкил этиш лозим:

- 1) табиий, техноген, ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда инқирозли ҳолатларни прогнозлаш ва олдини олиш, давлат қарорларини экспертиза қилиш;

2) инновацион иқтисодиётга ўтиш сценарийлари ва йўллари таҳлил қилиш.

Агар мамлакат мустақил давлат бўлишга ва ўз аҳолиси учун меъёрий ҳаёт даражаларини таъминлаб беришга интилар экан, демак, инновацион иқтисодиётга ўтиш ҳаётий заруриятга айланади. Бу ҳолатнинг ижобий томони шундаки, Ўзбекистон қатор географик ва геоиқтисодий сабаблар ту-файли узоқ вақт жаҳон бозорига фақат хом-ашё етказиб берувчи ролини бажара олмайди. Шу сабабли республика жаҳон бозорига қўшилган қиймат улуши катта бўлган ва бу ерда мавжуд «инсон капиталидан» юқори даражаларда фойдаланиладиган ноёб товарлари билан чиқиши лозим. Булар эса инновацияларни ривожлантириш учун етарли даражадаги мунтазам инвестиция оқимини талаб этади.

Инновациялар тўғрисида сўз юритилганда, фақат саноат ва қишлоқ хўжалиги учун эмас, балки жамиятни бошқариш, уни ташкил этиш соҳаларига ҳам инновацияларни жалб этишни назарда тутилади. Стратегик қарорлар қабул қилиш ва уни амалга ошириш, хусусан, мувофиқ қарорлар қабул қилиниши билан боғлиқ стратегик хатарларни баҳо-лаш методлари бўйича инновациялар жуда муҳим. Сабаби стратегияни танлаш давомида йўл қўйилган хатоларни амалда бошқарувнинг бошқа поғоналарида деярли тузатиб бўлмайди.

2009–2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурида асосий диққат эътибор республика иқтисодиётининг хом-ашё экспортига ихтисослашувидан инновацион тараққиёт типига ўтишига қаратилади. Бунинг учун инновацион фаоллик кўрсаткичларини бир неча маротаба кўтариш ва иқтисодиёт самарадорлигини 2-3 баробар ошириш кўзда тутилади. Албатта, вазифаларни тўғри аниқлаш ва кўрсаткичларни белгилаб олиш зарур, бироқ олдида қўйилган мақсадларга эришиш учун буларнинг ўзи етарли эмас. Иқтисодий сиёсат тадбирларини тўғри прогнозлаш, ресурслар-ни истиқболли йўналишларга ўз вақтида йўналтириш, улардан самарали фойдаланишга эришиш ҳам жуда муҳим.

Инновацион иқтисодий ривожлантиришда давлатнинг етакчилик ролини бажариши табиий, сабаби юқори технологик тармоқларга инновацияларни татбиқ этиш қиммат ва хатарли иш. Бу жиҳатдан бундай тармоқларга инвестициялар киритишни алоҳида бир фирма томонидан (агар бу йирик бир корпорация бўлмаса) амалга ошириб бўлмайди. Бундай вазиятда хатар жуда юқори, мана шунинг учун ҳам инновация лойиҳаларни молиялаштириш давлат томонидан, ёки венчур компаниялар ёки корхоналарнинг йирик бирлашмаси томонидан амалга оширилиши лозим.

Давлатнинг молиялаштириш ролидан ташқари, яна бир қатор вазифалари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг амалга оширилиши бошқа масалалар ечимини топишга ёрдам беради, хусусан:

- инновацион соҳадаги устувор йўналишларни белгилаш;
- стратегик режалаштириш ва давлат буюртмаси предмети — товар ва хизматлар руйхатини белгилаб олиш;
- инновация соҳасининг ташкилий механизмларини яратиш, инновация лойиҳаларида йирик капиталнинг қатнашувини рағбатлантириш бўйича ишлар;
- инновацион лойиҳаларни экспертиза ва таҳлил қилиш.

Экспертиза ўтказишда давлатнинг тутган ўрни, албатта, жуда муҳим, сабаби тавсия этилаётган барча инвестиция лойиҳалари инновацион тавсифга эга бўла олмайди. Ўзбекистонда ҳам инновацион лойиҳалар экспертизасининг самарали тизимини яратиш лозим. Бунда эксперт комиссиясининг мустақиллиги ва идоралараро бўлиши унинг ташкил топишида бош тамойил бўлиши керак. Бунда эксперт комиссиясининг молиялаш-тирилиши билан у томонидан танлаб олинган инновация лойиҳалари муваффақияти ўртасида тўғридан-тўғри алоқа ўрнатиш жуда муҳим.

Модомики, инновацион фаолликни қўллаб-қувватлаш учун инновация лойиҳалари танловини конкретлаштириш қатъий талаб этилар экан, мамлакатдаги ривожланган ахборот инфратузилмаси ва аниқ ташкил этилган

мониторинг — бу инновацион иқтисодиётни шакллантириш учун энг зарур шарт ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий тараққиёт, иқтисодий ривожланиш ва иқтисодий ўсиш тушунчаларининг таърифини беринг ҳамда уларнинг умумий томонлари ва фарқларини кўрсатинг.

2. Иқтисодий ўсишнинг экстенсив ва интенсив турлари қандай аниқланади?

3. Нима учун реал ҳаётда соф экстенсив ёки соф интенсив иқтисодий ўсиш турлари учрамайди?

4. Мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига, аҳолисининг турмуш даражасига ва ишлаб чиқаришининг самарадорлигига баҳо беришда иқтисодий ўсишнинг қандай кўрсаткичларидан фойдаланилади?

5-БОБ. ЗАМОНАВИЙ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА “ЯНГИ ИҚТИСОДИЁТ”

5.1. Иқтисодий ўсиш тўғрисидаги асосий назариялар.

5.2. Иқтисодий ўсишнинг миқдор ва сифат омиллари, уларнинг иқтисодий ривожланишдаги роли.

5.3. Турли концепцияларда иқтисодий ўсиш ва инновацион ривожланиш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.

5.4. Иқтисодий ўсиш ижтимоий тараққиёт манбаи сифатида.

5.1. Иқтисодий ўсиш тўғрисидаги асосий назариялар

Иқтисодчи олимларнинг иқтисодий ўсиш суръатларини, омилларини ўрганиш ҳамда унинг келгусидаги натижаларини башорат қилиш борасидаги тадқиқотлари пировардида турли иқтисодий ўсиш моделларининг яратилишига олиб келди. Бу моделлар ўз мазмунига кўра бир-бирларидан фарқланса-да, уларнинг асосида иккита назария – макроиқтисодий мувозанатнинг кейнсча (кейинчалик некейнсча) назарияси ҳамда ишлаб чиқаришнинг классик (кейинчалик неоклассик) назарияси ётади.

Иқтисодий ўсишни таҳлил қилишда неоклассик назария намоёндалари бизнингча бир томонлама бўлган қуйидаги нотўғри назарий шартларга асосланадилар:

- маҳсулотнинг қиймати барча ишлаб чиқариш омиллари томонидан яратилади;

- ишлаб чиқариш омилларининг ҳар бири ўзининг кейинги қўшилган маҳсулотига тегишли равишда маҳсулот қийматини яратишга ҳиссасини қўшади. Шунга кўра, бунга жавобан барча кейинги қўшилган маҳсулотга тенг келувчи даромад ҳам олади;

- маҳсулот ишлаб чиқариш ва бунинг учун зарур бўлган ресурслар ўртасида миқдорий боғлиқлик мавжуд;

•ишлаб чиқариш омилларининг эркин тарзда амал қилиши ҳамда улар ўртасида ўзаро бир-бирининг ўрнини босиш имконияти мавжуд.

Биз олдинги бобларда айтганимиздек, неоклассик ва бошқа айрим йўналишдаги назариётчилар бу ерда ҳам иккита услубий хатога йўл қўядилар:

•улар ишлаб чиқариш омилларининг барчаси бир хил қиймат яратади, улар қийматни яратишда баравар иштирок этади, деб ҳисоблайдилар. Холбуки, барча ишлаб чиқариш воситалари ҳеч қандай янги қиймат яратмайдилар, балки ўзларининг қийматларига тенг миқдордаги қийматни жонли меҳнат ёрдамида янги яратилган маҳсулотга ўтказадилар. Лекин барча омиллар яратилган ва ўсган (кўпайган) маҳсулотнинг нафлилигини яратишда қатнашадилар;

•улар доимо барча омиллар ичида жонли меҳнатнинг фаол роль ўйнашини, қолганлари эса пассив роль ўйнашини унутадилар. Чунки ҳеч бир табиий ресурс, капитал ресурлари жонли меҳнат томонидан ҳаракатга келтирилмаса, ўзича ҳаракатга кела олмаслиги, ириб-чириб ўз жойида ҳам жисмонан, ҳам қиймати йўқ бўлиб кетиши, уларнинг қиймати фақат жонли меҳнат томонидан сақлаб қолиниши миллион йиллардан бери миллиард мартаб тасдиқланиб келмоқда. Лекин негадир уларнинг бунга эътибор бергиси келмайди.

Неоклассик модель кўп омилли ҳисобланиб, америкалик иқтисодчи П.Дуглас ва математик Ч.Кобб яратган ишлаб чиқариш функцияси асос қилиб олинган. Кобб-Дуглас моделида ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишида ишлаб чиқариш турли омилларининг улушини аниқлашга ҳаракат қилиниб, у қуйидагича ифодаланади:

$$Y = AK^\alpha L^\beta,$$

бу ерда:

Y – ишлаб чиқариш ҳажми;

K – капитал сарфлари;

L – ишчи кучи сарфлари;

A – мутаносиблик коэффиценти;

α ва β - ишлаб чиқариш ҳажмининг ишчи кучи ва капитал сарфлари бўйича эластиклик коэффиценти.

Эластиклик коэффиценти бир кўрсаткич миқдорининг ўзгариши натижасида бошқа бир кўрсаткич миқдорининг ўзгариши даражасини ифодалайди. Шунга кўра, α коэффиценти капитал сарфларининг 1 фоизга ўсиши ишлаб чиқариш ҳажмининг неча фоизга ўсишини, β коэффиценти эса ишчи кучи сарфларининг 1 фоизга ўсиши ишлаб чиқариш ҳажмининг неча фоизга ўсишини кўрсатади. α ва β нинг йиғиндиси ишчи кучи ва капитал сарфларининг бир вақтнинг ўзида 1 фоизга ўсиши ишлаб чиқариш ҳажмининг неча фоизга ўсишини кўрсатади.

Ч.Кобб ва П.Дуглас ўз тадқиқотларида АҚШ қайта ишлаш саноатининг 1899-1922 йиллар мобайнидаги иш фаолиятини таҳлил қилиб, ишлаб чиқариш функциясининг кўрсаткичларини аниқлашга ҳаракат қилганлар:

$$Y = 1,01 \times K^{0,25} \times L^{0,75}$$

Бу кўрсаткичлар шуни англатадики, ўша даврда АҚШ қайта ишлаш саноатида капитал сарфларининг 1 фоизга оширилиши ишлаб чиқариш ҳажмини 0,25 фоизга, ишчи кучи сарфларининг 1 фоизга оширилиши эса ишлаб чиқариш ҳажмини 0,75фоиз га ошишига олиб келар экан.

Кейинчалик Кобб-Дугласнинг ишлаб чиқариш функциясини голланд иқтисодчиси Ян Тинберген янада такомиллаштириб, унга янги омил – техника тараққиёти кўрсаткичини киритди. Натижада ишлаб чиқариш функцияси формуласи қуйидаги кўринишни олди:

$$Y = AK^\alpha L^{1-\alpha} e^{\eta t}$$

бу ерда: $e^{\eta t}$ – вақт омили.

Ишлаб чиқариш функциясига вақт омилининг киритилиши эндиликда нафақат миқдор, балки «техника тараққиёти» атамаси орқали уйғунлашувчи сифат ўзгаришлари – ишчи кучи малакасининг ўсиши, инновация жараёнларининг кучайиши, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг

такомиллашуви, жамият миқёсида маълумотлилик даражасининг ошиши ва бошқаларни ҳам акс эттириш имконини берди.

Иқтисодий ўсишнинг кейнсча модели макроиқтисодий мувозанатнинг кейнсча назариясини ривожлантириш ва унга танқидий ёндашиш натижасида вужудга келган. Бу моделлар орасида инглиз олими Р.Харрод ва америкалик олим Е.Домарнинг иқтисодий ўсиш моделлари эътиборга молик ҳисобланади. Ҳар иккала моделнинг умумий жиҳатлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар орқали шартланади:

1) улар неоклассик моделлардан фарқли ўлароқ бир омилли модель ҳисобланади. Яъни бу моделларда миллий даромаднинг ўсиши фақат капитал жамғаришнинг функцияси ҳисобланиб, капитал самарадорлигига таъсир кўрсатувчи ишчи кучи бандлигининг ошиши, ФТТ ютуқларидан фойдаланиш даражасининг ўсиши, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг яхшиланиши каби бошқа барча омиллар назардан четда қолдирилади; 2) ишлаб чиқаришнинг капитал сифими ишлаб чиқариш омиллари нархларининг нисбатига боғлиқ бўлмай, фақат ишлаб чиқаришнинг техник шароитлари орқали аниқланади.

Неокейнсча моделда инвестицияларнинг ўсиши иқтисодий ўсиш ва унинг суръатларини белгиловчи омил ҳисобланиб, у бир томондан, миллий даромаднинг ўсишига имкон яратади, иккинчи томондан эса, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиради. Ўз навбатида даромаднинг ўсиши бандликнинг ошишига имкон яратади. Инвестиция ҳажмининг кўпайиши натижасида кенгайган ишлаб чиқариш қувватлари даромаднинг ўсиши орқали тўлиқ ишга туширилиши лозим. Шунга кўра, Е.Домарнинг моделида қуйидаги тенглик орқали мувозанатнинг таъминланиши шарт қилиб қўйилади:

Пул даромадининг қўшимча ўсиши (талаб)	=	Ишлаб қувватларининг (таклиф)	чиқариш қўшимча ўсиши
--	---	-------------------------------------	--------------------------

Бу тенгликни формула тарзида ёзилса, у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \quad \text{ёки} \quad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a ,$$

бу ерда:

I – ҳар йиллик соф капитал қўйилмалар;

ΔI – соф капитал қўйилмаларнинг қўшимча ўсиши;

$\Delta I/I$ – соф капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръати;

$1/a$ – мультипликатор, бу ерда a – жамғаришга бўлган ўртача мойиллик;

σ - капитал самарадорлиги.

Шундай қилиб, иқтисодиётдаги ишчи кучининг тўла бандлигини ҳамда ишлаб чиқариш қувватларининг тўлиқ ишлашини таъминловчи соф инвестициялар ёки капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръати σ х a га тенг бўлиши лозим. Агар иқтисодиётдаги инвестицияларнинг потенциал ўртача самарадорлиги 0,3 га, жамғаришга бўлган ўртача мойиллик 0,2 га тенг бўлса, у ҳолда инвестицияларнинг ўсиш суръати 6фоиз $(0,3 \times 0,2) \times 100$ фоиз)га тенг бўлади.

Р.Харроднинг иқтисодий ўсиш модели инвестиция ва жамғармалар ўртасидаги макроиқтисодий мувозанат, яъни $I = S$ га асосланади. У статик ҳолдаги макромувозанат учун алоҳида, динамик ҳолдаги макромувозанат учун алоҳида формуладан фойдаланади. 1-формула қуйидаги кўринишда бўлади:

$$G \times C = S ,$$

бу ерда:

G – миллий даромаднинг ўсиш суръати $(\Delta Y/Y)$;

C – капитал сиғими $(I/\Delta Y)$;

S – миллий даромад таркибидаги жамғаришнинг улуши (S/Y) .

2-формула қуйидаги кўринишда ўз ифодасини топади:

$$Gw \times Cr = S ,$$

бу ерда:

Gw – ҳақиқий жамғарма ва тахмин қилинаётган инвестициялар ўртасидаги динамик мувозанатни таъминловчи ўсишнинг кафолатланган суръати;

C_r – капитал коэффициентининг талаб этилаётган миқдори.

Неокейнсчиларнинг фикрига кўра, бозор иқтисодиёти шароитида доимий кафолатланган ўсиш суръатига автоматик равишда эришиб бўлмаслиги сабабли, улар динамик мувозанатга эришиш учун иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш зарурлиги тўғрисидаги хулосага келдилар.

Иқтисодий ўсишнинг муҳим моделларидан бири бўлиб тармоқлараро баланс ҳисобланади. Тармоқлараро баланснинг дастлабки назарий асослари собиқ иттифоқ даврида ишлаб чиқилган эди. Кейинчалик у асли Россиялик бўлган АҚШ иқтисодчи олими В. Леонтьев томонидан «харажатлар – натижалар» модели сифатида такомиллаштирилган ҳолда ишлаб чиқилди (17.3-чизма).

В. Леонтьев иқтисодий таҳлилнинг «харажатлар – ишлаб чиқариш» усулида энг аввало эътиборни иқтисодиётдаги миқдорий алоқаларга қаратади. Тармоқлар ўртасидаги бу алоқалар технологик коэффициентлар (I квадрантдаги a_{11} , a_{12} , a_{13} ва ҳ.к. белгилар) орқали ўрнатилади.

Тармоқлараро баланс жадвали тўртта квадрантдан иборат. Биринчи квадрантга маҳсулот ишлаб чиқаришга моддий сарфлар кўрсаткичлари жойлаштирилган. Иккинчи квадрантга шахсий истеъмол, жамғариш, давлат хариди ва экспорт сифатида фойдаланилувчи пировард маҳсулот кўрсаткичлари жойлаштирилган. Учинчи квадрантдан кўшилган қиймат (иш ҳақи, фойда, солиқлар) ва импорт кўрсаткичлари ўрин олган. Тўртинчи квадрантда соф миллий маҳсулотни қайта тақсимлаш кўрсаткичлари жойлашган. Тармоқлараро алоқалар жадвали устунлари бўйлаб харажатларни, яъни ҳар бир тармоқ бўйича маҳсулот қийматини ташкил этувчи унсурларни, сатрлар бўйича эса – миллий иқтисодиёт ҳар бир тармоғи маҳсулотини тақсимлаш таркибий тузилмасини акс эттиради.

Тармоқлараро баланс моделида бир тармоқдаги пировард талаб ёки ишлаб чиқариш шароитидаги ўзгаришлар бошқа барча ўзаро боғлиқ тармоқларнинг миқдорий таъсирини кузатиш орқали ўрганилади. Бу эса қандайдир товарга

бўлган эҳтиёжлар ёки уни ишлаб чиқариш технологиясидаги ҳар қандай ўзгаришлар мувозанатлашган нархлар таркибини ўзгартириб, технологик коэффициентларнинг ҳам ўзгаришига олиб келишини аниқлатади.

«Харажатлар – ишлаб чиқариш» тармоқлараро баланси усули нафақат иқтисодий турли тармоқлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўрганишга, балки мамлакат иқтисодийнинг ривожланишини, унинг тармоқлар тузилмасининг ўзгариши ва иқтисодий ўсиш суръатларини баҳоратлашга имкон яратади.

Иқтисодий ўсиш моделлари тўғрисида сўз юритилганда «ноль даражадаги иқтисодий ўсиш» концепциясига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Мазкур концепцияга XX асрнинг 70-йилларида асос солинган. Бу концепция тарафдорларининг фикрича техника тараққиёти ва иқтисодий ўсиш атроф-муҳитнинг ифлосланиши, табиатга захарли моддаларнинг чиқарилиши, шаҳар қиёфасининг ёмонлашуви ва бошқа шу каби кўплаб салбий ҳолатларни келтириб чиқариши мумкин. Аҳоли сонининг тезлик билан кўпайиб бориши, ишлаб чиқариш микёсларининг кенгайиши натижасида ишлаб чиқариш, айниқса табиий ресурсларнинг камайиб бориши пировардида иқтисодий ўсиш чегараларини чеклаб қўяди. Бунинг оқибатида очарчилик, атроф-муҳитнинг бузилиши, ресурсларнинг тугаши рўй бериб, тез орада аҳоли сони ва саноат ишлаб чиқариш ҳажми кескин қисқара бошлайди. Шунга кўра, «ноль даражадаги иқтисодий ўсиш» концепцияси тарафдорлари иқтисодий ўсишни мақсадга мувофиқ равишда маълум чегарада ушлаб туриш зарур, деб ҳисоблайдилар. Улар иқтисодий ўсиш товар ва хизматлар ҳажмининг кўпайишини таъминлашини тан олсаларда, бу ўсиш бир вақтнинг ўзида турмуш даражасининг юқори сифатини таъминлай олмаслигини таъкидлайдилар.

Ўз навбатида, мазкур концепция муҳолифлари иқтисодий ўсишнинг юқори даражасини ёқлаб, унинг ўзи чексиз эҳтиёжлар ва чекланган ресурслар ўртасидаги зиддиятни юмшатишини, айнан юқори даражадаги ўсиш шароитида жамиятнинг ижтимоий заиф қатламларини қўллаб-қувватлаш имконияти вужудга келишини кўрсатадилар. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши эса

иқтисодий ўсиш оқибати бўлмай, у табиий ресурслардан фойдаланишдаги нарх шаклланиш тизимининг нотўғрилигидан келиб чиқади. Шунга кўра, мазкур муаммоларни ҳал этиш учун табиий ресурслардан фойдаланишда қонуний чекловлар ёки махсус солиқларни киритиш, ифлослантириш ҳуқуқи бозорини шакллантириш лозимлигини таъкидлайдилар.

5.2. Иқтисодий ўсишнинг миқдор ва сифат омиллари, уларнинг инновацион ривожланишдаги роли

Жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий ва бошқа барча муаммоларни ҳал қилишнинг асосий йўли – бу миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши ва иқтисодий ўсишига эришишдир. Аҳоли фаровонлигининг ошириб бориши ҳам пировард натижада иқтисодий ўсиш даражаси ва суръатларига боғлиқ. Миллий иқтисодиётда иқтисодий ривожланиш қийин аниқланадиган жараён бўлганлиги сабабли, унинг мезонларидан бири бўлган иқтисодий ўсиш кўпроқ таҳлил қилинади.

Ижтимоий маҳсулотнинг ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ёки интенсив турларини белгилаб беради.

Экстенсив иқтисодий ўсишга ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади. Айтайлик, маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса кўпайтириш учун мавжуд корхона билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати, миқдори ва сифати, ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай яна бир корхона қурилади. Экстенсив ривожланишда, агар у соф ҳолда амалга оширилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, янада илғор ишлаб чиқариш воситаларини ва янги

техникани кўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш, шунингдек мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади. Интенсив йўл ишлаб чиқаришга жалб этилган ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан олинadиган самаранинг, пировард маҳсулот миқдорининг ўсишида, маҳсулот сифатининг ошишида ўз ифодасини топади.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди, балки муайян уйғунликда, бир-бири билан қўшилган тарзда бўлади. Шу сабабли кўпроқ устувор экстенсив ва устувор интенсив иқтисодий ўсиш турлари ҳақида сўз юритилади.

Иқтисодий ўсишнинг алоҳида томонларини тавсифловчи кўрсаткичлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан асосийлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиш даражаси, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва иш вақтини тежаш, шахсий даромад ва фойда массаси, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши кабилар ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади:

- а) ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланганлик даражаси;
- б) ходимнинг малакаси ва тайёргарлик даражаси;
- в) ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омили ўртасидаги нисбат;
- г) меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши, ихтисослаштирилиши ва кооперацияси.

Иқтисодий ўсишнинг жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган бошқа кўрсаткичи иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши ҳисобланади. У тармоқлар бўйича ҳисоблаб чиқилган ЯИМ кўрсаткичи асосида таҳлил қилинади. Бунда иқтисодиётнинг йирик соҳалари, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги нисбат ҳам ўрганилади.

5.3. Турли концепцияларда иқтисодий ўсиш ва инновацион ривожланиш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омилларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ омиллар **таклиф омиллари** деб ҳам аталиб, иқтисодиётнинг ўсиш лаёқатини белгилаб беради:

- 1) табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
- 2) ишчи кучи ресурслари миқдори ва сифати;
- 3) асосий капитал (асосий фондлар) нинг ҳажми;
- 4) технология ва фан-техника тараққиёти.

Бу омиллар ҳар бирининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсирини баҳолаш орқали иқтисодий ўсишни тавсифлаш мумкин.

Маълумки, ялпи миллий (ички) маҳсулот ишчи кучи, капитал ва табиий ресурслар сарфларининг функцияси ҳисобланади, яъни:

$$Y = f(L, K, N),$$

бу ерда:

Y – ялпи миллий (ички) маҳсулот;

L – ишчи кучи сарфлари;

K – капитал сарфлари;

N – табиий ресурслар сарфлари.

Бу функционал боғланишдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ўсишни белгилаб берувчи бир қатор хусусий кўрсаткичларни келтириб чиқариш мумкин:

1) **меҳнат унумдорлиги** (Y/L) – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг жонли меҳнат сарфларига нисбати;

2) **меҳнат сиғими** (L/Y) – жонли меҳнат сарфларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

3) **капитал самарадорлиги** (Y/K) – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг унга сарфланган капитал харажатларига нисбати;

4) **капитал сиғими (K/Y)** – капитал харажатларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

5) **табiiй ресурслар самарадорлиги (Y/N)** – маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг унга сарфланган табiiй ресурслар харажатларига нисбати;

6) **маҳсулотнинг ресурслар сиғими (N/Y)** – табiiй ресурслар сарфининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати;

7) **ишчи кучининг капитал билан қуролланганлик даражаси (K/L)** – ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилаётган капитал ҳажмининг ишчи кучи миқдорига нисбати.

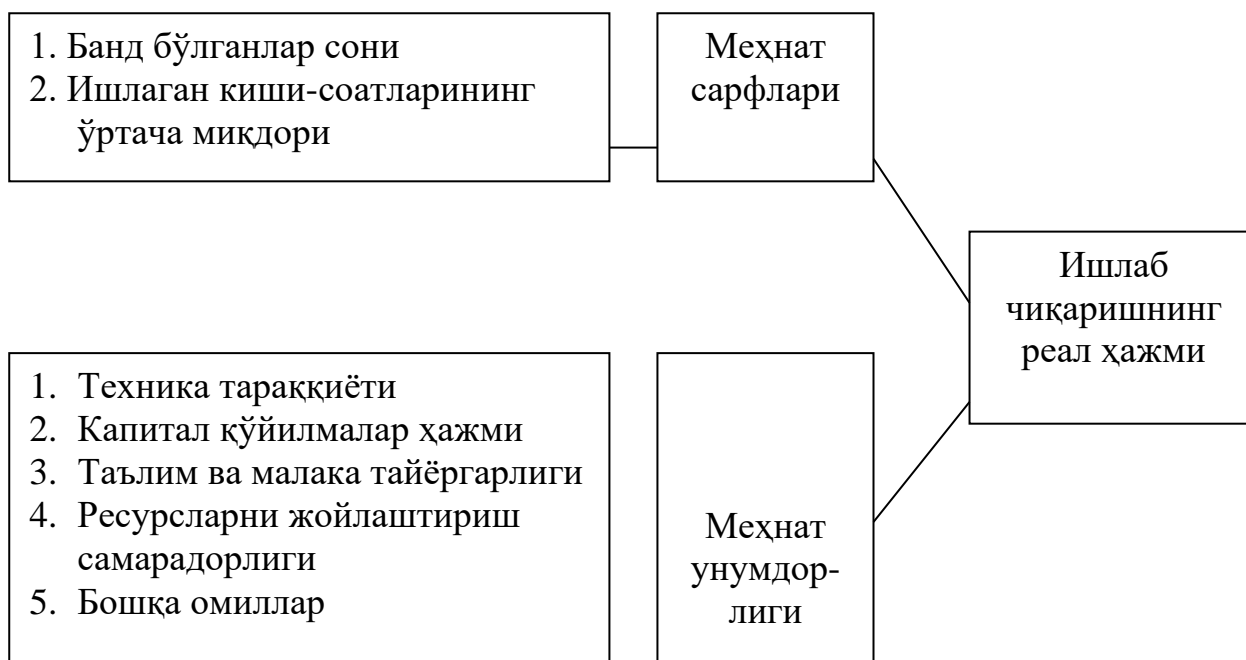
Иқтисодий ўсишни таҳлил қилишда юқорида кўриб чиқилган кўрсаткичлардан ташқари яна **кейинги қўшилган ишлаб чиқариш омиллари унумдорлиги** кўрсаткичлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичлар, бошқа омиллар сарфи ўзгармагани ҳолда, ҳар бир алоҳида омил сарфининг қўшимча ўсиши таъсирида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўшимча ўсиши ҳажмини белгилаб беради:

- 1) кейинги қўшилган меҳнат унумдорлиги ($\Delta Y / \Delta L$);
- 2) кейинги қўшилган капитал унумдорлиги ($\Delta Y / \Delta K$);
- 3) кейинги қўшилган табiiй ресурслар унумдорлиги ($\Delta Y / \Delta N$).

Бу кўрсаткичлар ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг ўсишида ҳар бир омилнинг ҳиссасини намоён этиб, у қуйидагича аниқланади:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K + (\Delta Y / \Delta N)N$$

Иқтисодий ўсишга **тақсимлаш омиллари** ҳам таъсир қилади. Ишлаб чиқариш салоҳиятидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жалб қилинган бўлиши, балки жуда самарали ишлатилиши ҳам зарур. Ресурсларнинг ўсиб боровчи ҳажмидан реал фойдаланиш ва уларни керакли маҳсулотнинг мутлоқ миқдорини оладиган қилиб тақсимлаш ҳам зарур бўлади.

5.3.1–чизма. Реал маҳсулот ўсишини аниқлаб берувчи омиллар

Реал маҳсулот икки асосий усулда кўпайтирилиши мумкин (1-чизма):

- 1) ресурсларнинг кўпроқ ҳажмини жалб этилиши;
- 2) улардан анча унумли фойдаланиш йўли билан.

Амалий ҳаётда иқтисодий ўсишни сусайтириб турувчи омиллар ҳам мавжуд бўладики, улар меҳнат муҳофазаси, атроф муҳитнинг ифлосланиши каби ҳолатлар натижасида келиб чиқади. Кейинги йилларда республикада давлат томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш, ходимлар меҳнат шароитини яхшилаш ва соғлиғини муҳофаза қилишни тартибга солишда муҳим тадбирлар амалга оширилди. Бу ўз навбатида иқтисодий ўсиш суръатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки бундай тадбирларни амалга ошириш тегишли харажатларни тақозо қилади. Шу орқали меҳнат унумдорлигини ошириш учун зарур бўлган маблағлар бошқа томонга жалб қилинади.

5.4. Иқтисодий ўсиш ижтимоий тараққиёт манбаи сифатида

Иқтисодий ўсиш бевосита ялпи ички маҳсулот миқдорининг мутлақ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари бирлиги ҳисобига

кўпайиши ҳамда сифатининг яхшиланишида ва таркибининг такомиллашувида ифодаланади.

Иқтисодий ўсишни ЯИМ мутлоқ ҳажмининг ортиши орқали ёки аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш бунинг қандай мақсадда амалга оширилаётганига боғлиқ бўлади. Одатда бирон-бир мамлакат иқтисодий ўсишини ЯИМ мутлоқ ҳажмининг ортиши орқали ўлчаш унинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашда, аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш эса мамлакатдаги турмуш даражасини таққослашда қўлланилади.

Мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатини тавсифлайдиган мазкур кўрсаткичлар (реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига реал ЯИМнинг ўсиши) миқдорий кўрсаткичлар бўлиб, улар биринчидан, маҳсулот сифатининг ошишини тўлиқ ҳисобга олмайди ва шу сабабли фаровонликнинг ҳақиқий ўсишини тўлиқ тавсифлаб беролмайди; иккинчидан, реал ЯИМ ва аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсиши бўш вақтнинг сезиларли кўпайишини акс эттирмайди ва фаровонлик реал даражасининг пасайтириб кўрсатилишига олиб келади; учинчидан, иқтисодий ўсишни миқдорий ҳисоблаш бошқа томондан унинг атроф муҳитга ва инсоннинг ҳаётига салбий таъсирини ҳисобга олмайди.

Шунга кўра, иқтисодий ўсишнинг барча тавсифи йиллик ўсиш суръатларининг фоиздаги ўлчовида тўлиқ ўз ифодасини топади:

$$\checkmark C = \frac{ЯИМ_{жорий давр} - ЯИМ_{базис давр}}{ЯИМ_{базис давр}} \times 100\%$$

бу ерда:

$\checkmark C$ – иқтисодий ўсиш суръати, фоизда;

$ЯИМ_{базис давр}$ – таққосланаётган давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми;

$ЯИМ_{жорий давр}$ – жорий давр (йил)даги реал ЯИМ ҳажми.

Шунингдек, иқтисодий ўсиш мамлакат ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиб боришини ҳам англатади. Миллий ишлаб чиқариш натижаларининг миқдор жиҳатидан кўпайиши ва сифат жиҳатидан

такомиллашиб бориши пировардида ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғининг ўнг томонга қараб силжишига олиб келади. Айтайлик, 2012 йилдаги миллий ишлаб чиқариш ҳажми (Y_{2012}) 2008 йилдаги (Y_{2008})га нисбатан ўсди. Бу ўсиш ўз навбатида миллий ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғининг ҳам кенгайишига олиб келади (2-чизма).

Чизмадан кўринадики, иқтисодий ўсиш натижасида ишлаб чиқарилган ижтимоий маҳсулот миқдори ортади, бу эса аҳоли турмуш фаровонлигини ошишига олиб келади. Иқтисодиёт мавжуд эҳтиёжларни янада тўлароқ қондириш имконига эга бўлади.

Иқтисодий ўсишнинг аҳамияти тўғрисида гапирилганда унинг даражасини ҳам эътиборда тутиш лозим. Иқтисодий ўсиш суръатларининг аҳамиятлилик даражаси турли мамлакатлар реал ЯИМнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда фарқланади. Реал ЯИМ ҳажми нисбатан кичик бўлган мамлакатлар учун 8-10 фоиз даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати меъёрдаги ҳолат саналиши, реал ЯИМ ҳажми жуда катта бўлган мамлакатлар учун 2-3 фоиз даражасидаги иқтисодий ўсиш суръати эса аҳамиятли кўрсаткич ҳисобланиши мумкин.

Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири иқтисодиёт тармоқларида инновацион ислоҳатлар, туб янгилашларни модернизация қилиш ҳисобланиб, у макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналарни янги технологиялар билан жиҳозлаш, иқтисодиётда нодавлат сектор улушини оширишга асосланган.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий тараққиёт, иқтисодий ривожланиш ва иқтисодий ўсиш тушунчаларининг таърифини беринг ҳамда уларнинг умумий томонлари ва фарқларини кўрсатинг.

2. Иқтисодий ўсишнинг экстенсив ва интенсив турлари қандай аниқланади?

3. Нима учун реал ҳаётда соф экстенсив ёки соф интенсив иқтисодий ўсиш турлари учрамайди?

4. Мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига, аҳолисининг турмуш даражасига ва ишлаб чиқаришининг самарадорлигига баҳо беришда иқтисодий ўсишнинг қандай кўрсаткичларидан фойдаланилади?

5. Иқтисодий ўсишга таъсир қилувчи таклиф, тақсимлаш ва талаб омилларини тушунтириш ҳамда уларнинг аҳамиятини баҳолаш.

6. Миллий бойлик тушунчасининг таърифини беринг ва таркибий тузилишини кўрсатинг.

7. Миллий бойлик таркибида моддий–буюмлашган бойлик қандай ўринга эга ва у қандай таркибий қисмларни ўз ичига олади?

8. Нима учун ер, сув каби табиий бойликларни қиймат ўлчовида баҳолаб, миллий бойлик таркибига киритиш мумкин эмас?

9. Маданий, тарихий обидалар ва архитектура ёдгорликларининг миллий бойлик таркибида ақс этишини қандай изоҳлаймиз? Уларнинг ҳар бирига мисоллар келтиринг.

6-БОБ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ, ЖАМИЯТНИ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ МУВОФИҚЛАШТИРИШ МУАММОСИ

6.1. Инновацион ривожланиш турининг ижтимоий жиҳатлари

6.2. Кўп ўлчовли камбағаллик концепцияси.

6.3. Кўп ўлчовли камбағаллик индекси ва уни ҳисоблаш методикаси

6.1. Инновацион ривожланиш турининг ижтимоий жиҳатлари

Инсон ривожланиши концепцияси иқтисодий ўсиш назариясидан фарқли ўлароқ ижтимоий тараққиётни узоқ муддатли жараён сифатида кўриб чиқади. Жамиятнинг бугунги вазифаси табиат инъом этаётган неъматларни фақат ўзлаштиришдан иборат эмас. Бу Орол денгизи ҳудудидаги экологик оғир вазият юзага келишига сабаб бўлган маъмурий-буйруғбозлик шароитида табиатга нисбатан бўлган ваҳшийларча муносабат нималарга олиб келишини яққол кўрсатиб турибди. Жамиятнинг мақсади – ривожланишнинг узлуксизлигини, унинг *барқарор характери*ни таъминлашдир. Барқарор ривожланиш тамойиллари 1980 йилда Халқаро атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича комиссия томонидан тайёрланган «Бизнинг умумий келажагимиз» маърузасида белгиланган эди. Унда таъкидланишича, барқарор ривожланиш бу «бугунги куннинг эҳтиёжларига жавоб берадиган, аммо улардан келгуси авлодлар ҳам баҳраманд бўлиш имкониятларидан маҳрум этмайдиган ривожланишдир». Ушбу тамойил ИСРКнинг учинчи компоненти бўлиб, табиат, атроф-муҳит – булар нафақат инсон ҳаётининг энг муҳим жабҳалари, балки капитал, ривожланиш омили ҳамдир. Аксарият ҳолларда бу қайта тикланмайдиган, чекланган захирага эга ресурслардан иборат. Шу боис у ҳам ҳар қандай ижтимоий қайта тикланиш омили каби унинг ривожи учун иқтисодиёт ўсиши ва одамларнинг эҳтиёжлари кенгайиши баробарида зарур бўлган сармояларни талаб этади.

Иқтисодий ўсишнинг кейнсча модели макроиқтисодий мувозанатнинг кейнсча назариясини ривожлантириш ва унга танқидий ёндашиш натижасида вужудга келган. Бу моделлар орасида инглиз олими Р. Харрод ва америкалик олим Е. Домарнинг иқтисодий ўсиш моделлари эътиборга молик ҳисобланади. Ҳар иккала моделнинг умумий жиҳатлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар орқали шартланади:

1) улар неоклассик моделлардан фарқли ўлароқ бир омилли модель ҳисобланади. Яъни бу моделларда миллий даромаднинг ўсиши фақат капитал жамғаришнинг функцияси ҳисобланиб, капитал самарадорлигига таъсир кўрсатувчи ишчи кучи бандлигининг ошиши, ФТТ ютуқларидан фойдаланиш даражасининг ўсиши, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг яхшиланиши каби бошқа барча омиллар назардан четда қолдирилади; 2) ишлаб чиқаришнинг капитал сифими ишлаб чиқариш омиллари нархларининг нисбатига боғлиқ бўлмай, фақат ишлаб чиқаришнинг техник шароитлари орқали аниқланади.

Ўз навбатида даромаднинг ўсиши бандликнинг ошишига имкон яратади. Инвестиция ҳажмининг кўпайиши натижасида кенгайган ишлаб чиқариш қувватлари даромаднинг ўсиши орқали тўлиқ ишга туширилиши лозим. Шунга кўра, Е. Домарнинг моделида қуйидаги тенглик орқали мувозанатнинг таъминланиши шарт қилиб қўйилади:

$$\begin{array}{l} \text{Пул даромадининг} \\ \text{қўшимча ўсиши} \\ \text{(талаб)} \end{array} \qquad \begin{array}{l} \text{Ишлаб} \\ \text{чиқариш} \\ \text{қувватларининг} \\ \text{қўшимча ўсиши} \\ \text{(таклиф)} \end{array} =$$

Бу тенгликни формула тарзида ёзилса, у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \qquad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a \qquad ,$$

ёки

Неокейнсча моделда инвестицияларнинг ўсиши иқтисодий ўсиш ва унинг суръатларини белгиловчи омил ҳисобланиб, у бир томондан, миллий даромаднинг ўсишига имкон яратади, иккинчи томондан эса, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиради.

6.2. Кўп ўлчовли камбағаллик концепцияси

ИСРКга мувофиқ ривожланиш унинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш имкониятларини кенгайтириш нуқтаи-назаридан кўриб чиқилади. Айти пайтда ИР даражаси инсоннинг ўзи ҳам ривожланиш *масалаларини ҳал қилишда қанчалик иштирок этаётганлиги* билан ҳам белгиланади. Ахир у ривожланишнинг нафақат объекти, балки субъекти ҳамдир. Шу билан бирга, нафақат ривожланишининг воситаси ва омили, балки унинг мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Шунинг учун инсон ривожланишининг *тўртинчи компоненти* – бу ижтимоий тараққиёт нафақат одамларнинг манфаати йўлида, балки улар томонидан ҳам амалга оширилишини ҳисобга олган ҳолда шахс *имкониятларини кенгайтиришдан* иборат. Бир томондан *бу инсонларни қарорлар қабул қилиш* жараёнига жалб қилиш, уларнинг сиёсий фаоллиги ва ролини ошириш зарурлигини назарда тутати. Бошқа томондан, имкониятларни кенгайтириш *инсон омили салоҳиятини*, билими, кўникмалари, жисмоний ва ақлий қобилиятларини оширишни англатади. Ҳозирги кунда инсоний капитал, билимлар иқтисоди салмоқли тарзда иқтисодий ўсиш манбаи бўлаётгани умумий равишда эътироф этилмоқда. Инсоний капиталга сармоялар киритиш энг рентабелли, самарадор бўлмоқда. 2000 йил сентябрь ойида бўлиб ўтган махсус Саммитда қабул қилинган Мингйиллик декларациясида БМТга аъзо давлатлар раҳбарларининг барчаси халқаро ҳамжамиятнинг асосий вазифаси сифатида айнан инсон имкониятларини кенгайтириш билан бевосита боғлиқ масалаларни белгилагани бежиз эмас. Улар қаторида 2015 йилгача бўлган даврда қуйидаги масалалар белгиланган: сайёраамизда кунига бир доллардан кам даромадга эга аҳоли улушини икки баробарга қисқартириш; тоза ичимлик сувини истеъмол қилиш имкониятига эга бўлмаган аҳоли улушини ҳам икки баробарга камайтириш; оналар ўлимини тўртдан уч қисмига ва болалар ўлимини учдан икки қисмига камайтириш; таълим олиш учун имкониятларни

кенгайтириш; гендер тенглигини рағбатлантириш; ОИВ/ОИТС, безгак ва бошқа касалликлар тарқалишини тўхтатиш; атроф-муҳит яхшиланишига эришиш.

6.3. Кўп ўлчовли камбағаллик индекси ва уни ҳисоблаш методикаси

Неокейнсча моделда инвестицияларнинг ўсиши иқтисодий ўсиш ва унинг суръатларини белгиловчи омил ҳисобланиб, у бир томондан, миллий даромаднинг ўсишига имкон яратади, иккинчи томондан эса, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиради. Ўз навбатида даромаднинг ўсиши бандликнинг ошишига имкон яратади. Инвестиция ҳажмининг кўпайиши натижасида кенгайган ишлаб чиқариш қувватлари даромаднинг ўсиши орқали тўлиқ ишга туширилиши лозим. Шунга кўра, Е.Домарнинг моделида қуйидаги тенглик орқали мувозанатнинг таъминланиши шарт қилиб қўйилади:

$$\begin{array}{l} \text{Пул даромадининг} \\ \text{кўшимча ўсиши} \\ \text{(талаб)} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Ишлаб} \\ \text{қувватларининг} \\ \text{(таклиф)} \end{array} \begin{array}{l} \text{чиқариш} \\ \text{кўшимча ўсиши} \end{array}$$

Бу тенгликни формула тарзида ёзилса, у қуйидаги кўринишга эга

бўлади: $\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma$ ёки $\frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a$, бу

ерда: I – ҳар йиллик соф капитал қўйилмалар; ΔI – соф капитал қўйилмаларнинг кўшимча ўсиши;

$\Delta I / I$ – соф капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръати;

$1/a$ – мультипликатор, бу ерда a – жамғаришга бўлган ўртача мойиллик;

σ - капитал самарадорлиги.

Шундай қилиб, иқтисодиётдаги ишчи кучининг тўла бандлигини ҳамда ишлаб чиқариш қувватларининг тўлиқ ишлашини таъминловчи соф инвестициялар ёки капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръати $\sigma \times a$ га тенг бўлиши лозим. Агар иқтисодиётдаги инвестицияларнинг потенциал ўртача самарадорлиги 0,3 га, жамғаришга бўлган ўртача мойиллик 0,2 га тенг бўлса, у

ҳолда инвестицияларнинг ўсиш суръати 6фоиз $(0,3 \times 0,2) \times 100$ фоиз)га тенг бўлади.

Р.Харроднинг иқтисодий ўсиш модели инвестиция ва жамғармалар ўртасидаги макроиқтисодий мувозанат, яъни $I = S$ га асосланади. У статик ҳолдаги макромувозанат учун алоҳида, динамик ҳолдаги макромувозанат учун алоҳида формуладан фойдаланади. 1-формула қуйидаги кўринишда бўлади:

$$G \times C = S, \text{бу ерда:}$$

G – миллий даромаднинг ўсиш суръати $(\Delta Y/Y)$;

C – капитал сиғими $(I/\Delta Y)$;

S – миллий даромад таркибидаги жамғаришнинг улуши (S/Y) .

2-формула қуйидаги кўринишда ўз ифодасини топади:

$$G_w \times C_r = S,$$

бу ерда:

G_w – ҳақиқий жамғарма ва тахмин қилинаётган инвестициялар ўртасидаги динамик мувозанатни таъминловчи ўсишнинг кафолатланган суръати;

C_r – капитал коэффицентининг талаб этилаётган миқдори.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инновацион ривожланишга қандай омиллар таъсир этади?
2. “Тенгсизлик” тушунчасини кўп ўлчовли мураккаб категория сифатида асослаб беринг?
3. Иқтисодий тенгсизликнинг сабаблари ва оқибатлари нималардан иборат?
4. Камбағаллик индекси нима?
5. Камбағаллик индексини ҳисоблаш методикасини тушунтириб беринг?
6. Инновацион лойиха нима?
7. Даромадларни тақсимлаш кўрсаткичларини асослаб беринг?
8. Камбағалликка қарши курашиш стратегиясини ишлаб чиқишда инновацион ривожланишнинг роли қандай?

7-БОБ. БИЛИМЛАР ИҚТИСОДИЁТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН СТРАТЕГИЯСИ АСОСИ СИФАТИДА

7.1. Билимлар иқтисодиёти тушунчаси ресурс сифатидаги билимлар концепцияси

7.2. Билимлар иқтисодиётининг инфратузилмаси.

7.3. Билимлар иқтисодиётида инсон роли. Интеллектуал капитал.

7.4. Билимлар иқтисодиётида таълимни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишлари.

7.1. Билимлар иқтисодиёти тушунчаси ресурс сифатидаги билимлар концепцияси

Билимлар иқтисодиёти концепциясининг моҳияти шуки, бунда инновацион жараёнлар, яъни билимларни ишлаб чиқариш, ўзлаштириш, тарқатиш ва амалий қўлланилиши ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий харакатлантирувчи кучига айланди. Бу жараёнлар ҳозирги замон иқтисодиётида ўал килувчи роль уйнайди. Билимлар иқтисодиёти таълим тизими, фанлар, патент системасини, компьютер программаларини ишлаб чиқариш соҳаси, НИОКР (Научно-исследовательские опытно-конструкторские разработки) ва билим ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа тармоқларни қамраб олади.

- Бу шундай иқтисодиётки, унда корхона стратегик ривожланишининг асосий ресурси бўлиб индустриал жамият учун одатий бўлган ташқи статик, табиий ва ижтимоий омиллар эмас, балки интеллектуал капитал, ишчи ва хизматчиларнинг креатив имкониятлари, корхонага тегишли уникал ташкилий билимлар, товар яратишда уни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етиб боргунгача бўлган барча боскичларидаги инновациялар хизмат қилади.

- Охирги йилларда жаҳон иқтисодиёти адабиётида кенг тарқалган "билимларга асосланган иқтисодиёт" тушунчаси ёки интеллектуал иқтисодиёт тушунчаси шу нарсани англатадики, илмий билимлар ва ишчи ва хизматчиларнинг махсус уникал кўникма ва билимлари моддий ва номоддий ишлаб чиқаришнинг, барқарор иқтисодий ривожланишнинг асосий манбаи ва ҳал қилувчи омилига айланмоқда.

XX асрнинг охири, янги минг йилликка ўтиш даври жамият даврий ривожланишининг бир босқичидан бошқа, янада илғор босқичга ўтиш билан мос келди. Асрлар юз кўришган даврда рўй берган индустриал жамиятдаги умумий инқироз цивилизациянинг барча поғоналарини: эҳтиёжлар, қобилиятлар, билим ва кўникмалар маълум бир даражасига эга бўлган инсонни; ишлаб чиқаришнинг технологик усулини, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни: мулкчилик, тақсимот, айирбошлаш, миллий, сиёсий, ҳуқуқий муносабатларни; маънавий кадриятлар олами: фан, таълим, маданият, мафкура, жумладан, динни қамраб олди.

Индустриал цивилизация заминида постиндустриал жамият сиймосини ташкил этадиган янгича элементлар вужудга келмоқда ва тез куч тўпламоқда.

Ҳозирдан ишонч билан айтиш мумкинки, унинг асосий жиҳатлари қуйидагилар ҳисобланади.

Табиат ва жамият ривожланиши қонунлари ҳақида янгича тасаввурларга ва бу билимларни амалий фаолиятда самарали қўллай олиш қобилиятига эга бўлган инсон шакллантириш:

- 1) ишлаб чиқаришни инсонийлаштириш, такрор ишлаб чиқариш структурасини таркибий қайта қуриш, инсоннинг шахсий эҳтиёжлари қондирилишини устувор қўйган ҳолда демилитаризация (қуролсизлантириш) ва экологизация, янада юқорироқ технологик укладга ўтиш;

- 2) турли мулкчилик шакллари ва ишлаб чиқаришнинг марказлашув даражасини уйғунликда бирлаштирадиган ижтимоий-бозор иқтисодиётининг

кўп укладлилиги, тартибга солишнинг юмшоқ шакллариغا эга бозор хўжалиги, ижтимоий ҳимоя тизими ривожланган кучли рақобат;

3) демократик-ҳуқуқий давлат тузуми;

4) тенг ҳуқуқли миллатларнинг кўнгилли иттифоқларини шакллантирган ҳолда миллий тикланиш даврининг бошланиши;

5) маданиятнинг тикланиши, маънавий такрор ишлаб чиқаришнинг етакчилиги, кўп илм талаб қилувчи ишлаб чиқаришнинг ўсиши, интеллектуал маҳсулотларга талаб кучайиши, ақлий меҳнат билан банд бўлганлар улушининг ўсиши.

Юқорида кўрсатиб ўтилган глобал тенденциялар мамлакатни, унинг минтақаларини, барча фаолият соҳаларини, биринчи навбатда, фан-техника ва инновациялар соҳасини янада ривожлантириш сценарийларини ишлаб чиқишда албатта ҳисобга олиниши лозим. Илмий-техник ва инновацион фаолиятни кучайтириш, юқори технологияли ва кўп илм талаб қиладиган ишлаб чиқаришларни ривожлантириш ҳисобига иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, юқори технологияли укладга ўтиш Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида кириб боришидан умид қилишга имкон берадиган зарур шартлардан бири ҳисобланади.

Жамиятнинг ривожланиши билан фан ўсиш тенденциялари ва ўзига хос қонунларига, иш усуллари, техника ва технологияларига, меҳнатни ташкил қилиш тизими ва тамойилларига, махсус тайёрланган кадрларга эга бўлган инсон фаолиятининг мустақил бир соҳасига айланди. Бу бошқа кўпчилик соҳалардан фарқли равишда, ўсиш чегарасини билмайдиган, доимий равишда ривожланиб борадиган соҳадир. Шу билан бирга, фан соҳаси учун ажратиладиган ресурслар – меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар ва моддий ресурслар – маълум бир чегарага эга. Айнан ресурслар чекланганлиги бу ресурслардан илмий-техник фаолиятнинг устувор йўналишлари ва турларида мақсадли фойдаланишга йўналтириш тактика ва стратегиясини ишлаб чиқишга мажбур қилади.

Илмий фаолият (илмий-тадқиқотчилик фаолияти) – янги билимлар олиш ва қўллашга йўналтирилган фаолият, жумладан:

- фундаментал илмий тадқиқотлар – инсон, жамият ва атроф-муҳит тузилиши, фаолияти ва ривожланишининг асосий қонуниятлари ҳақида янги билимлар олишга йўналтирилган экспериментал ёки назарий фаолият;
- амалий илмий тадқиқотлар – асосан амалий мақсадларга эришиш ва муайян вазифаларни ҳал қилиш учун янги билимлар қўллашга йўналтирилган тадқиқотлар.

Илмий-техник фаолият (ИТФ) – технологик, муҳандислик, иқтисодий, ижтимоий, гуманитар ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш, фан, техника ва ишлаб чиқаришнинг умумий (яхлит) тизим сифатида фаолият юритишини таъминлаш учун йўналтирилган фаолият.

Экспериментал ишланмалар – илмий тадқиқотлар ўтказиш натижасида ёки амалий тажриба асосида олинган билимларга асосланган ҳамда инсон ҳаёти ва саломатлигини асраш, янги материаллар, маҳсулотлар, жараёнлар, қурилмалар, тизимлар ёки усуллар яратиш ва уларни янада такомиллаштиришга йўналтирилган фаолиятлир.

ИТФ алоҳида турларга тақсимланади. Улар ўртасидаги чегара шартли ҳисобланади ва уларни ажратиш қийин бўлади. Бунинг устига, ИТФда банд бўлганлар унинг бир тури билан тобора камроқ чегараланмоқда. Масалан, олим ва ихтрочи “фан – ишлаб чиқариш – истеъмол” бутун циклида иштирок этиши мумкин.

ИТФ нафақат натижалари илмий тадқиқотлар ва конструкторлик ишланмалар ҳисобланган соҳани (ИТТКИ), балки лойиҳа ва конструкторлик ташкилотлари, ишлаб чиқариш аппарати, хўжалик тармоқлари ва саноатнинг ушбу ютуқлардан фойдаланиш қобилиятини, жумладан, бунинг учун зарур билимларга эга бўлган кадрлар тайёрлаш қобилиятини ўз ичига олади. ИТФ тоифаларини тавсифлашга бундай ёндашув ИТФ бошқаруви учун методологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга, чунки унга амал қилган ҳолда бошқарув ва

ташкилот объектлари янги техника ва технологиялар яратиш, ишлаб чиқариш ва қўллашнинг барча босқич ва шаклларида ўзаро боғлиқликда бўлиши лозим. У амалда “фан – ишлаб чиқариш – истеъмол” цикли ҳақидаги тасаввурдан узвий бирликда фойдаланиш имконини беради.

Бундай ёндашув шу жиҳатдан ҳам маҳсулдор ҳисобланадики, у инсон фаолиятининг ҳар хил турдаги ва даражадаги илмий-техник комплексларни шакллантиришни асослаб бергунга қадар ушбу соҳасини ташкил қилиш шаклларини изоҳлаб ва асослаб беради.

Билим олиш, таълим, маданий, ижтимоий, ҳарбий ва бошқа бир қатор функцияларни бажаради. Бироқ товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан иқтисодий функция асосий функциялардан бирига айланмоқда. У бошқа барча фаолият соҳаларида муайян меҳнат унумдорлигини ошириш ва тежамкорликнинг асосий омилига айланади. Таъкидлаш жоизки, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда меҳнатни тежаш фаннинг ўзидаги меҳнат сарфига боғлиқ. Бу боғлиқлик фан соҳасига жамият учун зарур бўлган харажатларни шакллантириш объектив эҳтиёжини асослаб беради. Меҳнатни тежаш қонунийлиги қанчалик кучли бўлса, жамиятда меҳнат ва ресурсларнинг шунчалик катта қисми фанни ривожлантиришга йўналтирилиши лозим, демак, илмий билимлар қиймати ўсади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўп илм талаб қилиши, хўжаликнинг кўп илм талаб қиладиган тармоқлари пайдо бўлиши ва ривожланиши тенденцияси ўсишининг назарий асослари шундан иборат бўлиб, бу бошқарувнинг турли поғоналарида илмий-техник ва инновацион сиёсат ишлаб чиқиш ва амалга оширда албатта ҳисобга олиниши зарур

Билимлар иқтисодиётининг асосий жиҳатлари, таълим соҳасида инқилоб рўй бериб, унинг мақсади инсониятнинг билим ва кўникмаларини битта авлод ҳаёти давомида кескин ўзгарган, инсон ҳаёти ва фаолияти кечувчи атрофдаги дунёга мос даражага келтириш ҳисобланади. Таълим мазмунида туб ўзгаришлар рўй бериб, у XXI асрдаги постиндустриал илмий қоидаларга йўналтирилади; ўқитиш усуллари тез эскирувчан ва стандартлаштирилган кенг

ҳажмдаги билимларни ёдда сақлаб қолишга эмас, балки креатив педагогикага, ностандарт вазиятларда кутилмаган самарали қарорлар топиш қобилиятига қаратилади; таълимда билимларни тезроқ ўзлаштириш ва янгилашга имкон берувчи замонавий ахборот технологиялари қўлланади; узлуксиз таълим ва масофадан ўқитишни кенг тарқатиш бутун ҳаёт давомида керакли билим олиш ва олинган билимларни янгилаш, рўй берган ўзгаришларга тезлик билан мослашишга имкон беради

Билим бойлик манбаи сифатида кундалик амалиётига янада чуқурроқ, татбиқ, қилинмоқда. Замонавий иқтисодиёт шароитида билимларнинг алоҳида компонентлари ёки интеллектуал товар ва хизматлар муҳимлиги жуда ҳам ўсди ва истеъмол қадриятини бош компонентига айланди. оғирлик марказини билимлар томонига биринчи навбатдаги қадрият манбаи сифатида кўчиб ўтиши замонавий иқтисодиётдан ўз рақобатчиларига нисбатан билимларни тезроқ яратадиган, намоён этадиган ва шу билимларни тезроқ товар ва хизматларга айлантира оладиган инсонлар бошқаришини талаб қилади.

Яққол ва яширин билимлар бир бирига ўхшаш эмас. Тасвирланиши осон бўлган яққол билимлар мавжуд (масалан патентлар, формулалар ёки инженер схемалар). Яққол тасвирланган билимлар рақобатли афзалликларнинг манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин, лекин уларнинг ҳаёт даври доимий равишда қисқариб туради, чунки улар бошқалар томонидан такроран қўлланилиши мумкин.

Яширинча ёки назарда тутилган билимлар, яққол билимларга нисбатан анча номоддий, лекин ташкилотнинг кундалик амалиётига янада чуқурроқ татбиқ қилинмоқда. Бу кўпинча «ташкилий маданият» деб номланади. «Яширин билимларга муносабатлар, нормалар, қадриятлар ва стандарт фаолият юритиб келаётган жараёнлар киради». Яширин билимларни қисмларга ажратиш, кўчириш ва тарқатиш янада қийинроқлигини ҳисобга олсак, улар рақобат афзалликларининг барқарор манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин... Ютуқни омадсизликдан фарқлайдиган жиҳат эса яққол билимларни қанчалик

омадли жойлаштирганлиги, кўлланилаётганлиги ва унинг ташкилот ичида яратиладиган яширин билимлар билан қанчалик уйғунлаштирилганлигига боғлиқ.

7.2. Билимлар иқтисодиётининг инфратузилмаси

Инновацион ривожланишнинг замонавий модели жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланишига фан-техника соҳасининг тизимли равишда интеграциялашувини назарда тутди. Бундай интеграциялашув фан-техника соҳасининг янги илм талаб қилувчи маҳсулот ва хизматлар яратиш ва анъанавий бозорларни эгаллаб олишга имкон берувчи самарали янгиликлар барқарор оқимини шакллантириш учун кучли стимуллар яратади. Натижада сифати, нархи, ҳажми ва бозорга чиқиш муддати бўйича мавжуд тўлов лаёқатига эга талабга мос келувчи янги маҳсулот ва хизматлар яратувчи миллий инновацион тизим шакллантирилади.

XX асрнинг иккинчи ярми тажрибаларининг кўрсатишича, инновацион фаолликнинг юқори суръатларига қуйидагиларни таъминловчи институционал расмийлаштиришни яратиш эвазига эришилади:

- 1) янги билимлар, технология, маҳсулот ва хизматларга инвестициялар натижалари ҳуқуқини ҳимоя қилиш;
- 2) инновациялар асосида рақобатни кенгайтириш учун шароитлар;
- 3) миллий инновацион тизим учун мос келувчи молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари таклифи;
- 4) хўжалик субъектлари томонидан инновацияларга барқарор талаб.

Билимлар иқтисодиётини инновацион ва иқтисодий сиёсатдан алоҳида, бозор механизмлари билан алоқасиз кўриб чиқиб бўлмайди. Ривожланган мамлакатларда фан-техника сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш давлат бошқарувининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бу ҳолат табиий бўлиб, шу билан изоҳланадики, мамлакат хавфсизлиги ва технологик мустақиллик

истикболлари кўп жиҳатдан фан-техника салоҳияти, жумладан, фундаментал фанлар ва кадрлар малакаси даражасига асосланади. Бундан ташқари, антропоген омил сайёрамиздаги эволюцион жараёнларнинг фаол иштирокчисига айланди, шунинг учун улкан техник имкониятларга эга цивилизация ривожланишининг мақсад ва йўналишлари синчиклаб текширилиши, уларнинг экологик жиҳатдан хавф туғдирмаслиги муҳим аҳамият касб этади. Миллий инновацион тизимни шакллантириш биринчи навбатда қуйидагиларни талаб қилади:

- мамлакат иқтисодиётида кичик ва ўрта инновацион тадбиркорлик учун инфратузилмани ривожлантириш (инновацион-технологик марказлар, инкубаторлар, технопарклар, инновацион-саноат мажмуалари ва ҳ.к.);

- инновацион фаолиятни рағбатлантириш бўйича тадбирларни кучайтириш (ИИТКИ жорий харажатларини солиққа тортилувчи базадан чиқариб ташлаш, бундай харажатлар ошган тақдирда солиқ имтиёзлари белгилаш, янги илмий асбоб-ускуналарга тезлашган амортизация қўллаш ва б.), бюджетдан ташқари молиялаштириш манбаларини жалб этиш учун шароит яратиш (суғурталаш, банк тузилмалари билан алоқа механизмлари);

- инновацияларни бошқариш учун менежер кадрлар тайёрлаш, маҳаллий юқори технологияли ишлаб чиқариш менежменти меъёрларини халқаро меъёрларга етказиш;

- риск даражаси юқори бўлган инновацион лойиҳаларни ташкил қилиш ва молиялаштириш бўйича жаҳон тажрибаларини мамлакат иқтисодий шароитларига мослаштирувчи механизмларни ривожлантириш (лизинг, инвестицияларни суғурталаш, венчур молиялаштириш ва б.);

- ахборот хизматлари ривожланган тармоғи, жумладан, инновацион лойиҳалар бўйича маълумотлар тўплами ва ахборот тизимлари, риск капитали бозорларидаги конъюнктура ҳақида ахборот, у ёки бу лойиҳаларга маблағ киритишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақида тавсиялар;

➤ инжиниринг, маҳсулотни стандартлаш, технологик жараёнлар, товар ва хизматларни сертификациялаш.

Ўрта муддатли истиқболда давлат инновацион муҳит ва инфратузилма яратиш бўйича фаолият билан биргаликда ўз ҳаракатларини анъанавий давлат гамхўрлиги (ижтимоий соҳанинг ривожланиши ва экологик муаммоларнинг ҳал этилиши, миллий хавфсизликни қўллаб-қувватлаш, давлат бошқарувини такомиллаштириш, фаннинг мустақил ривожланишини қўллаб-қувватлаш) соҳасидаги инновацияларга, инновацион муҳитнинг ўзида пайдо бўлувчи лойиҳаларни танлаш ва амалга оширишга қаратиши зарур. Фан-техника сиёсатининг муҳим йўналиши интеллектуал мулк ҳуқуқини химоя қилиш ҳисобланади. Ўрта муддатли истиқболда миллий хавфсизлик ва мудофаа манфаатлари билан боғлиқ илмий-техник фаолият натижалари, шунингдек, мустақил саноатда қўллаш учун лойиҳани охирига етказиш ва тайёр маҳсулотни сотишга тааллуқли илмий-техник фаолият натижаларига мутлақ эгалик ҳуқуқини давлатга бириктириб қўйиш мақсадга мувофиқ. Билимлар иқтисодиётида илмий-техник фаолият натижаларига эгалик ҳуқуқини олишда устуворлик бевосита инвесторлар билан алоқада бўлувчи янги техникани ишлаб чиқувчи ташкилотларга берилиши лозим. Илмий-техник фаолият натижаларини хўжалик айланмасига жалб этиш бўйича давлат сиёсати вазирликлар ва идоралар сабъ-ҳаракатларини мамлакатнинг иқтисодий ва технологик хавфсизлигини таъминлаш мақсадида интеллектуал мулкни бошқариш вазифаларини ҳал қилиш учун бирлаштириши лозим. Мамлакат иқтисодиётини қайта структуралаш биринчи навбатда хомашё секторидан, шунингдек, ҳарбий техникалар сотишдан катта миқдорда маблағ ажратилишини талаб қилади. Инвесторларнинг хомашёни сотишдан олувчи фойдасини ривожланишнинг инновацион йўлига асосланувчи узоқ муддатли юқори рентабелли ва барқарор такрор ишлаб чиқариш миллий вазифаларига мувофиқ ҳолга келтириш учун давлатнинг бошқарув воситалари ишга туширилиши лозим. Хусусий инвестицияларни йирик миқдорда жалб қилиш

инновацияларни молиялаштириш соҳасига нафақа жамғармалари, суғурта компаниялари ва кредит иттифоқларини жалб этиш ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Шунингдек, кейинчалик якуний тайёр маҳсулот экспорти ҳисобига кредитни тўлаш шартларида чет эл инвестицияларини жалб қилиш ҳам мақсадга мувофиқ. Минтақалар манфаатлари ва давлатнинг фан-техника сиёсатини ҳисобга олган ҳолда илмий салоҳиятдан самарали фойдаланиш ва уни оқилона жойлаштиришни таъминлаш зарур.

Барқарор ривожланишга ўтиш юқори малакали олий ва ОЎЮдан кейинги профессионал таълимни талаб қилади. Билимлар иқтисодиётнинг бу соҳасида олий ва ОЎЮдан кейинги таълим олишда барча учун бир хил шароитлар яратилиб, интеллектуал ва маънавий салоҳиятни ривожлантириш, таълим ва фундаментал фанлар интеграцияси ҳамда жамият ва бозор эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда олий таълим тизимини шакллантириш зарур. Фан ва олий мактабнинг интеграциялашув жараёни конкурсли асосда амалга оширилувчи интеграция дастурида кўзда тутилган йўналишлар бўйича ўтади. Бу мақсадларга эришиш учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш талаб қилинади:

- Фанлар академияси, олий ўқув юртлари, давлат илмий марказлари ҳамда фан ва юқори технологиялар марказлари томонидан амалга оширилувчи фундаментал тадқиқотларни ривожлантириш;
- академик фанларнинг олий ўқув юртларидаги таълим жараёни билан ташкилий яқинлашуви ва ўзаро алоқаларини таъминлаш;
- олий ўқув юртларида таълим жараёнини такомиллаштириш мақсадида фундаментал тадқиқотлар ахборот базасини шакллантириш; олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтларининг илмий ходимлари, ўқитувчилар, талабалар, аспирантлар биргаликда фойдаланиши учун тажриба-синов ва асбоб-ускуналар базасини ривожлантириш;
- олий ўқув юртлари талабалари, ўқитувчилари ва илмий ходимларининг академик фан сектори олимлари билан биргаликда ўтказувчи синов ва дала тадқиқотларини қўллаб-қувватлаш;

➤ олий ўқув юртларида фундаментал тадқиқотлар ўтказишнинг нуфузини ошириш учун шароитлар яратиш.

➤ Барқарор ривожланишни таъминлаш мақсадида фан ва олий таълимнинг интеграциялашуви олий ўқув юртларида ислохот ўтказишни талаб қилади. Бир қатор университетлар ва академик йўналишдаги бир қатор етакчи илмий ташкилотлар асосида ташкил этилувчи тадқиқотчилик университетларининг вазифаси янги билимлар олиш ва фундаментал фанлар учун юқори малакали мутахассислар тайёрлаш ҳисобланади. Экспериментал базага эга ва қайта структуралаш лозим бўлган тармоқларга тегишли ва тармоқлараро олий ўқув юртлари ҳамда илмий-тадқиқот институтлари тадқиқотчилик техник университетлари учун асос бўлиб хизмат қилади.

7.3. Билимлар иқтисодиётида инсон роли. Интеллектуал капитал

Билимлар иқтисодиёти инсон фаолиятининг барча соҳалари ва жамиятнинг ҳар бир жабҳасини қамраб олади. ХХІ асрнинг биринчи ярмидаги ўзгаришлар ишлаб чиқаришнинг постиндустриал иқтисодий услубининг шаклланиши билан ифодаланади. Гарчи бу жараён узок муддатли ва зиддиятли бўлса-да, ҳозирданок унинг асосий жиҳатлари кўзга ташланмоқда.

Биринчидан, бу интеграл иқтисодий тизим. Бу хусусий мулкчиликка йўналтирилган, ҳар томонлама рақобатли кўринишдаги капитализм ҳам, марказлашган тарздаги ва буйруқбозликка асосланган социализм ҳам эмас. Янги тизим тадбиркорларнинг шахсий ташаббуслари ва инновацион фаоллиги билан ҳозирги ва келажакдаги авлодлар учун муносиб турмуш тарзини таъминлаш, давлатнинг стратегик-инновацион функцияларини амалга ошириш, бозор иқтисодиётининг давлат томонидан тартибга солиниши ҳамда инсон капитали ва табиий ресурслар муҳитини такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи нобозор секторининг ривожланиш даражаси юқорилиги билан боғлашга имкон беради.

Иккинчидан, бу кўп укладли иқтисодиёт бўлиб, унда ҳар бир иқтисодий уклад унга хос бўлган ўрин эгаллаб, бошқа укладлар устидан ҳукмронлик қилмайди ва улар билан уйғунлашади. Бу ерда гап турли укладларнинг оптимал тарзда уйғунлашуви ва ҳамкорлиги ҳақида боради:

➤ технологик ўсишни амалга оширувчи, монополияга қарши кураш бўйича кучли назорат ва диққат остида бўлган ишлаб чиқариш марказлашув даражаси юқори тармоқларда ишлаб чиқариш структурасини ўзгартирувчи *йирик бизнес*;

➤ миллионлаб фуқароларнинг тадбиркорлик ташаббуслари учун кенг имкониятлар очиб берувчи, инновацион фаолликнинг юқорилиги билан ажралиб турувчи, йирик ишлаб чиқаришдан бўшатиловчи ва меҳнат бозорига янги кириб келувчи ишчи кучининг бандлигини таъминловчи *кичик ва ўрта бизнес*;

➤ стратегик аҳамиятга эга тармоқлар ва нобозор секторида мужассамлашган ҳамда давлатнинг стратегик-инновацион функцияларини амалга оширишни таъминловчи *давлат уклади*;

➤ аҳолининг ҳаёт фаолияти муҳитини (уй-жой-коммунал хўжалик ва атроф-муҳит муҳофазаси), маънавий такрор ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланишни (мактаблар, маданий муассасалар ва ҳоказо) таъминловчи *муниципал уклад*;

➤ инсон фаолияти ва такрор ишлаб чиқаришда энг муҳим функцияларни бажарувчи, уй ва шахсий оилавий хўжалик билан ифодаланувчи *натурал уклад*.

Шуниси муҳимки, ҳар бир уклад унга хос бўлган функцияларни бажариш билан бирга эгаллаб турган ўрнида энг самарали бўлиши лозим, чунки иқтисодий ўсиш суръатлари ва ижтимоий-иқтисодий самарадорлик боғлиқ бўлади.

Учинчидан, иқтисодиётнинг глобаллашув жараёни давом этиб, унга янги хислатлар бахш этади. Ҳозирда мавжуд бўлган учта иқтисодий бино – уй (оила)

иктисодиёти, микроиктисодиёт ва макроиктисодиёт устига тўртинчи қават – глобал иқтисодиёт қурилади

Яқуний ҳисобда инсон ўз тарихи тақдирини ўзи яратади ва буни ўз билим ва кўникмалари, ўз идеал ва манфаатлари, кутилаётган ўзгаришларни олдиндан кўра билиш ва амалга ошириш қобилиятидан келиб чиққан ҳолда амалга оширади

Интеллектуал капитал — бу бойлик яратишда фойдаланиш мумкин бўлган билимлар, тажриба, ташкилий имкониятлар, информация, информацион каналлардир. Интеллектуал капитал — бу қийматга айлантирилиши мумкин бўлган билимлар, бошқача сўз билан айтганда, бу ишчи ва хизматчиларнинг эга бўлган билим ва кўникмалари йиғиндиси ва ташкилотнинг рақобатбардошлигини шакллантирадиган билимлар мажмуаси.

Билимлар иқтисодиётининг уч асосий ҳаракатлантирувчи кучлар

1. Билимлар — интеллектуал капитал, стратегик омил сифатида
2. Ўзгаришлар – доимий, тезкор ва мураккаб, ноаниқликни вужудга келтиради ва олдиндан айтиш имкониятларини камайтиради
3. Глобаллашув – НИОКРда, технологияларда, ишлаб чиқаришда, савдода, молияда, коммуникация ва ахборот воситаларида. Бунинг натижасида иқтисодларнинг очикдиги, глобал гиперрақбат ва ишбилармон доираларда ўзаро боғлиқлик вужудга келади.

Инновацион ўзгаришлар амал қилиш майдонига кўра инсон фаолиятининг барча соҳалари ва жамиятнинг ҳар бир жабҳасини қамраб олади. Бошланғич, энг кўп ўрганилган технологик инновациялар қуйидагилар ҳисобланади: ишлаб чиқаришнинг янги технологик усулининг шаклланиши асосида ётувчи даврга хос инновациялар; технологик укладлар ва техника (технология) авлодларини ўзгартиришга турки бўлувчи базис инновациялар; янги техника моделлари ва технология модификациялари ёрдамида янги бозорларни ўзлаштиришга хизмат қилувчи яхшиловчи инновациялар.

Технологик инновациялар табиат кучларидан фойдаланиш ва атроф-мухитга кўрсатилувчи зарарли таъсирни камайтиришнинг янада самаралироқ усули бўлган иқтисодий инновациялар ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар муомаласи, нарх, молия-кредит, пул механизмлари шакллари ўзгартиришга олиб келувчи ва такрор ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи иқтисодий инновацияларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий соҳалардаги инновациялар ижтимоий стратификация ҳамда ижтимоий синф ва гуруҳлар таркибида ўзгаришларга олиб келади. Инновациялар пирамидасининг чўққиси ижтимоий-маданий инновациялар – фан, маданият, таълим, этика ва мафкурадаги инновациялар ҳисобланади. Улар инновацион янгиланиш учун манба (илмий ихтиро ва кашфиётлар) бўлиб хизмат қилади ва шу билан бир пайтда уларнинг натижаси бўлиб, янги ижтимоий-маданий тизимни шакллантиради ёки унинг бир босқичига айланади. Турли фаолият соҳаларида инновациялар тарқалишининг резонанс самарасини қайд этиш мумкин.

Бойлик сифатида намоён бўлган билимнинг беш асосий хусусиятлари:

Кристофер Мейер сизнинг ташкилотингизнинг билимлар орқали бойлик яратишда самарали рақобат олиб бориш лаёқатига таъсир қилуви беш асосий хусусиятларни санаб ўтган.

1. Интеллектуал маҳсулотнинг моддий натижаси яққол билимлар сифатида ўз аксини топади, лекин ижодий жараённинг ўзи эса кўпинча яширин характерга эга бўлади.

2. Яққол билимлар глобал масштабда анча тезроқ ва осонроқ тарқалади.

3. Яққол билимларнинг товар ва хизматларда акс эттирилгандан кейин бутун асосий рақобатбардошликни ушлаб туриш учун муҳим бўлган инфраструктуранинг кадр-қимматини бирдан пасайишига олиб келади.

4. Барча билимлар янги билимларни яратади ва қўлланилгани сари кўпайиб боради, моддий актив эса аксинча ишлатилгани сари эскиради.

5. Билимларнинг геометрик ўсиши ва уларнинг тезкор тарқатилиши эга бўлиш мумкин бўлган билимларнинг мавжудлиги шароитида ҳар қандай тармоқда лидер бўлиб қолишни қийинлаштиради. Шунинг учун, билимларга асосланган глобал иқтисодиёт нафақат уларни яратувчиларини, балки уларни намоён қила оладиган ва улардан самарали фойдалана оладиганларни ҳам тақдирлайди.

XX асрнинг охири, янги минг йилликка ўтиш даври жамият даврий ривожланишининг бир босқичидан бошқа, янада илғор босқичга ўтиш билан мос келди. Асрлар юз кўришган даврда рўй берган индустриал жамиятдаги умумий инқироз цивилизациянинг барча поғоналарини: эҳтиёжлар, қобилиятлар, билим ва кўникмалар маълум бир даражасига эга бўлган инсонни; ишлаб чиқаришнинг технологик усулини, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни: мулкчилик, тақсимот, айирбошлаш, миллий, сиёсий, ҳуқуқий муносабатларни; маънавий кадриятлар олами: фан, таълим, маданият, мафкура, жумладан, динни қамраб олди.

Жамиятнинг ривожланиши билан фан ўсиш тенденциялари ва ўзига хос қонунларига, иш усуллари, техника ва технологияларига, меҳнатни ташкил қилиш тизими ва тамойилларига, махсус тайёрланган кадрларга эга бўлган инсон фаолиятининг мустақил бир соҳасига айланди. Бу бошқа кўпчилик соҳалардан фарқли равишда, ўсиш чегарасини билмайдиган, доимий равишда ривожланиб борадиган соҳадир. Билимлар иқтисодиётининг асосий жиҳатлари, таълим соҳасида инқилоб рўй бериб, унинг мақсади инсониятнинг билим ва кўникмаларини битта авлод ҳаёти давомида кескин ўзгарган, инсон ҳаёти ва фаолияти кечувчи атрофдаги дунёга мос даражага келтириш ҳисобланади. Таълим мазмунида туб ўзгаришлар рўй бериб, у XXI асрдаги постиндустриал илмий қоидаларга йўналтирилади; ўқитиш усуллари тез эскирувчан ва стандартлаштирилган кенг ҳажмдаги билимларни ёдда сақлаб қолишга эмас, балки креатив педагогикага, ностандарт вазиятларда кутилмаган самарали қарорлар топиш қобилиятига қаратилади; таълимда билимларни тезроқ

ўзлаштириш ва янгилашга имкон берувчи замонавий ахборот технологиялари қўлланади; узлуксиз таълим ва масофадан ўқитишни кенг тарқатиш бутун ҳаёт давомида керакли билим олиш ва олинган билимларни янгилаш, рўй берган ўзгаришларга тезлик билан мослашишга имкон беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Билимлар иқтисодиёти тушунчаси нима?
2. Билимлар иқтисодиёти инфратузилмасининг мазмунини тушунтиринг?
3. Билимлар иқтисодиётини ҳаракатлантирувчи кучларини асослаб беринг?
4. Ташкилий капиталнинг мазмунини баён қилинг?
5. Инсон капиталига таъриф беринг?
6. Истеъмол капиталинима?
7. Билимлар иқтисодиётининг ҳал қилувчи белгилари нималардан иборат?
8. Бойлик сифатида намоён бўлган билимнинг қандай хусусиятлари мавжуд?
9. Бизнесда билимнинг бойлик манбаи сифатидаги аҳамияти қандай?
10. Интеллектуал иқтисодиёт тушунчаси нимани англатади?
11. Қадрлар тайёрлаш миллий моделининг таркибий қисмлари санаб беринг.

8-БОБ. ГЛОБАЛЛАШТИРИШ ВА ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ. ЖАҲОН МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ ИНҚИРОЗИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШГА ТАЪСИРИ

8.1. Жаҳон иқтисодиёти глобаллашувининг асосий тавсифи ва модернизациялашни тезлаштиришнинг катализатори сифатида.

8.2. Глобаллашув жараёнининг замонавий тўсиқлари ва рисклари.

8.3. Инновацион ривожланишда глобал ҳамкорлик.

8.1. Жаҳон иқтисодиёти глобаллашувининг асосий тавсифи ва модернизациялашни тезлаштиришнинг катализатори сифатида

Минг йилликлар бўсағасида дунё туб ўзгаришларга учради. Ўзгаришларга глобаллашув сўзи битилган. Глобаллашув жараёнларини тавсифлашда одатда эътибор биринчи навбатда иқтисодиёт ва ахборот соҳасида рўй бераётган жараёнларга қаратилади. Жамиятдаги барча ўзгаришларнинг манбаси бўлиб инсон, аҳоли таркиби, сони, эҳтиёжлари билими ва қизиқишларида рўй бераётган ўзгаришлар хизмат қилади.

Глобаллашувнинг демографик жиҳатлари бир неча кўринишда намоён бўлади. Глобаллашувни хх асрнинг иккинчи ярмидаги демографик портлаш, сайёрамиз аҳолисини сони тарихан қисқа муддат ичида қарийиб икки ярим баробар ўсишига жавоб сифатида кўриб чиқиш мумкин. Уларнинг эҳтиёжларини ресурс ва чегаралар доирасида қондириб бўлмайди. Аҳоли сони ва уларнинг эҳтижларининг ўсиши нисбатан паст сураётда бўлса ҳам, хх асрнинг биринчи ярмидан ҳам давом этмоқда. Ушбу глобал қарама қаршиликни ҳал этиш, ХХ1 асрда бир неча баробар шқган эҳтиёжларни қондирувчи дунё яратишни фаълат глобал миқёсдагина амалга ошириш мумкин.

Глобаллашув даврига хос бўлган ва базис инновациялар оқимида амалга оширилган ҳолда дунёни ўзгартириб юбориши муқаррар. Уни сайёрамиз бўйлаб тарқатиш тезлиги кишини ҳайратда қолдиради. Глобаллашувнинг иккита модели ўртасида танлаш мумкин.

Инновациялар глобаллашуви. Глобаллашув жараёнлари инновацион майдонни камраб олади ва уни ўзгартириб юборади. Агар индустриал даврда базис инновациялар бунинг учун ривожланган етук бир ёки бир неча мамлакатда пайдо бўлиши ва шаклланиши босқичидан ўтган, инновациялар асосида бутун дунё бўйлаб тарқалган бўлса, ҳозирги кунда вазият умуман бошқача тус олмоқда. Базис инновациялар аввал бошданок олимлар, муҳандислар, тадбиркорлар, давлат ва давлатлараро ташкилотлар интеграцион ҳамкорлиги предмети ҳисобланади. Бу эса базис инновацияларни ўзлаштириш ва тарқатиш жамиятнинг технологик асосларини ўзгартириш миқёсини кенгайтириб, бунинг учун сарфланувчи муддатни қисқартиради.

Инновацияларнинг глобаллашув жараёни объектив асосланган ва прогрессив ҳисобланиди. Бироқ ундан шундай фойдаланиш керакки, тараққиёт мевалари тўлалигича, ТМК ва бой мамлакатлар гуруҳига насиб этмасдан, бутун инсоният манфаатларига хизмат қилсин, бой ва камбағал мамлакатлар ўртасида технологик узилишни йўқотишга ёрдам берсин.

Глобаллашув (лотинча globus – ер қурраси) жаҳон иқтисодиётининг ўзаро боғлиқ бўлган турли соҳа ва жараёнларининг кучайиб бориши, жаҳон ҳўжалигида товарлар, хизматлар, капитал, ишчи кучи ва билимлар бозорининг аста-секин ягона бозорга айланиши.

Глобаллашув жараёнининг йўналишлари:

1. Мулкчилик муносабатларининг глобаллашуви. Буларга трансмиллий корпорациялар (ТМК) ва ТМКнинг халқаро бирлашмалари киради.

(ТМК) – халқаро, кўпмиллий, глобал, ишлаб чиқариш саноат уюшмаси, илмий-техник, савдо ва сервис хизматларини кўрсатиш, савдо операциясини кенг йўлга қўйган байналмилал бирлашма.

2. Кооперация ва меҳнат тақсимотининг юқори даражасига ўтиш. Ривожланган мамлакатлар энг мукамал техника воситаларини яратишда турли мамлакатлардан етказиб берилувчи кўплаб бутловчи қисмлардан

фойдаланилади. Масалан, АҚШ «Боинг» самолётини ишлаб чиқаришда бутловчи қисм ва деталларни мингга яқин хорижий фирмалардан олади.

Бизга маълумки, мамлакатимизда барқарор ва самарали иқтисодий шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислохотлар бугунги кунда ўзининг натижаларини намойён этмоқда. Жумладан, қисқа вақт ичида иқтисодийда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, аҳоли даромадларининг ўсишини таъминлаш, самарали ташқи савдо ҳамда инвестиция жараёнларини кучайтириш, қишлоқ хўжалигини ислох қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини барқарор ривожлантириш, банк-молия тизими фаолиятини мустаҳкамлашда аҳамиятли ютуқлар қўлга киритилди.

Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий майдондаги нуфузи ва мавқеи сезиларли даражада ва мунтазам ошиб бормоқда. Бунда мамлакатимиз раҳбари Ислон Каримов томонидан ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясининг пухта ишлаб чиқилганлиги, иқтисодий ислохотлар мақсади ва вазифалари, амалга ошириш йўлларининг аниқ ва тўғри кўрсатиб берилганлиги бош мақсад йўлидаги ютуқ ва марраларнинг салмоқли бўлишига имкон яратди.

Ҳозирги даврда дунё мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ўзининг маъно-мазмуни жиҳатидан олдинги босқичлардан кескин фарқ қилади. Бунда энг асосий ва муҳим жиҳат – миллий иқтисодийларнинг тобора интеграциялашуви ва глобаллашувининг кучайиб боришидир. Айни пайтда бу жараёнлар халқаро майдондаги рақобатнинг ҳам кескинлашувига, ҳар бир мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоотидаги ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашининг кучайишига ҳам таъсир кўрсатади.

XXI асрнинг биринчи ярмидаги ўзгаришлар ишлаб чиқаришнинг постиндустриал иқтисодий услубининг шаклланиши билан ифодаланади. Гарчи бу жараён узоқ муддатли ва зиддиятли бўлса-да, ҳозирданок унинг асосий жиҳатлари кўзга ташланмоқда.

Биринчидан, бу интеграл иқтисодий тизим. Бу хусусий мулкчиликка йўналтирилган, ҳар томонлама рақобатли кўринишдаги капитализм ҳам, марказлашган тарздаги ва буйруқбозликка асосланган социализм ҳам эмас. Янги тизим тадбиркорларнинг шахсий ташаббуслари ва инновацион фаоллиги билан ҳозирги ва келажакдаги авлодлар учун муносиб турмуш тарзини таъминлаш, давлатнинг стратегик-инновацион функцияларини амалга ошириш, бозор иқтисодиётининг давлат томонидан тартибга солиниши ҳамда инсон капитали ва табиий ресурслар муҳитини такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи нобозор секторининг ривожланиш даражаси юқорилиги билан боғлашга имкон беради.

Иккинчидан, бу кўп укладли иқтисодиёт бўлиб, унда ҳар бир иқтисодий уклад унга хос бўлган ўрин эгаллаб, бошқа укладлар устидан ҳукмронлик қилмайди ва улар билан уйғунлашади. Бу ерда гап турли укладларнинг оптимал тарзда уйғунлашуви ва ҳамкорлиги ҳақида боради:

➤ технологик ўсишни амалга оширувчи, монополияга қарши кураш бўйича кучли назорат ва диққат остида бўлган ишлаб чиқариш марказлашув даражаси юқори тармоқларда ишлаб чиқариш структурасини ўзгартирувчи *йирик бизнес*;

➤ миллионлаб фуқароларнинг тадбиркорлик ташаббуслари учун кенг имкониятлар очиб берувчи, инновацион фаолликнинг юқорилиги билан ажралиб турувчи, йирик ишлаб чиқаришдан бўшатиловчи ва меҳнат бозорига янги кириб келувчи ишчи кучининг бандлигини таъминловчи *кичик ва ўрта бизнес*;

➤ стратегик аҳамиятга эга тармоқлар ва нобозор секторида мужассамлашган ҳамда давлатнинг стратегик-инновацион функцияларини амалга оширишни таъминловчи *давлат уклади*;

➤ аҳолининг ҳаёт фаолияти муҳитини (уй-жой-коммунал хўжалик ва атроф-муҳит муҳофазаси), маънавий такрор ишлаб чиқариш салоҳиятидан

фойдаланишни (мактаблар, маданий муассасалар ва ҳоказо) таъминловчи *муниципал уклад*;

➤ инсон фаолияти ва такрор ишлаб чиқаришда энг муҳим функцияларни бажарувчи, уй ва шахсий оилавий хўжалик билан ифодаланувчи *натурал уклад*.

Шуниси муҳимки, ҳар бир уклад унга хос бўлган функцияларни бажариш билан бирга эгаллаб турган ўрнида энг самарали бўлиши лозим, чунки иқтисодий ўсиш суръатлари ва ижтимоий-иқтисодий самарадорлик боғлиқ бўлади.

Иқтисодиётнинг глобаллашув жараёни давом этиб, унга янги хислатлар бахш этади. Ҳозирда мавжуд бўлган учта иқтисодий бино – уй (оила) иқтисодиёти, микроиқтисодиёт ва макроиқтисодиёт устига тўртинчи қават – глобал иқтисодиёт қурилади. Бу мустақил миллий иқтисодиётлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасигина эмас, балки ТМК, халқаро молия марказлари, халқаро иқтисодий ташкилотлар (Жаҳон банки, Халқаро валюта жамғармаси, Бутунжаҳон савдо ташкилоти ва ҳоказо) ва давлатлараро (Европа Иттифоқи каби) цивилизация бирлашмалари билан ифодаланувчи стратегик қарорлар қабул қилиш янги маркази ҳамдир. Яқин йигирма йил ичида глобаллашувнинг икки модели – ҳозирда устун бўлган неолиберал (кечки индустриал жамиятнинг зиддиятларини давом эттирувчи ва кескинлаштирувчи) ва истиқболдаги постиндустриал жамият мазмунига жавоб берувчи гуманистик-ноосфера модели ўртасида бирини танлаб олиш зарур; инсоният тақдири айнан шунга боғлиқ.

Иқтисодий динамика даврийлиги ўртача муддатли цикллار алмашинувида жамиятни ларзага солувчи иқтисодий инқирозлар каби XXI асрда ҳам сақланиб қолади . Бироқ бу инқирозлар ўтган асрларга нисбатан унчалик зарар етказмайди ва нисбатан қисқа муддатли бўлади, чунки иқтисодий инқирозлар ва цикллар алмашинувини олдиндан кўра билиш ишончлироқ ривож топади, инқирозга қарши тартибга солишнинг самарали усуллари ишлаб

чиқилади. Турли мамлакатлар ва ижтимоий қатламларнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ўртасидаги фарқ ва иқтисодий стратификациянинг камайиш тенденцияси устунлик қилади. Индустиал цивилизация даврида бу стратификация ҳаддан ташқари ўсиб кетган эди. Фернан Бродель берган маълумотларга кўра, 1800 йилда аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ (1960 й. АҚШ долларларида) Ғарбий Европада 213 долл., АҚШда – 266, Ҳиндистонда – 160-210, Хитойда – 228 долларга тенг бўлган.

Иқтисодиётнинг фаолият кўрсатиши ва ривожланишида ҳукумат ва бизнеснинг, давлат ва тадбиркорликнинг ҳамкорлик модели кўзга ташлана бошлайди. Иккала томон уларга хос бўлган функцияларни бажариб, биридан алоҳида ҳолда ривожлана олмайди. Тадбиркорлик сектори зммасига миллионлаб товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва инновацион янгилаш, истеъмолчилар талабларига мувофиқ уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, бунинг учун яхшиловчи инновацияларни ўз вақтида амалга ошириш, олинган даромадларнинг бир қисмини давлат функцияларини бажариш, меҳнат ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш учун ажратиш ҳақида ғамхўрлик тушади. XXI асрда жамият тузилиши ва инсоният маънавий тақдирида чуқур ўзгаришларни амалга ошириш даври келди. Яқуний ҳисобда инсон ўз тарихи тақдирини ўзи яратади ва буни ўз билим ва кўникмалари, ўз идеал ва манфаатлари, кутилаётган ўзгаришларни олдиндан кўра билиш ва амалга ошириш қобилиятидан келиб чиққан ҳолда амалга оширади. Бизнингча, келаётган интеграл ижтимоий-маданий тизимнинг асосий жиҳатлари қандай.

1. Бу интеграл тизим, чунки у икки томоннинг монополияга даволарини бартараф этиб, ҳис-туйғу ва миллий тизимларни бирлаштиради; у ҳақиқат (фан), яхшилик (этика) ва гўзалликни (эстетика) уйғунлаштиради; Шарқ ва /арб цивилизация қадриятлари тизимини бирлаштириб уларнинг ўзаро бойитилиши ва маҳсулдорлигини оширади

2. Агар техноген индустиал цивилизацияга табиатни ўзлаштириш, ишлаб чиқаришга табиий ишлаб чиқариш кучларини жалб қилиш учун янги

имкониятлар очиб берувчи табиий ва техник фанлар устуворлиги хос бўлса, интеграл тизим учун ҳаёт ҳақидаги, гуманитар, ижтимоий ва экологик фанлар, инсон ва жамиятнинг табиат билан биргаликдаги эволюцияси характерлидир.

3. Дунёни илмий ва эстетик қабул қилиш бир-бирини тўлдириб, атрофдаги дунё уйғунлиги ва унинг ривожланиш қонунларини тушунишга имкон беради. Ўнлаб авлодлар томнидан тўпланган маданий меросни миллий, этник ва маданий ранг-барангликда қабул қилувчи маданиятнинг аҳамияти қайта тикланади.

4. Таълим соҳасида инқилоб рўй бериб, унинг мақсади инсониятнинг билим ва кўникмаларини битта авлод ҳаёти давомида кескин ўзгарган, инсон ҳаёти ва фаолияти кечувчи атрофдаги дунёга мос даражага келтириш ҳисобланади. Таълим мазмунида туб ўзгаришлар рўй бериб, у XXI асрдаги постиндустриал илмий қоидаларга йўналтирилади; ўқитиш усуллари тез эскирувчан ва стандартлаштирилган кенг ҳажмдаги билимларни ёдда сақлаб қолишга эмас, балки креатив педагогикага, ностандарт вазиятларда кутилмаган самарали қарорлар топиш қобилиятига қаратилади; таълимда билимларни тезроқ ўзлаштириш ва янгилашга имкон берувчи замонавий ахборот технологиялари қўлланади; узлуксиз таълим ва масофадан ўқитишни кенг тарқатиш бутун ҳаёт давомида керакли билим олиш ва олинган билимларни янгилаш, рўй берган ўзгаришларга тезлик билан мослашишга имкон беради.

5. Маънавият соҳасида қарама-қарши тенденциялар кузатилади. Ёшлар ўртасида фақат ўзини ўйлаш ва эгоистик хулқ-атворнинг тарқалиши, оилавий муносабатларнинг сусайиши, никоҳсиз ва бир жинсли бетартиб алоқаларга берилиб кетиш депопуляция ва ахлоқсизлик тенденцияларининг кучайишига олиб келади. Терроризма, жиноятчилик ва гиёҳвандликнинг ўсиши инсон ҳаётини қадрсизлантиради. Буни тарих саҳнасидан чиқиб кетаётган, индустриал даврга хос бўлган ижтимоий-маданий тизимнинг асоратлари деб кўрсатиш мумкин.

6. Ўзгаришлар мафкурани (жумладан, динни) – шахслар, жамоалар ва жамият ўз олдига кўювчи ва уларга эришишда барча қийинчиликларни бартараф этишга тайёр бўлган идеалларни ҳам қамраб олади. Индуриал жамият учун позитивизм, фаннинг ғалаба қозониши, дунёни идеалга эришиш учун қайта қуришга ишонч характерли эди. Ўрта асрлар жамиятида ҳукмронлик қилган дин иккинчи планга тушиб қолган эди. ХХ асрнинг охирларида кеч индуриал жамиятнинг барҳам топиши идеал ва умидларнинг пучга чиқиши, фаннинг имкониятларига ишончининг йўқолишига олиб келди. Вужудга келган мафкуравий бўшлиқни мулкый, ижтимоий ва сиёсий стратификация кучайган шароитларда турли диний секталар, жумладан, ақидапарастлик ва фанатизм эгаллаб олишга ҳаракат қилди.

Инсониятни ХХІ асрнинг ўзгаришлар ҳамда даврга хос ва базис инновациялар рўй берувчи биринчи ярмида кутиб турган ҳолатларнинг айрим умумий кўринишлари шулар бўлиб, буни тўғри тушуниш мамлакатимизнинг бу ўзгаришлардаги роли ва имкониятларини аниқлаб олиш учун замин бўлиб химат қилади

Халқаро интеграция ва глобаллашув имкониятларидан фаоллик билан фойдаланиш зарур. Гап бу ерда аввало собиқ иттифоқ ҳудудида умумий муаммоларни ҳал қилиш учун олимларнинг саъй-ҳаракатларини бирлаштириш, илмий кооперацияга кўмаклашиш ҳақида бормоқда. Мамлакатимиз олимларининг Европа Иттифоқи тадқиқотлари дастурлари доирасида, «Эврика» дастури лойиҳаарида иштирок этиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий жаҳон иқтисодиётининг глабаллашуви жараёнлари:

Халқаро меҳнат тақсимоти;

Илмий техникавий, технологик билимлар алмашувининг кучайиши;

Халқаро ҳамкорликнинг глобал материаллари, яъни ахборот воситалари, ташкилий иқтисодий инфратузилмаларнинг шаклланиши ва бошқалар;

Халқаро ишчи кучи миграциясининг ўсиши;

Ишлаб чиқариш ва истеъмол байналминаллашувининг атроф-мухитга таъсири ортиши.

8.2. Глобаллашув жараёнининг замонавий тўсиқлари ва рисклари

Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув ва глобаллашувнинг ижобий томонлари билан бир қаторда маълум зиддиятли жиҳатлари ҳам мавжуд. Жумладан, турли мамлакатлардаги иқтисодий ривожланишнинг бир текисда бормаслиги, дунё мамлакатлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жиҳатидан тафовутнинг, экологик таҳдидларнинг кучайиб бориши, турли мамлакатларда аҳоли сони ўзгаришининг кескин фарқланиши каби ҳолатлар жаҳон хўжалигининг яхлит тизим сифатида барқарор ривожланишига тўсиқлик қилади.

Глобаллашув жараёнларининг зиддиятлари:

- Турли мамлакатлардаги иқтисодий ривожланишнинг бир текисда бормаслиги.

- Бой ва қашшоқ мамлакатлар ўртасидаги фарқнинг кучайиши.

- Экологик ҳалокат таҳдидларининг кучайиб бориши.

- Турли мамлакатларда аҳоли сони ўзгаришининг фарқланиши.

Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш ва рағбатлантириш ҳақида юқорида шакллантирилган иезис жаҳон тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимиздаги вазиятда инновацион ўсиш стратегиясини амалга ошириш устувор ҳисобланса-да, бир қатор сабабларга кўра бугунги кунда уни амалга ошириб бўлмайди.

Шундай қилиб, таъкидлаш мумкинки, ҳозирги пайтда мамлакатда инвестицион фаолият амалга оширилаётган шароитлар қуйидагича тавсифланади:

➤ қонунчилик томонидан яқин, ўрта ва узоқ истиқболларга белгиланган миллий мақсадлар ва уларга эришиш бўйича аниқ ифодаланган механизмларнинг йўқлиги;

➤ макроиқтисодий барқарорлик вазифаларига бўйсундирилган давлат структуралари фаолияти натижалари доим ҳам технологик ривожланиш ва инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш мақсадларига мос келавермаслиги, айрим ҳолларда эса унга зид келиши;

➤ мамлакатнинг миллий хавфсизлиги, иқтисодий барқарорлиги ва ривожланиши манфаатларини таъминлаш воситаси сифатида инновацион фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни амалга ошириш эҳтиёжларининг сиёсий даражада аниқ ифодаланмаганлиги.

Мамлакатнинг миллий мақсадларини амалга оширишга кўмаклашувчи инновацион сиёсат ўтказишни қуйидагича ифодалаш мумкин:

➤ миллий хавфсизликни таъминлаш;

➤ иқтисодий барқарорликка эришиш, иқтисодиётнинг имкониятларини кенгайтириш ва умумий қувватини ошириш;

➤ саноатни технологик қайта жиҳозлаш, жаҳон бозорида мамлакатимиз товар ва хизматлари рақобатбардошлигини ошириш;

➤ табиий ресурсларни асраш ва улардан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳит муаммоларини ҳал қилиш;

➤ аҳолининг ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш, муносиб турмуш тарзини таъминлаш, соғлиқни сақлаш ва таълим олиш учун имкониятлар яратиш;

➤ озиқ-овқат, хомашё, материал ва энергияга бўлган миллий эҳтиёжларни кафолатли таъминлаш.

Хорижий мамлакатларда технологияларни яратиш ва уларнинг трансфери соҳасидаги давлат сиёсати саноат ва илмий-техник сиёсатнинг устуворликларидан бири бўлиб, уларни мамлакатимиз иқтисодиётини инновацион қайта қуришни таъминлашда қўллаш мақсадга мувофиқ.

Бунда асосий мақсадлар қуйидагилардан иборат бўлади:

➤ инновацион фаолият жараёнида, миллий, ҳарбий, саноат ва жамоатчилик манфаатларига жавоб берувчи технологиялар яратишда хавфсизликни таъминлаш;

➤ илмий-техник фаолият натижалари ва янги илғор технологияларни фаол жорий қилиш, илмий тадқиқотлар ва истиқболли лойиҳалар натижаларига тааллуқли илмий-техник ахборотларни кенг тарқатиш, мамлакатнинг илмий-техник, технологик ва улар асосида иқтисодий ва муҳофаа салоҳиятини ошириш;

➤ ички ва ташқи бозорларда илм талаб қилувчи маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш.

Илмий-технологик инқилоб, ҳақоро рақобатнинг кучайиши принципиал жиҳатдан янги технологияларга асосланувчи янги тармоқларнинг пайдо бўлишига олиб келган бир пайтда замонавий талабларга жавоб бермайдиган, анъанавий ишлаб чиқариш корхоналарининг кўп қисми аста-секинлик билан четга суриб чиқарилади. Янги юқори технологияли йўналишлар бўйича етакчиликни қўлга киритган, иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг ўзига хос ҳамжамияти пайдо бўлиб, унга кирмаган мамлакатлар қоидага кўра қолоқ, ресурс талаб қилувчи ва экологик жиҳатдан хавфли ишлаб чиқаришга эгалар.

Илғор капиталистик давлатлар иқтисодий фаолияти назария ва амалиёти шуни кўрсатадики, ривожланишнинг жадаллашувига хўжалик тизимининг мослашувчанлигигина эмас, балки бошқарувни жамият эҳтиёжларини қондиришга қаратилган инновацион-технологик ташаббусларни излаб топиш ва амалга оширишга йўналтириш ҳам ёрдам кўрсатади.

Инновацион ва илмий-техник ҳамкорликни ривожлантиришда томонлардан ҳар бирига ҳамкорликнинг мақбул вариантини топишга имкон берувчи ахборот алмашилиш катта роль ўнайди. Бугунги кунда мамлакатимиз ва ривожланган мамлакатлар ўртасида ахборот алмашилиш стратегиясидаги фарқлар яққол кўзга ташланиб турибди.

Илмий-техник ахборотлар алмашилишнинг очиқлик, қонунийлик ва назорат қилинувчанликни ифодаловчи ҳамда икки томонлама тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли характерга эга алмашилишни таъминловчи янги шакллари топиш зарур.

Муваффақиятга эришиш учун мамлакат корхоналари ҳамкорлар эътиборини жалб қилиш ўзаро рақобатлашиши лозим. Бунинг учун нима сабабдан хорижий фирмалар стратегик иттифоқ ва ҳамкорликка қадам қўйишини аниқ тасаввур этиш лозим. Таҳлилларнинг кўрсатишича, бунинг бир нечта аниқ ифодаланган сабаблари мавжуд.

1. Технологияларни тижоратлаштириш. Янги технологияларга йўл топиш замонавий рақобат муҳитида муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бироқ илмий-техник лойиҳалар қийматининг юқорилиги сабабли жаҳондаги фирмаларнинг аксарияти фақат тор доирадаги технологиялардан фойдаланиш имкониятига эга бўлиб, улар рақобатбардош маҳсулот яратиш учун бу жабҳада ўз устунлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилади.

2. Янги маҳсулотни имкон қадар тезроқ бозорга олиб чиқишга интилиш. Янги маҳсулотлар бозорида рақобат жуда юқори бўлиб, «имкониятлар дарчаси» фақат қисқа муддат давомида очик бўлиши мумкин. Фирмалар ўз маҳсулотини «керакли пайтда ва керакли жойда» таклиф қилиш учун қизгин кураш олиб борадилар.

3. Янги маҳсулотни ўзлаштиришда капитал харажатлар ва риск даражасини пасайтириш. Янги маҳсулот ишлаб чиқишни ташкил қилишнинг ҳозирги даражасида бу маҳсулотни бозорга олиб чиқишда, айниқса, юқори технологияли мураккаб асбоб-ускуналарни ишлаб чиқишда харажатлар жуда юқори бўлиши мумкин. Стратегик ҳамкорлик ва қўшма корхоналар бу харажатларни камайтириш йўли бўлиб, байналмилал корпорациялар томонидан ҳозирги пайтда кенг қўлланмоқда. Улар қўшма корхоналар яратиш йўли билан янги маҳсулотни ўзлаштириш харажатларини қисқартиришга интиладилар ва ҳамкорларни танлашда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг айрим босқичлари

минимал харажатлар талаб қилишига ҳаракат қиладилар. Масалан, тадқиқотлар бир мамлакатда, маҳсулотни ишлаб чиқиш ва синаб кўриш бошқа мамлакатда, оммавий ишлаб чиқариш эса учинчи мамлакатда амалга оширилади. Бу нуқтаи назардан мамлакатимиз кўплаб хорижий фирмалар томонидан арзон ишчи кучи тақдим этувчи мамлакат сифатида кўриб чиқилади.

4. Кўшма корхоналар ташкил қилиш ёпиқ хорижий бозорларга кириш усули сифатида. Кўплаб мамлакатларда хорижий капитални жалб қилиш қонунчилик томонидан чеклаб қўйилган бўлиб, кўшма корхоналар ташкил қилиш бу мамлакатлар бозорига кириб боришнинг ягона йўли ҳисобланади. Россия, АҚШ ва бошқа бир қатор мамлакатлар қонунчилиги 100фоизли хорижий капитал иштирокида корхоналар ташкил қилишни тақиқламайди. Бироқ Ҳиндистон ва бир қатор араб мамлакатларида кўшма корхоналар устидан назорат маҳаллий тадбиркорлар қўлида қолиши қонунан талаб қилинади. Бундай қонунчилик талаблари бўлмаган тақдирда ҳам кўп ҳолларда бу мамлакатда маркетинг ва сотув тармоғига эга компания билан кўшма корхона тузган ҳолда бозорга кириб бориш анча осон в атезроқ кечади.

5. Риск капитали бозоридаги шароитларнинг жиддийлашуви. Технологик йўналтирилган кичик фирмалар, айниқса, АҚШда ўз ғояларини ишга тушириш учун йирик фирмалар билан кўшма корхоналар ташкил қилишга тобора кўпроқ мурожаат қилмоқда. Бунда кичик фирма йирик фирманинг капиталлари ва бошқа имкониятларига йўл топади, йирик фирма эса янги маҳсулот яратиш харажатларини пасайтиради ва уни ўзлаштириш билан боғлиқ рискни камайтиради. Бироқ бир қатор сабабларга кўра риск капиталининг хорижий манбалари мамлакатимиз корхоналари учун амалда ёпиқ бўлиб, кўшма корхоналар технологик лойиҳаларни молиялаштириш вариантларидан бири бўлиши мумкин.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мамлакатимиз учун жаҳон юқори технологиялар бозорида янги илмий-техник ғоялар таъминотчиси сифатида ҳам, юқори технологияли маҳсулот ишлаб

чиқариш самарали технологиялари истеъмолчиси сифатида ҳам иштирок этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу бозор эшиklarини биз учун ҳеч ким ёпиб қўя олмайди. Жаҳон ҳамжамияти мамлакатимиз саноат комплекси халқаро илмий-техник ҳамкорликка қўшилишидан манфаатдор. Бу ҳамкорлик тенг ҳуқуқли асосда бўладими-ўқми, бу энди мамлакат корхоналарининг ўзига ва уларнинг давлат томонидан қай даражада қўллаб-қувватланишига боғлиқ бўлади

8.3. Инновацион ривожланишда глобал ҳамкорлик

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичи глобаллашув жараёнларининг жадал ривожланиши орқали тавсифланади. Глобаллашувни иқтисодий жиҳатдан қарайдиган бўлсак, у жаҳон хўжалигининг бутун маконини қамраб олувчи иқтисодий муносабатлар тизимининг ташкил топиши ва ривожланишини англатади.

Глобаллашув жараёнларининг кенгайиши жаҳон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг янада такомиллашувига олиб келади. Жумладан, глобаллашув натижасида трансмиллий корпорациялар, уларнинг турли кўринишдаги халқаро бирлашмалари фаолиятининг таркиб топиши ва кенгайиши, халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси ва меҳнат тақсимотининг нисбатан юқори даражага ўтиши, халқаро иқтисодий ташкилотлар фаолиятининг янада кучайиши рўй беради.

Умуман олганда, глобаллашув жараёнлари жаҳон хўжалигининг яхлит иқтисодий тизим сифатида ривожланишида сифат босқичи ҳисобланиб, янги имкониятларни очиб беради.

Бироқ, глобаллашув жараёнини мутлақлаштириш ва унга бир томонлама қараш тўғри бўлмайди. Чунки, мазкур жараён ўзининг ижобий жиҳатлари билан бир қаторда зиддиятли томонларига ҳам эга. Жаҳоннинг бир мамлакатада рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ларзаларнинг муқаррар равишда бошқа мамлакатларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши шулардан бири

ҳисобланиб, бугунги кунда рўй бераётган молиявий инқироз ҳам айнан шу маънода глобаллашув жараёнларининг оқибати ҳисобланади.

XX асрнинг охирларида бошланган ва ҳозиргача давом этиб келаётган бозорларнинг глобаллашуви, капиталлар халқаро ҳаракатининг эркинлаштирилиши натижасида АҚШ бозорларида вужудга келган инқироз дунёнинг бошқа мамлакатларига ҳам кенг ёйилди. АҚШ банклари ва ипотека агентликларининг қимматли қоғозларига қўйилма қилинган хорижий инвесторлар молиявий ҳолатига жиддий таъсир кўрсатди. Бу, ўз навбатида, дунё мамлакатлари иқтисодиётига ҳам ўз таъсирини ўтказди. АҚШ молия бозорларидаги инқироз жаҳоннинг йирик фонд бозорларидаги конъюнктурага таъсир қилди ва бу ўз навбатида мазкур бозорлардаги фонд индексларида (S&P, Dow-Jones, Nasdaq, FTSE, CAC, DAX, Nikkei, Hang Seng, Shanghai composite, RTS, ММВБ ва б.) ўз аксини топди. Глобал молиявий бозорнинг асосий таркиби ва жаҳоннинг асосий молиявий марказлари ҳисобланган йирик фонд бозорларини ўз ичига олувчи мамлакатлар иқтисодиётига жиддий таъсир кўрсатди. Хусусан, ривожланган мамлакатлар ЯИМнинг ўсиш суръатлари кейинги йилларда аҳамиятли даражада пасайиб кетди.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичи глобаллашув жараёнларининг жадал ривожланиши орқали тавсифланади. Глобаллашувни иқтисодий жиҳатдан қарайдиган бўлсак, у жаҳон хўжалигининг бутун маконини қамраб олувчи иқтисодий муносабатлар тизимининг ташкил топиши ва ривожланишини англатади.

Глобаллашув жараёнларининг кенгайиши жаҳон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг янада такомиллашувига олиб келади. Жумладан, глобаллашув натижасида трансмиллий корпорациялар, уларнинг турли кўринишдаги халқаро бирлашмалари фаолиятининг таркиб топиши ва кенгайиши, халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси ва меҳнат тақсимотининг нисбатан юқори даражага ўтиши, халқаро иқтисодий ташкилотлар фаолиятининг янада кучайиши рўй беради.

Умуман олганда, глобаллашув жараёнлари жаҳон хўжалигининг яхлит иқтисодий тизим сифатида ривожланишида сифат босқичи ҳисобланиб, янги имкониятларни очиб беради.

Бироқ, глобаллашув жараёнини мутлақлаштириш ва унга бир томонлама қараш тўғри бўлмайди. Чунки, мазкур жараён ўзининг ижобий жиҳатлари билан бир қаторда зиддиятли томонларига ҳам эга. Жаҳоннинг бир мамлакатада рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ларзаларнинг муқаррар равишда бошқа мамлакатларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши шулардан бири ҳисобланиб, бугунги кунда рўй бераётган молиявий инқироз ҳам айнан шу маънода глобаллашув жараёнларининг оқибати ҳисобланади.

Инновациялар аввал бошдан олимлар, муҳандислар, тадбиркорлар, давлат ва давлатлараро ташкилотлар интеграцион ҳамкорлиги предмети ҳисобланади. Бу эса базис инновацияларни ўзлаштириш ва тарқатиш жамиятнинг технологик асосларини ўзгартириш миқёсини кенгайтириб, бунинг учун сарфланувчи муддатни қисқартиради. Глобаллашув жараёнининг замонавий тўсиқлари ва рисклари.

Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув ва глобаллашувнинг ижобий томонлари билан бир қаторда маълум зиддиятли жиҳатлари ҳам мавжуд. Жумладан, турли мамлакатлардаги иқтисодий ривожланишнинг бир текисда бормаслиги, дунё мамлакатлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жиҳатидан тафовутнинг, экологик таҳдидларнинг кучайиб бориши, турли мамлакатларда аҳоли сони ўзгаришининг кескин фарқланиши каби ҳолатлар жаҳон хўжалигининг яхлит тизим сифатида барқарор ривожланишига тўсқинлик қилади. мамлакатимиз учун жаҳон юқори технологиялар бозорида янги илмий-техник ғоялар таъминотчиси сифатида ҳам, юқори технологияли маҳсулот ишлаб чиқариш самарали технологиялари истеъмолчиси сифатида ҳам иштирок этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу бозор эшикларини биз учун ҳеч ким ёпиб қўя олмайди. Жаҳон ҳамжамияти мамлакатимиз саноат комплекси халқаро илмий-техник ҳамкорликка қўшилишидан манфаатдор. Бу ҳамкорлик

тенг ҳуқуқли асосда бўладими-ўқми, бу энди мамлакат корхоналарининг ўзига ва уларнинг давлат томонидан қай даражада қўллаб-қувватланишига боғлиқ бўлади. Ўзбекистонда молиявий- иқтисодий, бюджет, банк- кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш учун етарли даражада мустаҳкам захиралар яратилган ва зарур ресурслар базаси мавжуд.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жаҳон иқтисодиёти глобаллашуви қандай тавсифланади?
2. Замонавий жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви жараёнларини асослаб беринг?
3. Глобаллашув жараёни қандай йўналишлардан иборат?
4. Глобаллашув жараёнининг замонавий тўсиқлари ва рискларини тушунтириб беринг?
5. Ғоялар соҳасида глобаллашув нима?
6. Маданий глобаллашувнинг аҳамияти қандай?
7. Жаҳон молиявий инқирозининг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатлари нималардан иборат?
9. Глобал молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсирини айтиб беринг?
10. Мамлакатимизда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг оқибатларини олдини олиш ва юмшатишга асос бўлган омилларни нималардан иборат?
11. Ўзбекистонда инқирозга қарши мўлжалланган чоралар дастури (2009-2012 йиллар)нинг аҳамиятини тушунтириб беринг?

9-БОБ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШДА ХАЛҚАРО САВДОНИНГ РОЛИ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ МОДЕЛИДА ҚУЛАЙ ИНВЕСТИЦИОН МУҲИТНИНГ ЯРАТИЛИШИ

9.1. Халқаро савдо муносабатлари.

9.2. Инновацион моделда инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий жиҳатлари.

9.3. Инновацион ривожланиш йўлида қулай инвестицион муҳитни яратиш омиллари.

9.1. Халқаро савдо муносабатлари

Халқаро савдо муносабатлари миллий валюта бирликларининг ўзаро нисбий баҳоси асосида рўй беради. Айти пайтда, чет эл валютаси бирлигини миллий пулдаги ифодаси валюта (алмашув) курси тушунчасини англатади.

Валюта курсига бўлган эҳтиёж, талаб ва таклиф кучларининг ўзгарувчанлигини турли хил мамлакатлар валюталар алмашинувининг ташқил этувчи бозорини- валюта бозорини тақозо этади.

Чет эл валютасига талаб хорижий маҳсулотни харид қилиш пайтида пайдо бўлади. Талаб ва таклиф мувозанати алмашув курсини белгилайди.

Мамлакат валюта курси бошқа мамлакат курсига нисбатан тушса, миллий валюта қадрсизланган бўлади. Акси бўлса, миллий валютанинг қадри ошган бўлади. Агар расмий миллий валюта курси пасайса, девольвация акси бўлса, револьвация дейилади.

Айрим ҳолларда, киска муддатли даврларда, бозор – валюта курси тез ўзгариб туради. Узоқ муддатли даврлар учун, иқтисодчиларнинг кузатувиға кўра, валюта курси турли мамлакатлардаги товарларнинг нисбий нархи билан аниқланади.

Ягона нарх қонунига кўра, турли мамлакатлар учун эркин бозор муносабатлари шароитида ҳар бир товар мамлакат ҳудудида ҳам хорижда ҳам бир хил нархда сотилади ва сотиб олинади.

Бундай ҳол, харид имконияти тенглигига асосланган валюта курси назарияси (П.Самуэльсон) билан изоҳланади. Мисол: маълум товарлар мажмуаси АҚШда 1000 доллар, Мексикада 10.000 песо бўлса, валюта курси 100 песога 1 доллар бўлса, мексикада мазкур товарлар 100 доллар бўлади.

Бундай ҳолда, америкаликлар арзон товарлар хариди учун алмашув курси бўйича песо харидини кўпайтириб юборган бўларди.

Бундай жараён алмашув курсининг 1 фоиз песога 1 долларга келтирилганича давом этади.

Мазкур назария, миллий пулнинг қадрсизланиши юқори бўлган мамлакатларда, нисбий нархлар ўзгариш тенденциясини аниқлашга ёрдам беради.

Валюта курси тизимларининг 3 тури мавжуд.

1. Соф сузиб юрувчи валюта курси тизими.
2. Фиксирланган валюта курси тизими.
3. "Бошқариладиган" валюта курслари гибрид тизими.

Бирор мамлакатнинг хорижий давлатлар билан иқтисодий шартнома ва битимларни жамлаштиришда тўлов баланси қўлланилади. Унинг таркибида жорий операциялар ва капитал ҳаракати баланси молиявий активлар ҳамда маҳсулотлар (хизматлар) экспорти ва импортини ўз ичига олади. Экспорт – кредит, импорт эса – дебет ҳисобланади. Биринчисида чет эл валютасининг мамлакатга киришини, иккинчиси – эса, бунинг аксини ифодалайди.

Тарихан, мамлакатларда тўлов балансининг қуйидаги даражалари кузатилган:

1. "Ёш қарздор";
2. "Вояга етган" қарздор;
3. "Ёш кредитор";

4. "Вояга етган" кредитор:

Бундай даражалар нисбий қарашлар бўлиб, аҳолининг ёш таркибига иқтисодиёт боғлиқлигини, иқтисодиётнинг жорий даврдаги ривожланиш кафолатлари ва келгусидаги ривожланишига баҳо беришни назарда тутди.

9.2. Инновацион моделда инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий жиҳатлари

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодиётга инвестицияларни жалб этиш ва ундан фойдаланиш энг муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этади. Инвестициялар иқтисодиётнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш суръатлари ва кўламига таъсир этади, илмий-техника тараққиётини ва аҳолининг кўп қисмининг бандлигини таъминлайди. Иқтисодиётимиздаги институционал ўзгаришлар, ишлаб чиқариш кучларининг рационал жойлаштириши ва ривожланиши кўпинча инвестиция муҳитига боғлиқ бўлади. Инвестиция муҳити инвестицияларни жалб этиш ва инвестиция фаолияти ривожланишининг асоси ҳисобланади.

Юртимизда инвесторлар учун, айтиш мумкинки, кўп жиҳатдан беқиёс, ўта қулай инвестициявий муҳит, имтиёз ва преференциялар тизими яратилган. Иқтисодиётимизга жалб қилинаётган хорижий инвестициялар ҳажми йилдан-йилга ортиб бораётгани ҳам бунинг ёрқин далилидир. Инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашни таъминлашга қаратилган меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишда, энг аввало, уларнинг инвесторлар манфаатларига хизмат қилишига эришиш талаб этилади. Негаки, улар ўз капиталини тўғридан-тўғри ёки қимматли қоғозлар бозори орқали йўналтириши мамлакат иқтисодиётининг етакчи тармоқларида йирик лойиҳаларни самарали амалга ошириш, пировардида кўплаб янги иш ўринларини яратиш имкониятини вужудга келтиради.

Бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш ва иқтисодиётни ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари бўйича

дастури”да “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги ва “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонунларга тегишли ўзгартиришлар киритиш лозимлиги белгиланган. Шундан келиб чиққан ҳолда хорижий инвесторларни асосан саноатнинг юқори технологиялари соҳасига жалб қилиш, инвестиция киритишни янада рағбатлантириш ҳамда инвестиция жараёнида хўжалик субъектларини ва аҳолининг иштирокини янада кенгайтириш, инвестиция киритишга қўшимча шароитлар яратиш, ишлаб чиқаришни технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш мақсадида мазкур соҳага оид амалдаги қонунчиликни такомиллаштириш лозим. Мунтазам ўзгариб бораётган бозор муносабатларини инобатга олган ҳолда тегишли қонунчилик базасини янада такомиллаштириш мақсадида 2014 йил 9 декабрь куни “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонун ва 2014 йил 7 апрель куни ПФ-4609 сонли “Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг янги таҳририда, 16-моддага кўра давлат инвесторларни куйидаги йўллар билан рағбатлантира олади, жумладан, инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун қулай муҳитни яратиш, солиқ ва божхона имтиёзлари, фаолият турига ва инвестиция, ҳажмига қараб ҳар бир алоҳида ҳолат учун белгиланадиган муддатларга преференциялар бериш, эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш, халқаро шартномалар тузиш.

Маълумки, хорижий инвестицияларни ҳуқуқий тартибга солишда унинг турли даражадаги характерга асослангани (давлатлар, халқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги муносабатлар) принципиал хусусият ҳисобланади. Бинобарин, хорижий инвестициялар нафақат миллий қонунчилигимиз, балки халқаро ҳуқуқий нормалар билан ҳам тартибга солинади. Шулардан келиб чиқиб, хорижий инвестицияларни тартибга

солишнинг миллий қонунчилик ва халқаро ҳуқуқий нормаларнинг ўзаро муносабати масаласи вужудга келади.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида қайд этилган ишларни амалга ошириш орқали мамлакатимизда инвесторлар учун яратилган қўшимча имтиёз ва рағбатлантиришлар амалий натижалар беради. Айни пайтда чет эл инвесторлари ва улар билан ҳамкорлик қилишдан манфаатдор бўлган миллий тадбиркорларга консалтинг хизматини, адвокатлик идораларини ташкил этиш, маҳаллий тадбиркорлар учун халқаро бизнес ва тадбиркорлик тўғрисидаги маълумотларининг доимий ва кенг базасини яратиш зарур ҳисобланади.

9.3. Инновацион ривожланиш йўлида қулай инвестицион муҳитни яратиш омиллари

Инвестиция муҳити инвестор томонидан ҳисобга олинadиган барча муаммолар ва масалаларни ўз ичига қамраб олади. Инвестор томонидан маълум бир давлатга инвестиция қилишнинг қулай ва ноқулай томонлари баҳоланади, шу билан бир қаторда, ўз капиталини киритмоқчи бўлган мамлакат мафкураси, сиёсати, иқтисодиёти ва маданиятига катта аҳамият берилади. Инвестиция муҳити ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиниши асосида инвестиция rischi аниқланади. Инвестиция муҳити қанчалик қулай бўлса, инвесторнинг тадбиркорлик rischi шунчалик паст даражада бўлади ва бу инвесторларнинг кириб келишини кўпайтиради.

Аксинча, инвестиция муҳити ноқулай бўлса, риск даражаси юқори бўлади. Бу эса инвестиция қабул қилувчининг сарф-харажатларини ўсишига олиб келади. Шундай қилиб, инвестиция муҳитининг ҳолати фақат инвестор учун эмас, балки инвестиция қабул қилувчи учун ҳам муҳимдир. Ривожланган мамлакатлардаги компаниялар мамлакатдаги сиёсий-иқтисодий вазиятни узоқ ўрганади, таҳлил этади ва шундан кейингина бу мамлакатга инвестициялар киритиш ёки киритмаслик ҳақида бир қарорга келади. Янги саноати ривожланган мамлакатлардаги компаниялар янги бозорларга кириши учун

етакчи мавқега эга компаниялар билан инвестиция жараёнларини боғлаши асосий масала ҳисобланади.

Инвестиция муҳитига таъсир этувчи омилларни қуйидаги тартибда келтириш мумкин:

1. Сиёсий омиллар: хорижий инвестиция борасидаги давлат сиёсати; халқаро келишувларга риоя қилиш; давлатнинг иқтисодийётга аралашуви даражаси; иқтисодий сиёсатнинг ҳаётийлиги; мамлакатнинг халқаро шартномалар тизимида қатнашуви; давлат аппаратининг иш фаолияти.

2. Иқтисодий омиллар: иқтисодийётнинг умумий ҳолати (юксалиш, пасайиш); валюта курсининг барқарорлиги; инфляция жараёнининг динамикаси; солиқ имтиёзлари; божхона тартиби; иш кучидан фойдаланиш тартиби; иш кучи қиймати; аниқ маҳсулотларга талаб ва таклиф; кредит қиймати.

3. Ижтимоий омиллар: жамоатчиликнинг хусусий мулк ва хорижий инвестицияларга муносабати; жамиятнинг мафкуравий бирдамлик даражаси; мамлакат иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг асосий масалалари бўйича келишувни мавжудлиги; ишчи гуруҳининг ташкилотчилиги.

Инвестициялаш борасидаги қўшма лойиҳалар ва қўшма корхоналарни ташкил этишдаги рискларни ҳисобга олишда қўпчилик хорижий инвесторлар Германиянинг БЕРИ ахборот хизмати мутахассислари томонидан ҳисоблаб чиқиладиган махсус индексдан фойдаланадилар. Ушбу индекс мамлакатдаги инвестиция муҳитини турлича салмоққа эга бўлган баҳолаш мезонлари асосида ҳисоблаб чиқади. Ҳар бир мезонга 0 дан (тўғри келмайди) 4 гача (ўта қулай) баҳо берилади. Тўпланган юқори балл «барқарор мамлакат»ни англатади. Мамлакат тўплаган балл қанчалик паст бўлса, инвестициялашдан олинishi мўлжалланган фойда ҳам шунча юқори бўлиши зарур, акс ҳолда инвестициялаш асоссиз ҳисобланади. БЕРИ индексидаги баҳолаш мезонлари қуйидагилар ташкил этади:

- сиёсий барқарорлик;

- девальвация;
- тўлов баланси;
- расмиятчилик масалалари;
- иқтисодий ўсиш суръатлари;
- валютанинг конвертацияланганлиги;
- шартномани амалга ошириш имконияти; иш ҳақи ва меҳнат унумдорлигига харажатлар;
- экспертлар ва маркетинг хизматларидан фойдаланиш имконияти;
- алоқа ва транспортни ташкил этиш; маҳаллий бошқарув ва ҳамкорлик;
- қисқа муддатли кредит;
- узоқ муддатли кредит ва шахсий капитал.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, чет эл инвестициялари иқтисодий жиҳатдан мустақилликка эришган мамлакатларга кириб келмоқда. Жумладан, хорижий инвесторлар имтиёзларга эга бўлиш асосида инвестициядан юқори фойда олиш учун ҳаракат қиладилар ва улар давлат томонидан ўзларини муҳофаза қилинишини талаб этадилар. Улар учун муҳим масала бу инфратузилма ташкил этиш, юқори малакали ишчи кучига эга бўлиш, уларнинг ҳуқуқий кафолати мавжудлиги, иқтисод ва ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги, мустаҳкам молия сиёсати, ишлаб чиқариш бошқарувининг мустаҳкамлиги ҳамда жаҳон бозори тартиби билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг бартараф этилиши ҳисобланади. Саноат корхоналарида инвестиция муҳитини барқарорлаштиришда самарали тармоқ инвестиция дастурларини шакллантириш, ахборот алмашувининг тезкорлигини таъминлаш, инвестицияга доир қонунлар барқарорлигини вужудга келтириш алоҳида аҳамиятга эга. Инвестиция ҳужжатларини расмийлаштиришга бюрократик жиҳатдан ёндашиш, валютани конвертация қилишнинг мураккаблиги сингари масалалар мамлакатда тармоқ инвестиция сиёсатини юритишга салбий таъсир кўрсатади.

Саноат корхоналарида инвестиция муҳитини барқарорлаштиришда солиқ имтиёзларини ошириш, пул инфляциясини пасайтириш, корхона ва аҳолининг

мавжуд бўлган ортиқча маблағларини ишлаб чиқаришга сарфлаш, ушбу мақсадда уларга фоиз тўловини вақтида тўлаш, миллий валютани конвертациялаш шароитини яхшилаш, ҳудудий тармоқ инвестиция сиёсатидан кенг фойдаланиш, банк, суғурта ва бозор хизматларидан фойдаланишни жаҳон андозалари даражасига кўтариш, тармоқ инвестиция сиёсатини амалга оширишда унинг иқтисодий моҳиятини ошириш каби омиллардан кенг фойдаланиш зарур.

Такрорлаш учун саволлар

1. Халқаро савдо муносабатлари.
2. Инновацион моделда инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий жиҳатлари.
3. Инновацион ривожланиш йўлида қулай инвестицион муҳитни яратиш омиллари
4. Давлатнинг инновация сиёсатини мамлакат рақобатбардошлиги таъсири
5. Давлатнинг инновацион функцияси.
6. Халқаро рақобатбардошликдаги муаммолар.

10-БОБ. МАМЛАКАТНИНГ ХАЛҚАРО РАҚОБАТБАРДОШЛИГИГА ИННОВАЦИОН СИЁСАТНИНГ ТАЪСИРИ

10.1. Давлатнинг инновация сиёсатини мамлакат рақобатбардошлигига таъсири

10.2. Давлатнинг инновацион функцияси.

10.3. Халқаро рақобатбардошликдаги муаммолар.

10.1. Давлатнинг инновация сиёсатини мамлакат рақобатбардошлигига таъсири

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш шароитида давлатнинг илмий-технологик тараққиёт соҳасида инновация ва инвестиция фаолияти учун зарур иқтисодий имкониятлар яратиш ўз таркибига солиқ, молия, амортизация, кредит ва божхона сиёсати кабиларни қамраб олувчи билвосита тартибга солишни амалга ошириш давлатнинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Давлат томонидан илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини рағбатлантириш зарурати фан ва инновация жараёнларининг иқтисодий ўсиши ва миллий саноат корхоналарининг рақобатбардошлигини оширишнинг асосий омили эканлиги, ҳамда янги ишчи ўринлари яратиш манбаи эканлиги билан изоҳланади.

Тадбиркорлик фаолияти учун иқтисодий шароитлар шаклланиши билан боғлиқ инновация фаоллигини рағбатлантиришнинг билвосита тадбирларидан бири – бу тадбиркорларга маблағ ва ресурсларнинг сезиларли қисмини инновация жараёнларига йўналтиришга имкон берувчи солиқ ва амортизация сиёсатини юргизиш ҳисобланади.

Давлат томонидан инновация жараёнларини тартибга солишнинг зарурати, аввало, уларнинг иқтисодиёт ва умуман жамият учун аҳамияти ошаётганлиги билан боғлиқдир. Мамлакатнинг иқтисодий тараққиёти

экстенсив ва интенсив омиллар мослигига таянади. Ҳозирги даврда ишлаб чиқаришга янги ресурсларни жалб этиш орқали иқтисодий ўсишга эришиш имконияти чеклангандир. Шу сабабли иқтисодий тараққиётда интенсив омиллар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Демак, инновацияларнинг умумижтимоий моҳиятининг асосий жиҳати уларнинг макроиқтисодий кўрсаткичларга ҳал қилувчи таъсири ҳисобланади. Бундан ташқари, инновациялар ижтимоий ишлаб чиқариш тузилишига, институционал иқтисодий механизмларга, ижтимоий барқарорликка, атроф-муҳитга, иқтисодий хавфсизлик даражасига ва энг асосийси, жаҳон хўжалиги тизимидаги миллий иқтисодиётлар рақобатбардошлигига таъсир этади.

Демак, давлат инновация жараёнларини бугунги кунда айнан улар мамлакат тараққиёти истиқболини белгилаганлиги туфайли ҳам тартибга солиши лозим.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш мумкинки, давлат инновация сиёсати уч асосий йўналишга ажратилади:

- инновация фаолиятни фаоллаштиришни таъминлаш. У ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади: фундаментал тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш, мамлакатда корхоналар томонидан амалга ошириладиган тижорат инновациялари учун зарур иқтисодий ва ижтимоий муҳитни яратиш;

- таълим, маданият, экология, ижтимоий ҳимоя, муҳофаа каби соҳаларда давлат масъулияти талабларига жавоб берувчи инновацияларни яратиш ва тарқатиш борасидаги мақсадли дастурлар бўйича давлат буюртмаларини молиялаштириш;

- алоҳида корхоналар учун манфаатдор, аммо зарур даражада юқори даромад келтирмайдиган ишланмалар ва янгиликларни қўллаб-қувватлаш ва танлаб рағбатлаштиришни амалга ошириш.

Юқорида белгиланган йўналишларнинг биринчиси, умуман, миллий корхоналар рақобатбардошлигини қўллаб-қувватлашга қаратилган, жумладан,

корхоналарда ишчи ўринларини сақлаш ва яратиш бўлиб, мазкур мақсадлар учун солиқ тўловчилар ҳисобидан тушувчи маблағлар сарфланади.

Иккинчи йўналиш таъминотчилар ва индивидуал истеъмолчилар ўртасида бевосита икки томонлама келишувлар асосида ўзлаштирилиши ёки сотилиши мумкин бўлмаган истеъмол бозорига хизмат кўрсатади.

Учинчи йўналиш иккинчи йўналиш билан муносабатга эга, аммо унча кучли бўлмаган оралиқ ходисалар учун мос бўлиб, уларнинг ташқи ижтимоий самаралари ўз ўрнига эга ва давлатнинг ноижорат мезонлари у ёки бу инновацияларга нисбатан қўлланилади.

Айни дамда, инновация фаолиятини анъанавий ишлаб чиқариш фаолиятидан ажратувчи тамойиллар тавсифи мавжудлигини ҳисобга олиш зарур:

1. Инновация ҳарактерига эга бўлган ва фақат келгусида қопланиши мумкин бўлган қўшимча ҳаражатларга эҳтиёжнинг мавжудлиги. Шунини таъкидлаш лозимки, ҳар бир алоҳида олинган инновацияларда бу сарфлар индивидуал ҳарактерга эга бўлади – улар ҳажми, қайтариш тезлиги кўпгина объектив ва субъектив ҳолатларга боғлиқ бўлади.

2. Инновацияга сарфлар ва уни жорий этишдан олинадиган самара вақт бўйича мос келмайди. Жумладан, қандайдир янги маҳсулотни ишлаб чиқариш бутун даври давомида амалга оширилган сарфлар уни сотиш бошланиши билан қопланмай, маълум муддат ўтишини талаб қилади. Инновацияларнинг қопланиш ҳисоб-китобида вақт омили дисконтлаш усулини қўллаш орқали амалга оширилади. Бу хўжалик субъектининг жорий ва истиқболдаги манфаатлари бирлигини бузувчи хусусият бўлиб, инновация фаолияти билан шуғулланиш истагига салбий таъсир кўрсатади.

3. Режалаштирилган натижаларга эришишда ноаниқ унсурлар ва хавфларнинг мавжудлиги.

4. Илғор инновацияларнинг кичик фоизларни ташкил этиши, бунда илғор инновациялар нафақат ўзи учун, шунингдек, самарасиз ғоялар учун сарфларни компенсациялайди.

Анъанавий ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи корхоналар молиявий кўрсаткичлари ёмонлашувининг олдини олиш учун алоҳида бюджет зарурати.

5. Анъанавий фаолиятдан фарк килувчи инновация фаолиятини баҳолаш мезонларининг қўлланилиши. Масалан, «фойданинг йиллик ўсиши» мезонини ҳар доим қўллаб бўлмайди, чунки инновация маҳсулоти яқин истикбол уч-тўрт йилда ҳеч қандай фойда бермасдан, шундан сўнг фойда жуда кескин кўтарилиб кетиши мумкин.

6. Барча эскирган воситалардан тизимли равишда воз кечиш, бу эса ўз навбатида ресурсларни янги ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун озод этиш имконини беради.

7. Натижалардан ресурслар сарфига ва инвестицияларга қараб узвий алоқанинг йўқлиги.

8. Аниқ оралиқ натижалар бермайдиган инновацияга маблағ сарфлашнинг олдини олиш мақсадида ишни тўхтатиш мумкин бўлган муддатни тўғри танлаш.

Инновация фаолиятини самарали бошқариш учун зарур шароитлар қуйидагилар ҳисобланади:

- зарур жараён сифатида қараладиган янгиликларни излаш ва ўзлаштиришни рағбатлантирувчи мақбул шароитни яратиш. Инновация бўғинларида фаолият юритадиган ишловчиларни рағбатлантириш инновация жараёни иқтисодий хусусиятларини инобатга олган ҳолда амалга оширилмоғи лозим;

- инновация фаолиятининг нуфузли йўналишларини стратегик режа асосида аниқлаш лозим, бунда инновацияларни ташкил этишда етакчи ролни юқори бошқарув раҳбарияти ўйнайди;

- бутун инновация фаолиятини бозор эҳтиёжларига йўналтириш;

- инновация таркибини ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда корxonани бошқарув тизимини қайта ташкил этиш. Корхонада диверсификациянинг барча ижобий хусусиятларидан келиб чиқиладиган бўлса-да, корхона ўз фаолият соҳасидан жуда четга чиқиб кетиши мақсадга мувофиқ эмас. Агар инновациялар корхона фаолияти соҳасига нисбатан анча юқори самарадорликка эга бўлса-да, инновация тизимига тегишли бўлган филиал корxonани ташкил этган маъқул;

- корxonанинг бозор талабларига таъсири тезлигини ошириш.

Давлат инновация сиёсатининг тадбирлари рақобатни рағбатлантириш, маҳсулот ва хизматларни сертификатлаш ҳамда стандартлаш кабиларни қамраб олиши зарур.

Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бевосита ва билвосита усулларда амалга оширилади. Бевосита усулларга НИОКР ва инновация лойиҳаларни бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштириш, инновация фаолият иштирокчилари ҳуқуқларини ҳимоялаш, давлат патент ва лицензия тизимини ташкил этиш, давлат инновация инфратузилмаси ва инновациялар бозорини яратиш, малакали кадрларни тайёрлаш, шунингдек, инновация фаолиятини маънавий қўллаб-қувватлаш ва ҳоказолар.

Инновацияларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг билвосита усулларининг моҳияти, энг аввало, воситали рағбатлантириш тўғридан-тўғри молиялаштиришга нисбатан анча кам бюджет сарфларини талаб қилади. Бу ҳолат айниқса, Ўзбекистонда мавжуд иқтисодий ҳолат учун долзарб ҳисобланади.

Давлат инновация фаолиятнинг ташкилий, иқтисодий, молиявий, меъёрий-ҳуқуқий каби барча тартибга солиш усулларини амалга ошириши лозим. Давлат томонидан инновация фаолиятни тартибга солишнинг ташкилий омиллари қуйидагилардан иборат:

- республика микёсидаги ва худудий инновация дастурларга киритилган инновация лойиҳаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

- инновация инфратузилмаси тараққиётига кўмаклашиш;

- инновация фаолиятни амалга оширувчи кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш;

- инновация фаолиятини ахборотлар орқали қўллаб-қувватлаш, жумладан, инновация соҳасида давлат сиёсатининг жиҳатлари тўғрисидаги ахборотлар, тугалланган илмий-техник тадқиқотлар тўғрисидаги маълумотларни, бажариладиган ва тугалланган инновация лойиҳалар ва дастурлар тўғрисидаги маълумотлар олиш имкониятларини таъминлаш.

Инновация фаолиятининг давлат томонидан тартибга солишнинг молиявий омилларига қуйидагилар киради:

- инновация фаолиятини молиялаштиришни таъминловчи бюджет сиёсатини юритиш;

давлат маблағларини инновация соҳасига йўналтириш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;

- ижтимоий тараққиёт учун муҳим, аммо хусусий инвесторлар учун манфаатли бўлмаган инновация дастурлари ва лойиҳаларни амалга ошириш учун давлат тўғри инвестицияларини ажратиш;

- инновация соҳасида макбул инвестиция муҳитини шакллантириш;

- инновация фаолиятида катнашувчи миллий ва хорижий инвесторларга имтиёзли кредит ва кафолатлар бериш.

Инновация фаолиятини давлат томонидан тартибга солишнинг меъерий-ҳуқуқий омиллари қуйидагилардан иборатдир:

- инновация фаолияти субъектлари ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асосларини яратиш;

- инновация фаолияти субъектларининг манфаатлари ва ҳуқуқлари ҳимоясини кафолатлаш, жумладан, инновация фаолияти тараққиёти учун жуда зарур ҳисобланувчи интеллектуал мулк ҳимоясини таъминлаш.

Инновация фаолияти субъектлари, шунингдек, улар билан инновация жараёнининг бошқа иштирокчилари ўртасидаги ўзаро алоқаларни меъёрий-ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш шартномалари асосида амалга оширилади, жумладан:

- илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишларни бажариш борасидаги шартномалар;
- лойиҳа ва кидирув ишларини бажариш шартномалари;
- кўрилиш, пудрат ишлари бўйича шартномалар;
- инновация фаолиятни амалга ошириш учун хизмат кўрсатиш бўйича шартномалар;
- инвесторлар билан шартномалар.

Инновация фаолиятни тартибга солиш қуйидагиларга таянилган ҳолда амалга оширилади:

- инновация прогнозлари;
- инновация стратегиялари;
- инновация дастурлари;
- инновация лойиҳалари.

Ўзбекистонда бу йуналишларни амалга ошириш ЎзР Вазирлар Маҳкамаси қошидаги илмий-техник ривожланишини мувофиқлаштирувчи кенгаш тарафидан тасдиқланган «Илмий-техник ривожланишни қисқа, ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган устувор йўналишлари истиқболлари»да ўз ифодасини топган.

10.2. Давлатнинг инновацион функцияси

Давлат инновацион жараённинг доимий иштирокчиларидан бири бўлиб, давлат раҳбарияти, жойлардаги ҳокимлик органлари ва давлат хизматчиларидан юқори профессионаллик ва стратегик фикрлаш қобилиятини

талаб қилувчи энг муҳим, масъулиятли ва юқори малакали функцияларни – *инновацион-стратегик функцияни* бажаради (1-расм).

Давлатнинг инновацион жараёнда, инновацион ўсиш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдаги иштироқи бир нечта омилга асосланади.

Биринчидан, давлат ўз масъулият даражаси бўйича алоҳида тадбиркорлар ёки тадбиркорлар гуруҳи даражасидан анча баланддир. У ўтмишдаги, ҳозирги ва келажак авлодлар олдида мамлакатнинг аҳволи ва тақдири, унинг иқтисодиёти рақобатбардошлик даражаси, глобал иқтисодий ва технологик макондаги ўрни, миллий хавфсизлиги учун жавобгардир.

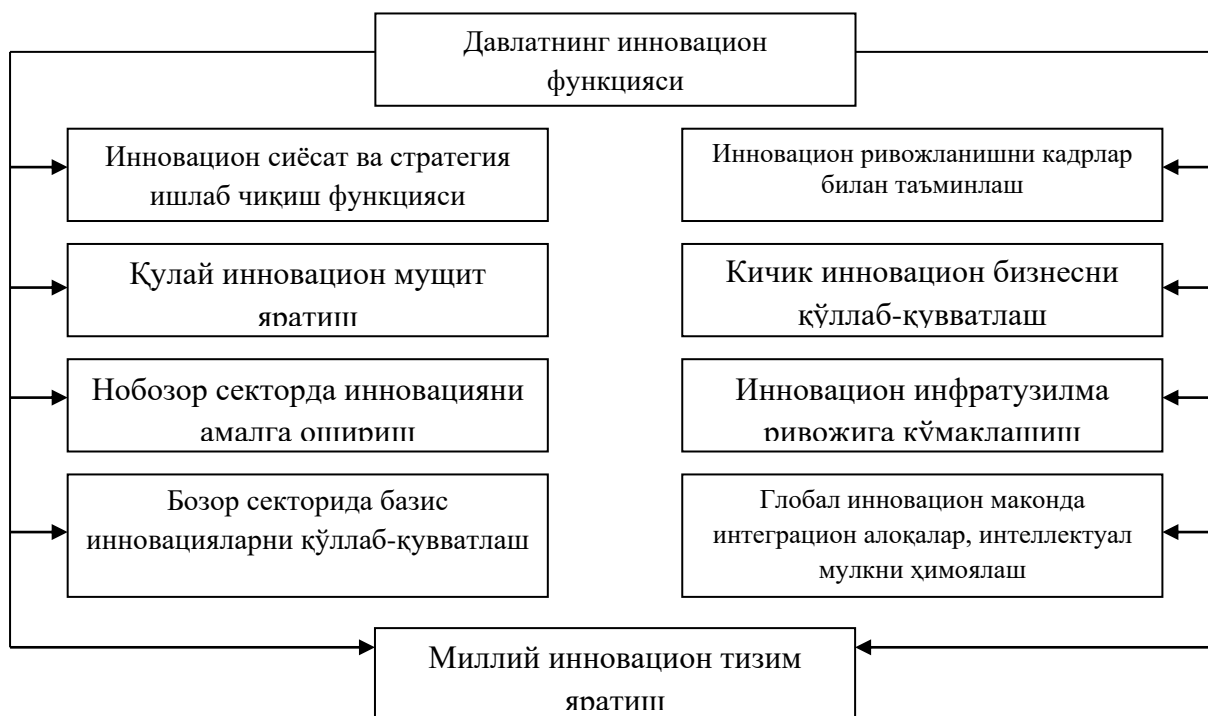
Иккинчидан, давлат инновацион муҳитни, юқори риск даражаси ва бу фаолиятни амалга ошириш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тадбиркорларнинг инновацион фаолиятни амалга ошириши меъёри ва ҳуқуқий чегараларини шакллантиради. Бу муҳит ё «плюс» ё «минус» ишораси билан бўлади.

Учинчидан, давлат иқтисодиётнинг нобозор секторида инновациялар стратегиясини танлаш ва амалга оширишни ўз зиммасига олади. Гап фундаментал фанларни, давлат бошқаруви, мудофаа, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, экологик мониторинг, йирик экологик лойиҳалар ва ҳоказоларни инновацион янгилаш ҳақида кетмоқда.

Тўртинчидан, давлат иқтисодиётнинг бозор секторида базис инновацияларни амалга ошириш ва тарқатишдан четда туриши мумкин эмас. Бу ерда гап давлат кўплаб соҳаларда базис ва яхшиловчи инновацияларни режалаштириш ва молиялаштиришни ўз қўлига олувчи марказлашган-режали инновацион тизимга қайтиш ҳақида кетаётгани йўқ.

Бешинчидан, давлат инновацион инфратузилма ва кичик инновацион бизнеснинг ривожланишига ёрдам кўрсатиши лозим. Бу икки йўналиш бири бири билан узвий боғлиқ. Маҳаллий ва хорижий тажрибаларнинг кўрсатишича, кичик корхоналар инновацион фаолиятнинг янги майдонларини ўзлаштиришда

ўзига хос «разведкачи» вазифасини бажаради уларнинг ортидан асосий куч – инновацион ўсиш стратегиясини амалга оширувчи капитал боради.

10.2.1-расм. Давлатнинг инновацион функциясини амалга ошириш

Бозор иқтисодиёти шароитида ИТТКИни солиқ асосида рағбатлантириш бюджет субсидиялари билан солиштирганда, қатор афзалликларга эга, чунки у: хусусий секторнинг мутсакиллигини ва илмий-тадқиқот ишланмалари ва уларнинг амалга оширилишида иқтисодий масъулиятни сақлайди;

иқтисодий мақсадларга тўғри келмайдиган, давлат томонидан сунъий равишда қўллаб-қувватланадиган илм-фан йўналишларини юзага келтирмайди;

барча даражаларда маъмурий ишларнинг кам бўлишини таъминлайди, у йиллик бюджет жараёнига ассигнацияларни тасдиқлаш, турли вакилликлар қарорларини қабул қилиш ва улар манфаатларини ҳимоя қилиш кабиларга боғлиқ эмас;

- корхоналар, умуман иқтисодий ривожланиш мақсадларига мос келувчи эришилган самарадорликни тенглик тамойили асосида турли тармоқлар корхоналарини рағбатлантиради.

Шундай қилиб, инновация фаолияти тараққиёти нафақат алоҳида корхона даражасида, шунингдек, интеграциялашган ташкилотлар ва ҳатто мамлакат миқёсида самарали молиялаштириш тизимини талаб қилади. Фақатгина шундагина маблағларни жамғариш ва уларни сарфлаш учун зарур шароитлар яратилиши ва уларни аниқ йўналишларга қаратиш имконияти туғилиши мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, инновация жараёни нафақат мамлакат иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти даражаси, миллий менталитет хусусиятлари ва миллий маданият даражасига, балки давлат томонидан рағбатлантириш даражасига ҳам боғлиқдир. Бизнинг фикримизча, мазкур тадбирларнинг қисман амалга оширилиши ҳам инновация фаолиятининг анча фаоллашувига олиб келади.

Олтинчидан, инновацион ўсиш учун кадрлар салоҳиятини тайёрлаш давлат ғамхўрлиги остида бўлиши лозим. Бу ерда гап ўрта ва олий таълимнинг, шунингдек, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизими, масофадан ўқитиш ҳамда муайян инновацион дастур ва лойиҳалар учун ихтисослашган ўқитиш ва кичик инновацион бизнесга ўқитиш тизимларининг инновацион йўналганлиги ҳақида боради.

Еттинчидан, давлатнинг инновацион фаолияти муҳим майдони интеллектуал мулкни тартибга солиш ва ҳимоя қилиш, ундан мамлакатда ва хорижда фойдаланиш ҳисобланади. Бу ерда гап интеллектуал маҳсулот (ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, ЭҲМ учун дастурлар, интеграл микросхема топологиялари, маълумотлар тўплами ва ҳ.к.) кимнинг ташаббуси билан ва қайси маблағлар ҳисобига яратилганлигидан қатъи назар мамлакат бойлигининг энг муҳим қисмидан самарали фойдаланиш ҳақида кетмоқда. Ихтироларга арзиганларни баҳолар ва экспертизадан ўтказар

экан, давлат патент идораси уларнинг орасидан энг истиқболли ва самаралиларини танлаб олиши ҳамда улардан мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар янги маҳсулот ва технологиялар яратишда фойдаланишига кўмаклашиши зарур.

10.3. Халқаро рақобатбардошликдаги муаммолар

Бугунги кунда дунёнинг 100 дан ортиқ давлатида антимонопол қонунчилик мавжуд. Шундай экан, ҳозирги кунда рақобат муҳитини ривожлантириш бўйича хориж тажрибасини ўрганиш ҳамда иқтисодий шароитга мос келадиган жиҳатларини татбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Монополияга қарши қонунчиликлар назорати ва рақобат сиёсатини юритиш турли мамлакатларда белгиланган ваколатли органлар томонидан амалга оширилади. Мамлакатлардаги рақобат сиёсати ушбу давлатдаги тарихий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий шароитлардан келиб чиқиб амалга оширилади ва бир-биридан фарқ қилади.

АҚШ ва Европа иттифоқида характериға кўра рақобат қонунчилиги матнлари конституцион нормаларни ёдга солади. Рақобат қонунчилиги яқинда амалиётга киритилган давлатларда эса юқоридаги тўртта масала битта қонунда ўз аксини топган. Бундай давлатларға Ўзбекистан, Россия, МДХ мамлакатларининг аксарияти ва Шарқий Европа мамлакатларини мисол қилиш мумкин. Бошқа кўпгина давлатларда эса бу масалалар алоҳида қонунлар билан тартибга солинади. Масалан, Қозоғистонда носоғлом рақобат алоҳида қонун кўринишида мавжуд бўлиб, АҚШда эса концентрация масалалари ва мавжуд жараёнлар алоҳида қонун - Харта-Скотта-Родио қонуни билан тартибга солинади.

Рақобат сиёсати Европа Иттифоқини ривожланиш сари йўналтирувчи асосий кучлардан бири сифатида қолмоқда. Европа Иттифоқи рақобат тўғрисидаги қонунчилиги нормалари назарий ва амалий жиҳатдан рақобат сиёсати олдида турган мақсадларни аниқ ажратиш имкониятини беради. Жумладан, тақсимот самарадорлигини ҳаракатга келтириш; кичик ва ўрта

корхоналарни ҳимоя қилиш ҳамда қўллаб-қувватлаш бозорларнинг очиклиги; рақобатчиларни ҳимоя қилиш; истеъмолчиларни ҳимоя қилиш; европача технологияни ривожлантириш мумкин бўлган кооператив тадбиркорликка рухсат беришга устуворлик берилган.

Япония Антимонопол қонунчилигига кўра, эркин ва ҳалол рақобат иқтисодиёт учун жуда муҳим омил ҳисобланади. Японлар учун ҳалол рақобат тадбиркорларнинг ижодий ташаббусларини рағбатлантириш уларнинг ишчанлиги ва активлигини тақдирлаш, аҳолининг реал даромадларини ва бандлик даражасини ошириш, миллий иқтисодиётда соғлом ривожланиш ҳамда истеъмолчиларни қўллаб-қувватлаш учун муҳим аҳамиятга эга.

Германиянинг “Рақобатни чеклашга қарши қонун”и ўз мазмунига кўра анча тўлик ва кенг қамровли бўлишига қарамадан, ушбу қонуннинг мақсадини аниқ ифода этмаган. Шу сабабли, айрим ҳолатларда рақобатнинг чекланиши иқтисодиёт ёки жамият фойдасига хизмат қилиши маълум бўлса, Иқтисодиёт Вазирлиги мазкур қонун билан таъқиқланган ҳаракатлар ёки битимларга рухсат берувчи қарор чиқариши мумкин. Германияда кичик бизнесни иқтисодиётнинг асосий элементи, шунингдек, инновациялар ва бандликни таъминлаш учун ҳаётий аҳамиятга эга деб ҳисоблаганликлари боис ушбу қонун кичик бизнес ҳимоясига алоҳида эътибор каратади. Мисол учун, кичик бизнес субъектларининг бирлашиши ушбу соҳадаги йирик рақобатчига қарши уларнинг мавқеини кучайтирадиган бўлса, кичик бизнес субъектларига белгиланган тартибда картел битимлари тузишга рухсат этилади. Шунингдек, мазкур қонун кичик бизнес субъектларига қарши монополистлар томонидан очикдан-очик устунлик мавқеини суиистеъмол қилинишини ҳам таъқиқлайди.

Россия қонунчилиги барча бозор қатнашчилари муносабатларини қамраб олиш бўйича ўзбек қонунчилигига анча мос келади. Лекин, Россия қонуни унинг нормаларини маълум бир тармоқ учун қўлланишини истисно қилмайди. Шунингдек, Россия рақобат тўғрисидаги қонунида табиий монополия соҳалари

тўғрисида фикр билдирилмаган. Бизнинг қонунда эса айрим соҳаларда табиий монополиялар тўғрисидаги қонун қўлланиши тўғрисида эслатиб ўтилган.

Япония антимонопол актида унинг қўлланиши соҳаси бўйича чеклашлар назарда тутилмаган. Унинг нормаларининг айрим шартларигина баъзи соҳаларга (мисол учун банк фаолияти, суғурта) татбиқ этилмайди. Бундай ҳолатлар эса қонунда аниқ белгилаб қўйилган.

Германия қонунчилиги истисно ҳолатларда қонуннинг айрим нормаларининг татбиқ этилмаслиги юзасидан Федерал Иқтисодиёт Вазирлигига ваколат берган. Қишлоқ хўжалиги, суғурта, интеллектуал мулк соҳаси, спорт соҳалари алоҳида тартибга солинадиган соҳалар бўлиб, антимонопол қонунчилигининг айрим нормалари бу соҳаларга татбиқ этилмайди. Телекоммуникация соҳаси “Телекоммуникация тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади.

Монополияга қарши жараёнларни тартибга солишнинг самарадорлиги давлат томонидан уни тартибга солувчи органга берилган ваколатларга кўп томонлама боғлиқ бўлади. Бозор иқтисодиёти принциплари кучли бўлган мамлакатларда иқтисодиёт ўзининг ривожланиш даражаси билан ажралиб туради. Хўжалик юритувчи субъектлар эса юқори ҳуқуқий саводхонлик даражасига эга эканликлари билан характерланадилар ва антимонопол қонунчиликка мос келувчи минглаб ҳаракат (битим, келишув ва ҳоказо)ларни амалга оширадилар. Шундай бўлса-да, давлат юқори ваколатга эга бўлган органлар воситасида жуда қаттиқ назорат олиб боради.

Япония ва Жанубий Корея каби давлатларда эса давлат сиёсатининг асосий йуналиши рақобат сиёсати эмас, балки мамлакатдаги бир нечта субъектларга имтиёзлар бериш орқали саноатни ривожлантириш, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш ва унинг дунё бозоридаги улушини оширишдан иборатлигини кўриш мумкин. Монополияга қарши қонунчилик ва рақобат сиёсатини юритишда жаҳон амалиётини таҳлил қиладиган бўлсак, ривожланган мамлакатларга қараганда МДХ мамлакатлари қонунчилиги ва рақобат сиёсати

Ўзбекистондаги ҳолатга анча мос келади. Худди Ўзбекистонда бўлганидек, аксарият МДХ мамлакатлари монополияга қарши давлат органлари ҳам зарур ахборотларни сўраб олиш, шу соҳага оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш, антимонопол қонунчиликка шарҳлар бериш, текширишлар ўтказиш, антимонопол қонунчилик бўзилганлиги тўғрисида иш кўзғатиш, уларни кўриб чиқиш, қарор қабул қилиш, кўрсатмалар бериш ва уларнинг ижросини назорат қилиш, жавобгарликка тортиш ва бошқа ваколатларга эгадирлар.

Лекин шундай бўлса-да, улар ўртасида фарқ қилувчи жиҳатлар ҳам мавжуд. Масалан, Россия антимонопол органининг ваколатларига давлат харидлари устидан назорат олиб бориш ҳам киради. Ўзбекистонда эса бошқа мамлакатлардан фарқли ўларок монополияга қарши давлат органи антимонопол қонунчилик билан биргаликда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва банкротлик тўғрисидаги қонунчиликларга риоя этилиш ҳамда тадбиркорлик манфаатларини ҳимоя қилиш ва қўллаб-қувватлаш масалалари билан ҳам шуғулланади.

Қозоғистон ваколатли органи эса давлат органлари томонидан кўрсатиладиган хизматлар ва нарх шаклланиши тартиби устидан назорат олиб бориш ваколатларига ҳам эга. Масалан, монополист корхоналар реестрига киритилган субъект монопол маҳсулот (иш, хизмат) нархини оширишдан олдин бу тўғрида ва нархнинг оширилиши сабаблари тўғрисида антимонопол органга хабар бериши лозим. Ўзбекистонда эса бу молия органлари ваколатига киритилган. Қозоғистон монополияга қарши органи ваколатларининг яна бир фарқли томони шундаки, у бозордаги улуши 35 фоиздан ошган ва бозорда устун мавқега эга бўлиб турган хўжалик юритувчи субъектларгагина бажарилиши мажбурий бўлган кўрсатма бера олади.

Бундан ташқари, **"устунлик мавқе"** тушунчаси ҳам турли давлатлар қонунчилигида турлича талқин қилинган.

Масалан, АҚШ қонунчилигида **"устун мавқе"** тушунчаси мавжуд эмас. АҚШ юриспруденциясидаги монопол (ёки бозор) ҳокимияти тушунчаси

қонунларда тилга олинмаса-да, АҚШ Олий Суди (1956) томонидан белгиланган. Унга кўра, монопол ҳокимият бозор нархларини назорат қилувчи ва рақобатни истисно қилувчи ҳокимиятдир.

Европа иттифоқи қонунчилигида ҳам бу тушунча келтирилмаган. Шунинг учун Европа Комиссияси, худди Европа Суди каби диққат эътиборни корхоналарнинг бозорда эркин ҳаракат қила олиш қобилиятига ва уларнинг эркин ҳаракати натижаларига қаратади.

Мисол учун, Комиссия томонидан “Континентал Кэн” компанияси ишини кўриб чиқишда корхонанинг эркинлиги ва нархлар устидан ҳокимлигини бозор ҳокимлиги деб баҳолаган. Корхоналар ўз рақобатчиларининг, харидорларининг ва етказиб берувчиларининг фаолиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда эркин ҳаракат қилиш қобилиятига эга бўлса, ушбу корхона устун мавқега эгадир. Шунингдек, бундай корхоналар кўриб чиқиладиган товар (хизмат) бозорининг асосий қисмида ишлаб чиқариш ёки сотишни назорат қилиш ёхуд нархларни белгилаш устунлигига эга бўладилар.

Россияда товар бозорларида устунлик мавқени аниқлаш усуллари молия бозорларидагидан кескин фарқ қилади. Шунингдек, Россияда бозордаги йирик корхоналарнинг улушини аниқлаш орқали коллектив ҳолда устун мавқега эга бўлиш ҳолатлари ҳам кўриб чиқиладиган. Россия антимонопол қонунчилигининг дунё стандартларига тўғри келадиган устун томонларидан яна бири корхона бозорда жуда катта улушга эга бўлса ҳам унга бундай устунлик мавқега эга бўлишга имконият берилади. Албатта у бу устунлик мавқеини суиистеъмол қилмаслиги керак бўлади.

Бундан ташқари, Россия товар бозорида 50 фоиздан ортиқ улушга эга бўлган корхоналар устун мавқега эга деб тан олинади. Агар корхона бозордаги улуши 50 фоиздан ошса ҳам устун мавқега эга эмаслигини исботласа, у устун мавқега эга эмас деб топилиши ҳам мумкин. Бозорда 35 фоиздан кам улушга эга субъектлар (бир нечта истисно олатлардан ташқари) устун мавқега эга деб тан олинмайдилар.

Козоғистонда эса бозордаги устунлик мавқе даражаси ҳар йили ҳисоблаб чиқилади. Козоғистон монополияга қарши қонунчилигига мувофиқ, бозорда ушбу белгиланган даражадан юқори улушга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларгина устунлик мақега эга деб тан олинадилар.

Устунлик мавқега эга бўлган корхоналар қайси бир мамлакатда бўлмасин, уларнинг устунлик мавқега эга эканликлари уларнинг қонунбузар эканликлари ва монополияга қарши давлат органи томонидан уларга нисбатан чоралар қўлланилиши керак, деган маънони билдирмайди.

Масалан, Россия Федерациясида монополист корхоналар реестри очиқча эълон қилиниши мумкин ва бу рўйхат монополияга қарши давлат органига қайси корхоналар фаолияти юзасидан мониторинг ўтказиш кераклиги ва қайси корхоналар томонидан устунлик мавқени суиистеъмол қилиш ҳолатлари юзага келиш эҳтимоли борлиги тўғрисида хабардор бўлишини таъминлайди. Реестрга киритилган субъект эса Ўзбекистондаги каби ўз маҳсулот (иш, хизмат)и нархи (тариф ва рентабелликнинг чекланган даражаси)ни деклорация қайдномасидан ўтказмайди.

Бундан ташқари, Россия Федерацияси ва Украина монополияга қарши давлат органлари хўжалик юритувчи субъектларнинг бозордаги улуши қандай бўлишидан қатъи назар барча кўринишдаги горизонтал келишувлар ва келишиб қилинган ҳаракатлар устидан ҳамда бозордаги улуши 35 фоиздан ортик мавқега эга бўлган субъектларнинг горизонтал келишувлар (келишиб қилган ҳаракатлари) устидан назорат олиб борадилар. Ўзбекистонда эса товар бозорида 35 фоиз ва ундан ортик улушга эга бўлган субъектларнинг горизонтал келишувлари (келишиб қилган ҳаракатлари) ва қатнашчиларидан бири устун мавқега эга бўлган, бошқаси эса товар етказиб берувчи ёки унинг харидори бўлган вертикал келишувлар устидан давлат назорати олиб борилади.

Россияда горизонтал ёки вертикал келишувларни амалга оширган субъектлар уларнинг келишувларининг ижобий томони салбий томонидан

кўпроқ эканлигини исботлаб берган тақдирда уларнинг келишувлари Россия монополияга қарши органи томонидан ҳақиқий деб топилиши мумкин.

Шунингдек, Россия Федерация монополияга қарши давлат органи устунлик мавкега эга бўлган ва мунтазам равишда монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузиб келаётган ёки ўз устунлик мавқеини суиистеъмол қилаётган тижорат ва нотижорат ташкилотларга уларни бўлиш ёхуд улар таркибидан бир ёки бир нечта ташкилотларни ажратиб чиқариш тўғрисида кўрсатма бериш ваколатига эга. Ўзбекистонда эса бундай ҳаракат монополияга қарши давлат органининг тақдимномасига мувофиқ Суд томонидан амалга оширилади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, АҚШ, Япония ва Германия каби давлатларда нархнинг шаклланиши ва қўлланилиши билан боғлиқ қонунбузарликлар эмас, балки нархларни ўзаро келишиб олиш ва савдодаги товламачиликлар каби қонунбузарликларга кўпроқ дуч келинади. Бундай қонунбузарликлар молиявий қонунбузарликларга ўхшамайди, яъни бу қонунбузарликлар ҳеч қандай ҳужжатларда ўз аксини топмайди, балки аксинча, норасмий характерга эга бўладилар. Шу сабабли, бундай ҳолатларни аниқлаш учун тезкорлик жуда муҳим ҳисобланади. Шунинг учун АҚШ, Германия ва Франция каби ривожланган мамлакатлар монополияга қарши органларига кутилмаган текширишлар ва суриштирув ўтказиш ҳамда айрим ҳолатларда уларнинг сўзлашувларини (телефон ёки ўзаро суҳбат давридаги) эшитиш ва тинтув ўтказиш ваколатлари берилган.

Бундан ташқари, монополияга қарши сиёсатни амалга оширишда монополияга қарши қонун ҳужжатларининг бўзилганлиги учун қўлланиладиган чоралар ҳам муҳим аҳамият касб этади ва ҳар бир давлатда ўзига хос характерли жиҳатларга эга ҳисобланади. Бундай чоралардан кўпроқ қўлланиладиган жарима чоралар ҳисобланади. Жарима чораларини қўллаш кўпгина хорижий мамлакатларда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам анча эркинлаштирилган.

Ўзбекистон Республикасида монополияга қарши давлат органи томонидан хўжалик юритувчи субъектга монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузганлиги учун, масалан, асоссиз олинган даромадни муддатида ихтиёрий тўлаб берилган тақдирда унга нисбатан бошқа чора қўлланилмайди. Лекин, хўжалик юритувчи субъект асоссиз олинган даромадни белгиланган муддатда тегишли жамғармаларга тўлаб бермаган тақдирда монополияга қарши давлат органи томонидан ҳужжатлар Судга ўтказиб берилади ва Суд қарорига мувофиқ жарима қўлланилган субъект ҳам асоссиз олинган даромадни ҳам ушбу даромад устига қўлланилган жаримани тегишли жамғармаларга ўтказиб беришга мажбур бўлади.

Халқаро тажрибада эса, қонунбузарлик турига, унинг оғирлик даражасига ва етказилган зарар каби омилларга қараб жарима чоралар қўллашда дифференциал ёндашув мавжудлигини кўриш мумкин.

Масалан, Қозоғистонда монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузганлик учун махсус белгиланган жарима миқдорлари мавжуд ва бу жарима миқдорлари корхона фаолиятига жуда салбий таъсир кўрсатадиган даражада оғирдир. Россияда эса энг юқори жарима миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 5000 баравари миқдорида (тахминан 17 минг АҚШ доллари) ва жисмоний шахслар учун эса анча камроқ белгиланган.

Европа стандартларига кўра эса жарима чоралари йиллик товар айланмасига мутаносиб равишда қўлланилади. Масалан, устунлик мавқеини суиистеъмом қилганлиги учун – йиллик товар айланмасининг 2 фоизи, картел келишувлари учун – 4 фоиз ва бошқа алоҳида ҳолатлар учун 10 фоиз миқдорида жарима чоралари қўллаш белгиланган. Германияда эса ноқонуний олинган даромаднинг 3 баравари миқдоригача жарима чоралари қўлланилади.

АҚШда эса “Шерман Қонуни”га мувофиқ қонунбузарлик ҳолатлари учун корпорацияларга 10 миллион АҚШ долларидан кўп бўлмаган миқдорда, жисмоний шахсларга эса 350 минг АҚШ доллари миқдорида жарима чоралари ёки Суд қарорига мувофиқ 3 йилгача қамоқ жазоси қўлланиши белгиланган.

Бундан ташқари, монополияга қарши давлат органи томонидан хўжалик юритувчи субъект ёки жисмоний шахсга берилган кўрсатманинг ижро этилиши ҳам муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Чунки, қонунбузарлик ҳолати ушбу кўрсатмалар бажарилганидан сўнггина бартараф этилган ҳисобланади. Кўпгина мамлакатларда монополияга қарши давлат органи кўрсатмасини бажармаганлик учун ҳам қаттиқ жавобгарлик чоралари белгиланган. Масалан, Қозоғистонда монополияга қарши давлат органи томонидан мансабдор шахсга берилган кўрсатманинг бажарилмаслиги унинг бажарилишига совуққонлик билан муносабатда бўлиниши ушбу мансабдор шахснинг маъмурий жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади. Францияда эса бундай ҳолат учун 2 ойдан 6 ойгача бўлган муддатга қамоқ жазоси ёки 7,6 минг ЕВРО миқдорида жаримага тортилади.

Шунингдек, АҚШ, Германия ва Японияда кўпгина ҳолатлар учун жиноий жавобгарлик чоралари ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан, АҚШда субъектлар монополияга қарши давлат органи (Федерал Савдо Комиссияси)га маълум бир иш юзасидан кўрсатма беришдан ёки саволларга жавоб беришдан ёхуд ушбу органнинг талабига мувофиқ ёзма маълумот беришдан бош тортган тақдирда ваколатли судлар томонидан айбдор деб топилиб, уларга нисбатан 1000 АҚШ долларидан кам бўлмаган ва 5000 АҚШ долларидан кўп бўлмаган миқдорда жарима чораси қўлланилади ёки 1 йилдан кўп бўлмаган миқдорда қамоқ жазосига тортилади. Ёлғон маълумот тақдим этиш эса АҚШ давлатига қарши қонунбузарлик ҳисобланиб, унга нисбатан 1000 АҚШ долларидан кам бўлмаган ва 5000 АҚШ долларидан кўп бўлмаган миқдорда жарима чораси қўлланилади ёки 3 йилдан кўп бўлмаган миқдорда қамоқ жазосига тортилади.

Худди шунингдек, Японияда ҳам қонунбузарликда гумон қилиниб монополияга қарши органга кўрсатма олиш ёки саволларга жавоб олиш мақсадида чақирилган шахс, объектив ва қонуний сабабларсиз етиб келмаса, ушбу шахсга нисбатан жиноий иш қўзғатилади. Италияда эса антимонопол

қонунчиликни икки марта бузган хўжалик юритувчи субъект фаолияти 30 кун муддатга тўхтатиб қўйилади.

Юқорида келтирилган таҳлиллардан кўриниб турибдики, рақобат иқтисодий фаолият субъектларининг шахсий манфаатларини рўёбга чиқариш борасидаги ҳаракатларини тартибга солувчи механизмдир. Шунингдек, рақобат иқтисодий муносабатларни узлуксиз ривожланишига ундайдиган куч ҳамдир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инновацион ривожланиш хусусиятлари
2. Инновацион ташкилотлар тури
3. Инновацичларнинг асосий жиҳатлари
4. Инновацион ривожланиш муаммолари.
5. Инновациялар ва технологик бурилиш.

11-БОБ. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ЖИҲАТЛАРИ

11.1. Институционал ривожланишнинг хусусиятлари.

11.2. Давлатнинг институционал вазифалари.

11.3. Неоинституционализмнинг асосий жиҳатлари.

11.1. Институционал ривожланишнинг хусусиятлари

Институтлар ўзи нима? Турли даврлар тадқиқотчилари институтлар моҳиятини ва уларнинг фаолият кўрсатиш механизмини ёритувчи бир неча таърифларни асослашган. Т.Веблен [32] институтларни қуйидагича таърифлаган: “*Институтлар* – бу инсонлар уларга амал қилган ҳолда турмуш кечирадиган одатий тафаккур тарзи” ёки “*Институтлар* – бу ўтмишда содир бўлган жараёнлар натижаси бўлиб, улар ўтмиш шароитларига мослашган ва, ўз навбатида, ҳозирги вақт талабларига тўлиқ мослашмаган”.

Институтларнинг яна бошқа бир таърифи Б.З.Милнер томонидан Д.Норт [46] ёзган сўзбошишида келтирилган: “*институтлар* – бу инсонлар томонидан ишлаб чиқилган чекловлар ҳамда уларнинг ўзаро ҳамкорлигини таркиблаштирувчи мажбурлаш омиллари. Буларнинг барчаси биргаликда жамият ва иқтисодиётнинг ундовчи таркибини ҳосил қилади”.

Юқорида келтирилган таърифлар институтларнинг асосий хусусиятларини қамраб олган ҳолда, уларнинг асосий функцияларини ҳамда ривожланиш қонунларини акс эттиради ҳамда жамиятни ривожлантириш учун институтларнинг муҳимлигини таъкидлайди. Юқорида кўрсатилган барча ҳолатларни умумлаштирган ҳолда, институционализмнинг ҳозирги замон талқинларига асосан институтларни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Институт – бу жамият аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни белгилаб берувчи расмий қоидалар ва норасмий нормалар тизими. Институтлар асосини унинг таркибий қисмлари ҳисобланган нормалар ташкил этади.

Норма – институционал муҳитда индивидларнинг ўз танловини амалга оширишда фойдаланиладиган асосий унсур ҳисобланади. Ушбу унсур: тартибни сақлаш функциясига эга; ўзаро ҳамкорликлар тизимида мажбурий хатти-ҳаракат бажарилишини талаб этади; шахслар хатти-ҳаракатидаги ижтимоий, иқтисодий, юридик санкцияга таянувчи мунтазамлик ҳамда муқаррарликни акс эттиради; шахснинг турли вазиятларда ўзини қандай тутиши лозимлигини белгилайди. Норма амал қилиши учун талаб этиладиган таркиб бешта унсурдан иборат:

- ◆ индивидларнинг гуруҳланиш белгилари;
- ◆ муқаррарлик омили (керак ёки керак эмас);
- ◆ мақсад;
- ◆ норма ҳаракатда бўлган шарт-шароитлар;
- ◆ санкциялар.

Институционал иқтисодиёт ривожланишидаги кейинги давр **неоинституционал** ҳамда **янги институционал** босқичлардан иборат. Босқичларнинг номланишидаги ўхшашлиликка қарамай, институтлар таҳлилида принципаал жиҳатдан турли концепциялар мавжуд. Биринчи номланиш неоклассикнинг қатъий негизини ўзгаришсиз қолдиради.

Роналд Коуз «Фирма табиати» (1937), «Ижтимоий харажатлар муаммоси» (1960) каби мақолаларида биринчи бор неоинституционализмнинг тадқиқот дастурини шакллантирган эди. Ушбу дастурда неоклассик назариянинг “ҳимоя қобиғи”га қуйидаги ўзгартиришлар киритилган.

Биринчидан, хусусий мулк билан бир қаторда мулкчиликнинг жамоавий, давлат, акциядорлик шакллари таҳлил қилинади ва уларнинг бозорда битимларни таъминлашдаги нисбий самарадорлиги таққосланади.

Иккинчидан, неоклассик моделга *ахборот харажатлари*, яъни битим тўғрисидаги ва бозордаги вазият тўғрисидаги ахборотни қидириш ва олиш билан боғлиқ харажатлар тушунчаси киритилади. *Ахборот назарияси* (Ж.Стиглер) неоинституционализм ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Учинчидан, ишлаб чиқариш харажатлари билан бир қаторда *трансакция харажатлари* мавжудлиги неоинституционалистлар томонидан таъкидланди. *Трансакция харажатлари назарияси* (Р.Коуз, О.Уильямсон) учун марказий бўлган ушбу атама замирида битимларни амалга оширишда юзага келадиган барча харажатлар тушунилади.

11.2. Давлатнинг институционал жиҳатлари

Янги институционал мактабнинг ҳозирги вакиллари давлат интервенционализмини иқтисодий асослашни бозорнинг нуқсонларида ёки ночорлигида кўрмоқда. Янги институционалистларнинг ҳозирги талқинида давлатнинг функциялари қуйидагилардан иборат:

- ***мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш:*** трансакция харажатлари нолга тенг бўлмаган тақдирда мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланиши ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига таъсир кўрсатади;

- ***ахборот билан алмашиш тармоқларини барпо этиш:*** мувазанатли нарх бозор иштирокчиларига паст харажатли ва кам бузиб кўрсатилган ахборот билан алмашиш имконини берувчи ривожланган ахборот инфратузилмаси базасида шаклланади;

- ***ўлчаш ва тортиш стандартларини ишлаб чиқиш:*** давлатнинг ушбу йўналишдаги фаолияти алмашинадиган товарлар ва хизматлар сифатини ўлчаш харажатларини пасайтириш имконини беради, янада кенг маънода эса универсал чора-тадбирлар жумласига давлат томонидан пул муомаласининг ташкил этилиши ҳам киради, чунки алмашувнинг универсал тадбир – пулнинг энг муҳим функцияларидан бири;

- ***товарлар ва хизматлар билан жисмоний алмашиш тармоқлари ва механизмларини барпо этиш:*** бозор инфратузилмаси нафақат ахборот билан алмашиш тармоқларини, балки товарлар ва хизматларнинг жисмоний ҳаракатланиши тармоқлари (транспорт тармоқлари, савдолар учун уюшган майдончалар ва ҳ.к.)ни ўз ичига олади;

- **хуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва низоларда «учинчи» томон ролини бажариш:** шартномаларни бажаришда кутилмаган ҳолатларнинг пайдо бўлиши шарнома томонларининг улардан оппортунистик фойдаланишидан кафолатлаш учун «учинчи» томон (суд)нинг аралашувини талаб қилади;

- **соф ижтимоий фаровонликни яратиш «чиптасиз»** муаммосини келтириб чиқаради, бу уни молиялаш учун давлат томонидан мажбурлов чораларидан фойдаланишни талаб қилади (биринчи навбатда мудофаа, кейин соғлиқни сақлаш ва таълим сингари ижтимоий фаровонликни яратиш).

Келишувлар ва алмашувнинг оддий шаклларида тортиб то ҳозирги даврнинг ривожланаётган иқтисодиётини ажратиб турувчи мураккаб шаклларгача бўлган инсон ҳамкорлигининг эволюцияси ўз-ўзидан автоматик тарзда юз бергани йўқ.

Иқтисодий тарихнинг катта қисмида майда ишлаб чиқариш ва маҳаллий савдо-сотиқ жараёнида томонларнинг индивидуаллашган муносабатлари билан тавсифланувчи алмашув хили устунлик қилди. Бундай алмашув такрорланиб туриши, маданий гомогенлик (яъни бойликлар умумий тўпламининг мавжудлиги) ва учинчи шахслар томонидан назорат ва мажбурловнинг мавжуд эмаслиги билан ажралиб туради. Бундай алмашув иштирокчилари учун чекловлар қонли алоқалар, гаровлар, гаровга олинганларни алмашиш каби ҳолатларлар туфайли юзага келарди.

Давлат ривожланишининг юқорида келтирилган босқичларига давлат тузилишининг қуйидаги турлари мос келади:

1) унда қонун чиқарувчи, суд ва хуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва умумий қоидалар мавжуд бўлмаган ҳамжамият;

2) унда мутлақ хуқуқларни тафсирловчи умумий қоидалар, қонун чиқарувчи орган, судлар мавжуд бўлган, лекин полиция ёки армия мавжуд бўлмаган ва бу билан қонунга риоя этишга мажбурлаш алоҳида хусусиятга эга бўлган жамият;

3) унда давлат қоидаларни белгилайди, низолар юзага келганда ҳакамлар суди функциясини бажаради ва мутлақ ҳуқуқларни таъминлайди.

11.3. Неоинституционализмнинг асосий жиҳатлари

Неоинституционализмнинг асосий йўналишлари ичида ўз моҳиятига кўра кўп жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган қуйидаги тадқиқотларни ажратиш мумкин:

- **мулк ҳуқуқи назарияси** – Р.Коуз, А.Алчян ва Г.Демсец, Р.Познер, С.Пейович ва Е.Фуруботн – шартномалар назариясига асос бўлди;

- **трансакция харажатлари назарияси** – Р.Коуз, О.Уильямсон, Д.Норт – иқтисодий ташкилот назарияси (фирма назарияси)га асос бўлиб хизмат қилди – М.Аоки, А.Алчян ва Г.Демсец, С.Чунг, М.Женсен ва У.Миклинг, О.Уильямсон, Ю.Фама;

- **ижтимоий танлов назарияси** – Ж.Бьюкенен, Т.Галлок, М.Олсон – бюрократия назарияси – К.Эрроу, В.Нисканен, С.Паркинсон; жиноят ва жазолар иқтисодий назарияси – Г.Беккер, М.Фридмен, Ж.Стиглер, М.Олсон ва б.;

- **коррупция иқтисодий назарияси** – Э.Крюгер, Ж.Стиглер ва б.; хуфёна ва норасмий иқтисодиёт неоинституционал концепциясининг давоми бўлди – Э. де Сото, Э.Файг, К.Харт, Т.Шанин, Ф.Шнайдер;

Неоинституционал назариянинг санаб ўтилган йўналишлари ўртасида кўплаб фарқлар ҳам, умумий жиҳатлар ҳам мавжуд. Хусусан, Т.Эггертссон қуйидагиларни ажратади [59]:

Биринчидан, барча ушбу муаллифлар алмашувни тартибга солувчи қоидалар ва шартномаларга нисбатан белгиланадиган чекловларни яққол кўринишда моделлаштиришга интилишади, бунда андоза сифатида кўпроқ неоклассик моделда мулк ҳуқуқларининг энг намунали йўлидан фойдаланилади.

Иккинчидан, тўлиқ ахборот ва алмашувнинг ноль даражали харажатлари тўғрисидаги неоклассик тахминлар ойдинлаштирилди, шунинг учун ижобий трансакция харажатларининг оқибатлари ўрганилмоқда.

Учинчидан, баҳоланадиган неъматларда фақат иккита ўлчов – нарх ва сифат ўлчовлари мавжуд, деган оддий тахмин анча юмшатилади, шу сабабдан иқтисодий натижалар ва иқтисодий ташкилот учун товарлар ва хизматлар сифат ўзгаришларининг оқибатлари тадқиқ этилмоқда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Институционализмнинг ривожланиш хусусиятлари
2. Давлат институционал ташкилот сифатида
3. Неоинституционализмнинг асосий жиҳатлари

12-БОБ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДУНЁСИНИНГ ДЕМОГРАФИК ТЕНДЕНЦИЯЛАРИГА ТАЪСИРИ. ДЕМОГРАФИК ТРАНСФОРМАЦИЯ МОДЕЛИ

12.1. Демографик ривожланиш муаммолари.

12.2. Инновациялар ва технологик бурилиш.

12.3. Меҳнат бозори ва меҳнат муносабатларида инновацион стратегия.

12.1. Демографик ривожланиш муаммолари

XXI асрнинг биринчи ярмидаги туб ўзгаришлар жамият тараққиётининг якуний мақсади ва асосий ҳаракатлантирувчи куч сифатида сайёрамиз аҳолиси динамикасида ҳам рўй беради.

XXI асрдаги демографик инқироз икки хил бир-бирига зид келувчи тенденцияда акс этади. Айрим мамлакат ва цивилизацияларда табиат ва иқтисодиётга демографик таъсирнинг кучайиши, аҳоли бандлиги ва қашшоқлик каби муаммолар билан боғлиқ аҳоли сонининг ортиб бориш муаммоси давом этса; бошқа мамлакат ва цивилизацияларда аҳоли сонининг камайиши оқибатида аҳолининг ёш таркиби ёмонлашади ва унинг инновацион фаоллиги пасаяди. Ўртача башоратларга кўра 2050 йилга бориб ривожланаётган мамлакатлар аҳолисининг ўсиши 59 фоизни (энг юқори вариантда 90 фоиз) ташкил қилган бир пайтда ривожланган давлатлар (Европада аҳоли сони 14фоиз, Японияда 17фоизга қисқаради) ва ўтиш давридаги мамлакатларда (Россияда 17фоиз, Украинада 22 фоиз, Эстонияда 34 фоиз, Болгарияда 31 фоиз, Руминяда 26 фоиз) аҳоли сони қисқаради. Ҳаттоки Хитой аҳолисининг ҳам 2040 йилга бориб қисқариши кутилмоқда.

Аҳоли сонининг қисқариши дунёнинг турли минтақаларида ўтган асрларда ҳам вақти-вақти билан кузатилган (масалан, Европада Рим империяси

қулагандан сўнг, XIII асрда «қора ўлим» даврида; Россияда мўғуллар босқини, XX асрда фуқаролар уруши даврида). Бироқ бу ҳолат биринчи бор узоқ муддатли ва барқарор тенденцияга айланиб, кейинги асрда бутун сайёрамизни ўзига хос эпидемия сифатида қамраб олиши мумкин.

Ўртача умр узунлигининг ўсиши (ўтган даврларга нисбатан паст суръатларда бўлса ҳам) кутилаётган бўлишига қарамай, аҳолининг қариш тенденцияси ўринга эга бўлади (60 ёшгача ва ундан катта бўлган кишилар сони жаҳон миқёсида 121 фоизга ўсиб, жами аҳолининг 22,1 фоизини, мос равишда ривожланган давлатларда 67 фоиз ва 32 фоиз, ривожланаётган давлатларда 168 фоиз ва 21 фоиз, Россияда эса 81 фоиз ва 33 фоизни ташкил этади). Аҳоли таркибида болалар ва ўсмирлар улуши учдан бир қисмга камаяди.

Инсониятни яқин йилларда табиий-экологик муаммолар кутиб турибди. Бир томондан, аҳоли сони ва мос равишда унинг эҳтиёжлари тез суръатда ўсиб бориши аҳоли зичлиги ва унинг табиий ресурсларга муҳтожлигининг ўсишига олиб келади. Аҳолининг зичлиги 1950 йилда ҳар 1 кв.км га 19 кишидан 2000 йилда 45 кишигача ўсиб, 2050 йилда бу кўрсаткичнинг 66 кишига етиши башорат қилинмоқда; бу кўрсаткичлар мос равишда Ҳиндистон учун 109; 308; 427 кишини; Бангладеш бўйича 290; 821; 1824 кишини; Россия бўйича эса 6; 9; ва 7 кишини ташкил қилади. Бироқ гап фақат сайёрамизнинг бир қатор минтақалари аҳоли сонининг ортишида эмас, балки аввало минерал хомашё ва ёқилғи очиқ кон захираларининг етишмаслиги, кўплаб мамлакатларда чучук сувнинг етишмаслиги, ўрмонларнинг кесилиши ва ер майдонлари маҳсулдорлигининг пасайишидадир. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, нефть ва газ ҳамда бир қатор рангли металлларнинг маълум бўлган хазиралари яна бир неча йилга етади, холос. XXI асрнинг ўрталарига келиб бу муаммо кўплаб мамлакатлар учун долзарб аҳамиятга эга бўлади ва уни нархни ошириш билангина ҳал этиб бўлмайди. Жамиятнинг қазиб олинаётган ёқилғи ва хомашё, ўрмон ва сув ресурсларига эҳтиёжини кескин камайтирувчи принципиал жиҳатдан янги қарорлар қабул қилиниши лозим.

Табий-экологик муаммоларнинг яна бир жиҳати бу атроф-муҳитнинг тобора ифлосланиб боришидир. 1980 йилдан 2019 йилгача жаҳон миқёсида атмосферага чиқариувчи CO₂ ҳажми 13,9 млрд. тоннадан 36,5 млрд. тоннагача – 62,6 фоиз ёки аҳоли жон бошига мос равишда 3,4 тоннадан 3,8 тоннагача ўсди. Бу сайёрамизда «парник эффекти»нинг пайдо бўлиши ва иқлимда салбий ўзгаришларга сабаб бўлмоқда.

2002 йилда Рио-де-Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган Бутунжаҳон конференциясида, 2012 йилда Йоханнесбург шаҳрида барқарор ривожланиш концепциясига бағишланган анжуманда, шунингдек, давлатлар раҳбарияти ва ҳукуматлари миқёсида БМТ юбилей сессиясида маъқулланган «Мингйиллик ривожланиш мақсадлари»да ушбу муаммоларнинг ечимини топишга ҳаракат қилиб кўрилган. Бу мақсадлар 2025 йилгача бўлган даврни қамраб олади:

- қашшоқлик ва очликка барҳам бериш, очликдан азоб кечаётган аҳоли сонини икки баравар қисқартириш;
- бошланғич ўрта умумтаълимни таъминлаш;
- эркаклар ва аёллар тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш ҳамда аёлларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш;
- болалар (5 ёшгача бўлган) ўлими сонини учдан икки қисмга қисқартириш;
- оналикни сақлашни яхшилаш, оналар ўртасида, ўлим сонини тўртдан уч қисмга қисқартириш;
- ОИТС тарқалишини тўхтатиш;
- экологик барқарорликни таъминлаш;
- табиий ресурсларни йўқотиш жараёнини тўхтатиш, тоза ичимлик сувига доимй эга бўлмаган кишилар сонини камайтириш;
- ривожланиш мақсадида глобал ҳамкорликни шакллантириш.

12.2. Инновациялар ва технологик бурилиш

XXI асрнинг ўтган юз йилликдан мерос қолган, демографик ва экологик муаммолардан келиб чиқувчи асосий зиддиятини ер шари аҳолиси эҳтиёжларининг тобора ортиб бориши ва бу эҳтиёжларни қондириш имкониятларининг қисқариб бориши ўртасидаги жарлик сифатида ифодалаш мумкин.

Ер шари аҳолиси БМТ ўртача башоратларига кўра 47 фоизга ўсиши кутилмоқда. Агар аҳоли жон бошига истеъмол ҳажми йилига 2 фоиз ўсади деб қабул қилсак, якуний истеъмол умумий ҳажми чорак асрда 4 марта ўсади. Бироқ шу билан бир пайтда жамиятда меҳнатнинг тобора катта қисми аҳоли ва ишлаб чиқаришни табиий ресурслар билан таъминлаш, атроф-муҳит ифлосланишини қисқартиришга қаратилади, демак, сайёрамиз аҳолиси эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиш мумкин бўлган меҳнат ҳажми ҳам камаяди.

Бундай мураккаб вазиятдан чиқиб кетишнинг йўли битта: у ҳам бўлса илмий-технологик ўзгаришлар, даврга хос ва базис инновацияларни амалга ошириш бўлиб, меҳнат маҳсулдорлини ошириш, бирламчи ресурслардан фойдаланиш ва астроф-муҳитга ифлослантирувчи моддалар чиқаришни қисқартиришга имкон берувчи ишлаб чиқаришнинг постиндустриал гуманистик-ноосфера технологик услубига кенг йўл очиб беради. Бу ҳақда кириб келган юз йилликнинг технологик императиви сифатида гапириш мумкин.

XXI асрнинг дастлабки ўн йилликлари илмий-технологик ўзгаришларига принципиал жиҳатдан янги, гуманистик-ноосфера постиндустриал жамияти моҳиятига жавоб берувчи хислатлар хос бўлиши лозим.

Биринчидан, бу технологик жараён ва унинг таркиби инсонпарварлашуви, интеллектуал ва муҳандислик кучлари, кашфиёт, ихтиро ва инновацияларнинг аввало инсоннинг соф экологик тоза озиқ-овқат

маҳсулотларига эҳтиёжини қондириш, турли касалликларга қарши кураш ва саломатликни мустаҳкамлаш, таълим даражасини ошириш, маданий меросни асраш ва бойитишга йўналганлигидир.

Иккинчидан, технологик жараён экологизацияси, принципиал жиҳатдан янги, чиқитсиз технологиялар, қайти тикланувчи энергия манбалари, атроф-муҳит мониторинги воситаларини ўзлаштириш ва кенг тарқатишдир. Бу эса дастлаб табиий ресурслар истеъмоли ва атроф-муҳитнинг ифлосланганлик даражасини камайтириш, сўнгра уларни мутлақ қисқартиришга имкон беради. Японии, АҚШ, Ғарбий Европа тажрибаси шуни кўрсатадики, техник жараён экологизациясининг бундай натижаларига эришиш у қадар қийин эмас.

Учинчидан, фан-техника тараққиёти гуманизацияси ва экологизацияси талабларини бу соҳада банд бўлган кишилар сонини ошириш эмас, балки биринчи навбатда фан ва технологияларни тинчликпарварлик йўналигига қаратиш ҳисобига ошириш мумкин.

Ўтган асрнинг 90-йилларида ҳарбий эҳтиёжларга сарфланувчи харажатларнинг қисқариш тенденцияси кузатилган: ҳарбий харажатлар улуши ЯИМда 2002 йилда 2,9 фоиздан 2011 йилда 2,3 фоизгача, ҳукумат харажатларида 11,5 фоиздан 11 фоизгача (ЯИМ улуши Россияда 5,5 фоиздан 3,8 фоизгача, АҚШда 4,8 фоиздан 3,1 фоизгача, Хитойда 2,7 фоиздан 2,3 фоизгача, Европа Ҳамжамиятида 1,9 фоиздан 1,8 фоизгача, араб мамлакатларида 7,6 фоиздан 6,7 фоизгача) қисқарган.

Бироқ 2016 йилдан бошлаб халқаро терроризмга қарши курашнинг кучайиши сабабли ҳарбий харажатларнинг, биринчи навбатда АҚШ ва Россияда янада ўсиши кузатилмоқда. Умид қиламизки, бу ҳолат вақтинчалик ҳодиса бўлиб қолади.

Тўртинчидан, илмий-технологик ўзгаришлар глобаллашуви, унинг ютуқларини турли мамлакатлар ва цивилизациялар ўртасидаги кескин фарқларни бартараф этиш мақсадида унинг ютуқларини кенг тарқатиш. 2000 йилда ривожланган мамлакатларда аҳоли жон бошига электр энергияси

истеъмоли ривожланаётган мамлакатларга нисбатан 25 баравар кўп бўлиб, ҳар 100 кишига тўғрикелувчи уяли алоқа телефонлари 61 баравар, телевизорлар 6,4 барвар, шахсий компьютерлар 46,9 барвар, Интернет тармоғидан фойдаланувчилар сони эса 24,4 баравар кўп бўлган. Технологик ўзгаришлар ютуқлари бир нечта ривожланган давлатлар ва ТМКда (трансмиллий корпорацияларда) монополлашган бўлиб, улар жаҳон технологик (инновацион) квазирентасининг асосий қисмини ўзлаштирмоқда. Баҳоларга кўра ушбу квазирента (машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, кимёвий воситалар экспортдан олинувчи жуда катта фойда) ҳажми 1999 йилда 433 млрд. долларга тенг бўлиб, 1980 йилга нисбатан 3,8 баравар ўсган. Ушбу катта миқдордаги фойданинг бир қисмини ишлаб чиқаришнинг постиндустриал технологик услуги ютуқларини ўзлаштиришда ортда қолаётган ривожланаётган мамлакатларга амалий ёрдам кўрсатиш мақсадида глобал технологик жамғармага ажратиш мақсадга мувофиқ.

12.3. Меҳнат бозори ва меҳнат муносабатларида инновацион стратегия

Бозор иқтисодиётида, айниқса, мослашув даврида ижтимоий муҳит биринчи навбатда меҳнат бозоридаги иқтисодий фаол аҳолининг моддий ва ижтимоий аҳволини белгилаб берувчи вазиятга боғлиқ бўлади. Шу жиҳатдан ижтимоий ривожланиш стратегиясини кўп жиҳатдан меҳнат бозорининг ривожланиш ҳолати, тенденциялари ва истиқболларига боғлиқ, деб айтишимиз мумкин.

Меҳнат муносабатлари концепцияси охириги ўн йилликда туб ўзгаришларга учради — социалистик тизимда расмий ақида сифатида намоён бўлган **тўлиқ бандликдан қайта қуриш давридаги оқилона бандлик** орқали ишсизликнинг турли шаклларда бўлишини тан олувчи **меҳнат бозорининг эркин моделига** ўтилди.

Лекин шунга қарамай эркин модель ҳам меҳнат бозорини шакллантириш ўз-ўзидан рўй бермаслигини тан олади ва шу тариқа аҳоли банлиги соҳасидаги

жараёнларни тартибга солиш, жумладан, давлат томонидан тартибга солиш имкониятини рад этмайди. Ўзбекистон меҳнат бозорини шакллантиришда қандай мафкурага асосланишига келажакдаги ривожланиш йўналишлари ва истиқболлари боғлиқ бўлади.

Ўтган асрнинг 90-йилларида амалга оширилган иқтисодий ислохотлар меҳнат бозорининг сифат ҳолати ва аҳоли бандлиги соҳасидаги жараёнлар характерини кескин ўзгартириб юборди. Ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган аҳоли сони қисқариб, ходимларни ишдан бўшатиш жараёнлари фаоллашди. Бозор иқтисодиётига хос институционал янгиликлар киритилиши биринчидан, фаолиятнинг принципиал жиҳатдан янги соҳа ва турларининг пайдо бўлишига, иккинчидан эса даромад олишнинг янги манбалари шаклланишига олиб келди. Хусусий мулкчилик соҳасидаги ислохотлар энг радикал бўлиб, қуйидагиларни асослаб берди:

- иқтисодиётнинг янги сектори пайдо бўлиши ва ривожланиши, мос равишда ёлланма меҳнат учун иш ҳақи олишга имкон берувчи янги иш ўринларининг яратилиши;

- янги даромад манбалари – тадбиркорлик даромади ва мулкчиликнинг турли шаклларида олинувчи даромаднинг шаклланиши.

Меҳнат фаолиятни шаклларида хилма-хиллиги, айниқса, яқка тартибда меҳнат қилиш борасида аҳоли бандлигининг ўсишига хизмат қилади. Бржхона сиёсати ва савдо қоидаларини эркинлаштириш натижасида савдогарлар фаолияти кучайди. Иккинчи бандликка чекловнинг олиб ташланиши даромад манбаларининг ошишига олиб келди.

Шу билан бир пайтда ишчи кучининг ортиқчалиги сабабли очиқ ва яширин ишсизлик ўсиб бормоқда. Очиқ, расман тан олинган ишсизликнинг мавжудлиги ижтимоий соҳада янгича бозор воқелигини тавсифловчи ижтимоий-иқтисодий ҳолат ҳисобланади.

Очиқ ишсизлик миқёси уни қайси методология ёрдамида баҳоламайлик, ишлаб чиқаришнинг пасайиш суръатига пропорционал эмаслигини тан

олмасдан илож йўқ. Бунда мамлакатдаги ишсизлик ўзига хос хусусиятларга эга. Энг ташвишлиси меҳнат лаёқатига 30-49 ёшдаги кишилар, шунингдек, 20 ёшгача бўлган ёшлар орасида ишсизликнинг кенг тарқалишидир. Бунинг устига, айрим ҳудудларда ишсизликнинг бу кўриниши сурункали ҳолатга ўтиш хавфи мавжуд.

Шундй қилиб, меҳнат бозорининг ҳозирги ҳолатини очик ишсизликнинг бироз ўсиш тенденцияси билан сурункали характерга эга яшириш ишсизлик ва аҳолининг барча иқтисодий фаол гуруҳларида яширин бандликнинг уйғунлашуви сифатида тавсифлаш мумкин.

Бироқ бундай модель самарали ва барқарор ривожланаётган иқтисодиёт идеалларига тўғри келмайди. Натижада давлатимиз олдида меҳнат бозорида ўрта ва узок муддатли истиқболда меҳнат соҳасига самарали таъсир кўрсатиш тамойилларига мос келувчи самарали сиёсатни ишлаб чиқиш вазифаси пайдо бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Чунки, ишсизлик муаммосининг мавжудлиги бозор иқтисодиётининг ажралмас хусусиятидир. Шундай экан, ишсизлик муаммосини ўрганишдан асосий мақсад – аҳолининг иш билан бандлигини ошириш орқали мамлакат ишлаб чиқаришини кенгайтириш ва аҳоли турмуш даражасини янада яхшилашга алоқадор тадбирлар ишлаб чиқишдан иборат.

Энг муҳими, жаҳонда рўй бераётган молиявий-иқтисодий инқироз таъсирида дунё бўйича 56 млн. кишидан ортиқ ишсизлар армияси вужудга келган бир шароитда Ўзбекистонда юз минглаб янгидан-янги иш ўринлари ташкил этилмоқда. Бунинг яна бир аҳамиятли томони, янги иш ўринларини яратишнинг ўзига хос механизмларининг таркиб топгани ва унинг бир қатор йўналишлар бўйича изчил амал қилиб келаётганлигидир.

12.3.1-чизма. Барқарор ривожланишга ўтишда бандлик муаммоларини ҳал қилишни

Давлат кафолатлар тизими ҳар бир фуқаронинг иш жойи ва машғулот турини танлаш бўйича конституцион ҳуқуқига асосланиши лозим. Бозор эса самарасиз иш ўринларини қисқартирган ва тугатган ҳолда бандлик имкониятларини пасайтиради. Шунинг учун хўжалик субъектлари ортиқча ишчи кучини қисқартириш ҳуқуқини қўлга киритганда иш ўринларини сақлаш бўйича маълум бир кафолатлар ҳам мавжуд бўлиши лозим.

Жамиятнинг барқарор ривожланишида меҳнат бозорида иш берувчилар ва ёлланма ходимларнинг амалдаги қонунчилик доирасидаги ўзаро муносабатлари ҳамда давлат сиёсатининг очиқ ихсизликни сунъий равишда тўхтатиб туришга эмас, балки иш жойини йўқотган шахсларни тезроқ бандлик соҳасига қайтариш ва ишсизликнинг сурункали кўринишга ўтиб кетишининг олдини олишга қаратилган сиёсати асосида муросага келинади.

Муаммонинг бундай қўйилиши меҳнат бозорида тартибга солиш чораларининг фаол ва пасиф турлари нисбатига бошқача қарашни талб қилади. Ҳозирги пайтда маблағлар тақичллиги сезилиб турган бир шароитларда аҳолига ишсизлик нафақаси ва бошқа тўловлар ажратишга устувор аҳамият қаратилмоқда. Бироқ ишсизлик нафақаси ўзининг иш изалаётган шахсни моддий қўллаб-қувватлаш сифатидаги ижтимоий аҳамиятига қарамай, барибир

ўз моҳиятига кўра меҳнат бозоридаги вазиятни ўзгартиришнинг фаол воситаси ролини бажара олмайди. Бу роль марказий ҳукумат органларига тегишли бўлиши лозим.

Ишсизлик етказётган зарарни минималлаштириш муаммосини ҳал қилиш йўллари мустақил иш излашни рағбатлантириш учун аҳолини янги иқтисодий шароитларга психологик мослаштириш, ходимларни ўқитиш ва қайта ўқитиш, ишга жойлаштириш билан боғлиқ фаол чораларни шакллантириш, ривожлантириш ва кучайтиришда излаш керак. Бу чораларнинг ҳаммаси ҳам ҳозирги пайтда етарлича самара бермаётганлиги давлатнинг асосий функцияси аҳолига иш жойини йўқотиш туфайли тўғридан-тўғри пул тўловлари ажратишдан иборат деб ҳисоблашга асос бермайди.

Бандлик соҳасида иқтисодий ислохотларни амалга оширишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлган фаол чоралар бир нечта йўналишдаги саъй-ҳаракатларни қамраб олади:

- профессионал таълим ва ишлаб чиқаришда ички ўқитиш тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш, бу меҳнат бозорида ишчи кучи талаб ва таклифи мувозанитини таъминлашга имкон беради;

- ишдан бўшатилаётган ходимлар ва ишсиз шахсларни ишга жойлаштиришга кўмаклашиш бўйича самарали механизмлар яратиш, бандлик хизматларининг иш берувчилар билан бевосита ва фаол алоқа қилиши;

- ишсиз фуқароларнинг фаоллик билан иш излаши стимуллари ошириш;

- ишсиз фуқароларнинг сифат таркибини ва минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда вақтинчалик ва жамоатчилик ишлари турларини кенгайтириш, жамоатчилик ишлари ижтимоий мақомини ошириш, турли манбалардан маблағларни жалб қилган ҳолда жамоатчилик ишларини молиялаштириш механизминини ўзгартириш;

➤ барча мулкчилик шаклидаги корхона ва ташкилотларда кредит ва солиқ сиёсати воситалари ёрдамида янги иш ўринлари яратишни рағбатлантириш;

➤ махсус кредит ва солиқ имтиёзлари тизими, тадбиркорларни бошланғич ўқитиш, ахборот хизматлари тақдим этиш ёрдамида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;

➤ миллий меҳнат бозорини ҳимоя қилиш; ноқонуний ишчи кучи оқимиغا йўл қўймаслик.

Кўриниб турибдики, бир вақтнинг ўзида бозор ислоҳотларини амалга ошириш ва ишсизликни қисқартиришнинг универсал рецепти мавжуд эмас. Фақат бандликни тартибга солишнинг фаол ва пасив шакллари уйғунлаштиришгина ишсизликни ижтимоий жиҳатдан мақбул даражада ушлаб туришга имкон беради.

Буни тушуниш аниқса, бугунги кунда, истиқболга макроиқтисодий стратегияни шакллантириш босқичида муҳим аҳамият касб этади. Давлатнинг макроиқтисодий ислоҳотлар босқичидаги умумиқтисодий сиёсати товар ишлаб чиқарувчини қўллаб-қувватлашни кучайтириш, унга иқтисодий ва молиявий ҳолатини мустаҳкамлашга ҳар томонлама кўмаклашиш, хусусан, ижтимоий юкламани пасайтиришга йўналтирилади. Бундай ислоҳотлар мафкураси иқтисодий ўсишни тезлаштириш ва натижада фуқаролар ижтимоий ҳолатини яхшилашга олиб келиши кутилмоқда. Мос келувчи ижтимоий сиёсат юритмасдан иқтисодий ислоҳотлар ўтказиш эса жиддий ижтимоий муаммоларга олиб келиши, бу эса иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш йўлида катта тўсиқ бўлиши мумкин.

Ушбу сиёсатнинг қисқа ва ўрта муддатли истиқболдаги реал имкониятлари ва устуворликлари, меҳнат бозорини тартибга солишда пул кафолатлари ва давлат шитрокининг бошқа турлари ҳақидаги масалалар давлат бошқарув органларининг диққат-эътиборида бўлиши лозим.

Меҳнат муносабатларини ислоҳ қилишнинг асосий мақсади иш берувчининг манфаатларига риоя қилган ҳолда ходимнинг меҳнат ва ижтимоий ҳуқуқларини реал ҳимоя қилишни кучайтириш; меҳнат муносабатларининг иқтисодий конъюнктура ўзгаришларига мослашувчанлигини ошириш; ишчи кучи ҳаракатчанлигини ошириш; «норасмий» меҳнат муносабатларини аста-секинлик билан сиқиб чиқариш ва рўйхатга олинувчи бандликни кенгайтиришдан иборат.

Меҳнат муносабатлари соҳасидаги сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири сифатида ишчи кучи ҳаракатчанлигини ошириш ва меҳнат бозоридаги яширин жараёнлар улушини қисқартириш, меҳнат муносабатларини тартибга солишда шартнома асосларини кенгайтириш, ходимларнинг меҳнат ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини кучайтиришга қаратилган меҳнат қонунчилигини ислоҳ қилишни кўрсатиш мумкин.

Давлат бутун мамлакат ҳудудудида мажбурий бўлган меҳнат ҳуқуқлари кафолатини аниқлаштириш ва мустаҳкамлаш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади.

Жамоавий-шартнома даражасида тартибга солишда меҳнатни ташкил қилишнинг тармоқ, минтақа, профессионал ва бошқа хусусиятларини аниқлаш, ходимларнинг меҳнат кафолатлари даражасини реал оширишни таъминлаш кўзда тутилади.

Индивидуал-шартнома даражасида тартибга солиш бевосита ходимнинг иштирокида меҳнат шароитлари ва унга ҳақ тўлаш шартларини белгилаш, меҳнат функциялари характери ва мазмунини аниқлаштириш, уларни бажаришда алоҳида ҳолатларни, ходимнинг ишбилармонлик хислатларини ва меҳнатни рағбатлантиришнинг турли шаклларида фойдаланиш имкониятларини ҳисобга олиш асосий усулга айланади.

Ижтимоий ҳамкорликни ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг самарали механизми сифатида янада ривожлантириш ижтимоий ҳамкорликда иштирок этувчи томонлар, биринчи навбатда иш берувчилар уюшмаларини ташкилий шакллантириш, мулкчиликнинг нодавлат шаклидаги

ташкilotларда ижтимоий-меҳнат муносабатларини жамоавий-шартнома даражасида тартибга солишни ривожлантириш, жамоавий шартномалар тузишни мувофиқлаштириш ва уларнинг бажарилиши учун жавобгарликни кучайтириш кўзда тутилади.

Барқарор ривожланиш тамойиллари жамиятнинг барча аъзолари ижтимоий фаоллигини кучайтириш, меҳнат мотивацияси учун қулай шароитлар яратиш, меҳнат хавфсизлиги ва муҳофазасини яхшилаш, фуқароларнинг моддий фаровонлик ўсишидан шахсий манфаатдорлигини ошириш, иш қобилияти ва саломатликни сақлашни талаб қилади.

Бу муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим воситаларидан бири фуқароларни иш ҳақини йўқотиш ёки саломатликни тиклаш учун харажатлар сарфлаш билан боғлиқ ижтимоий ва касб таваккалчилигидан ҳимояланишини кафолатловчи ижтимоий суғурта тизими ҳисобланади.

Ижтимоий суғурта тизимини ислоҳ қилишда суғурта бадаллари белгилашнинг асосланганлигига, суғурталанган шахслар олдида мажбуриятларнинг аниқ белгиланганлигига, ижтимоий тўловлар ҳажмининг суғурта бадаллари, иш ҳақи даражаси ва иш стажининг ўсишига қараб ортишига қаратилади.

Суғурта бадаллари тарифини ижтимоий ва касб таваккалчилиги даражаси ҳамда ҳар бир суғурта тури бўйича харажатлар ҳажмига қараб тақсимлаш ижтимоий суғурта соҳасини такомиллаштиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Давлат ижтимоий суғуртасини ислоҳ қилиш ва ижтимоий суғурталашнинг қўшимча нодавлат шакллари ривожлантириш ижтимоий суғурта турлари бўйича тарифлар оптимал структурасини белгилаш ва корхонанинг умумий юклама даражасини пасайтиришга имкон беради. Бу эса иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги ўсиши ҳамда иқтисодий фаоллик ва умумиқтисодий ўсиш учун қулай шароитлар яратишга хизмат қилади.

Аҳолининг ижтимоий ҳимоясини яхшилашни кучайтириш учун аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга аниқ

йўналтирилган ижтимоий ёрдам кўрсатиш, бир вақтнинг ўзида ижтимоий ёрдам манбаларини диверсификациялашга қаратилган ташкилий фаолиятни ошириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади. Бу соҳадаги ўзгаришларни аҳолининг энг заиф қатламларига аниқ йўналтирилган ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва бундай хизматлар билан имкон қадар кенг гуруҳларни қамраб олишга йўналтириш зарур.

Ўзгарган ижтимоий-иқтисодий шароитлар аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими фаолият кўрсатиши лозим бўлган тамойилларни аниқлаштиришни талаб қилади. Бу вазифанинг ҳал этилишига кўп жиҳатдан ижтимоий имтиёзлар тизимини тартибга солиш, аҳолининг ижтимоий ёрдамга энг муҳтож қатламларига ёрдам кўрсатишнинг аниқ йўналтирилганлигини кучайтириш хизмат қилади.

Мавжуд имтиёзлар тизими, ижтимоий тўловлар, субсидия ва товон тўловларини босқичма-босқич аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг аниқ йўналтирилган тизимига алмаштириш лозим, бунда давлатнинг ижтимоий ёрдами кам даромадли оилаларга пул шаклида ва ариза асосида тақдим этлади.

Имтиёзлар, тўловлар, субсидиялар ва ижтимоий ёрдамнинг бошқа шакллари у ёки бу ижтимоий гуруҳга расман мансублик тамойили бўйича тақдим этишнинг анъанавий вужудга келган тоифа ёндашувидан воз кечиш билан бир пайтда буни оила даромадлари ва киши бошига ўртача даромаддан келиб чиққан ҳолда белгилаш ҳамда аста-секинлик билан ижтимоий ёрдамнинг барча шакларини кам таъминланганлар учун тўловларга ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Ижтимоий имтиёзлар тизимини ислоҳ қилишни қуйидаги йўналишлар бўйича босқичма-босқич, аҳолининг айрим тоифалари учун мавжуд имтиёз ва тўловлар тизимини сақлаган ҳолда амалга ошириш зарур:

➤ товар ва хизмат ишлаб чиқарувчиларга дотация ва субсидиялар ажратишни тугатиш, турли гуруҳдаги истеъмолчиларни чапараста

субсидиялашни тўхтатиш ва аста-секинлик билан ёрдамга мухтож фуқароларга аниқ йўналтирилган тўловлар билан алмаштириш;

➤ оила ва унинг аъзолари даромадларидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий тўловлар тақдим этиш;

➤ имтиёзлар ва бу имтиёзларни олувчилар сонини қисқартириш, аста-секинлик билан уларни олувчиларнинг даромадларидан келиб чиққан ҳолда тақдим этилувчи субсидиялар билан алмаштириш.

Ижтимоий имтиёз ва тўловларни қатъий ва аниқ йўналтирилган ҳолда, тўлов вақти ва ҳажми бўйича дифференциялаб амалга ошириш лозим. Бунда реал ҳисобга олинувчи мезонлар (киши бошига ўртача даромад, оила таркиби, эгаллик ҳуқуқидаги мулкнинг мавжудлиги) ва даромадларнинг пастлиги сабаблари (вақинчалик ишсизлик, кўп болалилик, ногиронлик) асос қилиб олинади.

Мавжуд қариялар ва ногиронлар уйлари, психоневрологик интернатлар, болалар уйлари фаолиятини қайта ташкил қилиш ва такомиллаштириш, хизмат кўрсатишнинг янги усулларини жорий қилиш, бу муассасалар жойлашган бино ва иншоотларни таъмирлаш, экологик ноқулай ҳудудлардан экологик тоза жойларга кўчириш ва уларда яшаш учун қулай шароитлар яратиш йўли билан ижтимоий хизмат кўрсатувчи стационар муассасалар ишини фаоллаштириш зарур.

Аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳасини такомиллаштириш йўлларида бири сифатида айрим дапволаш муассасалари, пансиноатлар ва дам олиш уйларини оғир аҳволда қолган шахслар ва меҳнатга лаёқатсиз фуқаролар, ногиронларга хизмат кўрсатувчи муассасалар ва қариялар уйларига айлантиришни кўрсатиш мумкин. Бундай муассасалар йўналишини ўзгартириш қариялар ва ногиронларга қарашни енгиллаштирувчи техник воситалар, тиббий ва технологик ускуналар, махсус автотранспорт сотиб олиш учун катта маблағ талаб қилади, бу эса бюджет маблағларини ижтимоий соҳа тармоқлари ўртасида қайда тақсимлаш заруратини кўндаланг кўяди.

Иқтисодиётнинг барқарорлашуви ва ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсишига эришиш шароитларида ўз меҳнати, даромадлари ва жамғармалари билан турмуш фаровонлигини оширишга қодир бўлган меҳнат лаёқатига эга аҳолининг манфаат ва эҳтиёжлари жамият учун устувор ҳисобланади.

Меҳнатга лаёқатли фаол аҳоли ва аҳолининг ижтимоий ҳимояланмаган қатламлари устуворлигининг бир-бирига қарши туриши жамиятда беқарорликнинг вужудга келиш хавфини солади. Бу муаммоларни ижтимоий сиёсатнинг иккала йўналишига етарлича эътибор қаратган ҳолдагина ҳал этиш мумкин.

Узоқ муддатли истиқболда барқарор ривожланиш муаммоларини ҳал қилишда ижтимоий адолат муаммосининг моҳияти ўзгаради. Бу ерда жамиятнинг ҳозирги ва келажак авлодлар ҳаёт сифати ва турмуш фаровонлигини оширишга йўнлатирилган фаолияти ўртасидаги мувозанат муҳим аҳамият касб этади. Замондошлар манфаатлари ва эҳтиёжлари ҳисобига келажак авлодлар фаровонлигини яхшилаш ва аксинча, келажак авлодлар ҳисобига ҳозирги авлод ҳаёт сифатини ошириш нотўғри бўлар эди.

Жамиятдаги таркибий ўзгаришлар муҳим ижтимоий муаммолардан саналади. Жамиятдаги янги стратификациянинг иқтисодий ва сиёсий асослари ҳали барқарор эмас. Аҳолининг турли гуруҳ ва қатламлари учун аввалги ижтимоий ҳолатнинг иқтисодий ва сиёсий асослари ўзгарган бўлиб, ижтимоий тузилмалар ўтиш даврида беқарор ҳолатда турибди. Жамиятнинг маргиналлашуви жиддий хавф солиб турибди. Аҳолининг маргинал гуруҳлари жамиятда рўй бераётган ва шахсий ташаббускорликни, ўз кучларига ишонишни талаб қилувчи ўзгаришларни тўлиқ рад этмоқда. Бу гуруҳга кирувчи кишилар меҳнат мотивациясининг пастлиги, ҳукуматга нисбатан боқиманда характери, ўзига ахлоқий талаблари пастлиги билан тавсифланади. Бундай гуруҳлар жинойтчилик манбаси бўлиб, турли миллатлараро, диний ва бошқа можаролар учун муҳит ҳисобланади. Жамиятнинг таркибий ўзгаришлар муаммосини ҳал

қилишга кўп жиҳатдан инсон салоҳияти барқарорлиги ва ижтимоий барқарорлик ҳам боғлиқ бўлади.

Барқарор ривожланиш тамойиллари жамиятнинг барча аъзолари ижтимоий фаоллигини кучайтириш, меҳнат мотивацияси учун қулай шароитлар яратиш, меҳнат хавфсизлиги ва муҳофазасини яхшилаш, фуқароларнинг моддий фаровонлик ўсишидан шахсий манфаатдорлигини ошириш, иш қобилияти ва саломатликни сақлашни талаб қилади.

Бу муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим воситаларидан бири фуқароларни иш ҳақини йўқотиш ёки саломатликни тиклаш учун харажатлар сарфлаш билан боғлиқ ижтимоий ва касб таваккалчилигидан ҳимояланишини кафолатловчи ижтимоий суғурта тизими ҳисобланади.

Давлат ижтимоий суғуртасини ислоҳ қилиш ва ижтимоий суғурталанишнинг қўшимча нодавлат шакллари ривожлантириш ижтимоий суғурта турлари бўйича тарифлар оптимал структурасини белгилаш ва корхонанинг умумий юклама даражасини пасайтиришга имкон беради. Бу эса иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги ўсиши ҳамда иқтисодий фаоллик ва умумиқтисодий ўсиш учун қулай шароитлар яратишга хизмат қилади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жамиятнинг ижтимоий таркибини ислоҳ қилишнинг вазифалари қандай?
2. Барқарор ривожланишга ўтиш омилларини санаб беринг.
3. Иқтисодий ўзгаришларда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлган бандлик соҳасидаги сиёсатнинг асосий йўналишлари қайсилар?
4. Меҳнат муносабатларини ислоҳ қилишнинг асосий мақсади нима?
5. Меҳнат муносабатлари соҳасидаги устувор йўнлашларни тавсифлаб беринг?

13-БОБ. БАҲҚАРОР РИВОЖЛАНИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ МОДЕЛЛАРИ (ОМИЛЛАРИ, ХУСУСИЯТЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ)

13.1. Барқарор ривожланишининг ижтимоий мақсадлари.

13.2. Барқарор ривожланишни иқтисодий баҳолаш.

13.3. Барқарор ривожланишининг экологик мақсадлари.

13.4. Барқарор ривожланиш стратегиясини амалга оширишнинг асосий йўналишлари.

13.1. Барқарор ривожланишининг ижтимоий мақсадлари

Барқарор ривожланиш эволюцион жараён бўлиб, ҳар бир босқичда мақсадларни шакллантиришни талаб қилади. Ўзбекистон барқарор ривожланишининг стратегик мақсади сайёрамиз биосферасининг бир қисми сифатида мамлакатимиз табиий комплекси такрор ишлаб чиқариш салоҳиятини сақлаб қолган ҳолда фан-техника тараққиёти, ижтимоий соҳа ва иқтисодиётнинг динамик ривожланиши асосида аҳолининг турмуш сифати ва фаровонлигини ошириш ҳисобланади. Ижтимоий соҳада — аҳоли турмуш сифати ва ўртача умр узунлигининг ортиши, кишилар ҳаёт кечирувчи муҳитнинг яхшиланиши, ижтимоий фаолликнинг ривожланиши, шахсий истеъмол суратқраси ва миқёсининг рационаллашуви, таълим олиш, тиббий ёрдам кўрсатиш ва саломатликни тиклашда бир хил имкониятлар билан таъминлаш, қариялар, ногиронлар ва бошқа ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларини муҳофаза қилиш энг асосий вазифалардан биридир. Фан ва технологиялар соҳасида — илмий-амалий лойиҳалар билан биргаликда фундаментал тадқиқотларни изчиллик билан ривожлантириш, ишлаб чиқариш, иқтисодий, ижтимоий ва экологик вазифаларни ҳал этиш учун янги тахнологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш ҳисобланади.

Республикамиз учун барқарор ривожланишнинг асосий манбалари қуйидагилар ҳисобланади: табиий экотизимлар сақланиб қолган катта ҳудуд,

инсон салоҳияти ва иқтисодий ресурслар. Барқарор ривожланишнинг стратегик мақсадларига эришиш жараёнида бирламчи ривожланиш манбасини сақлаб қолиш, иккинчи манбадан максимал даражада фойдаланиш ва учинчи манба ресурсларини инсон салоҳиятини ривожлантиришга йўналтиришга айланади.

Ўзбекистон барқарор ривожланишининг мақсади узоқ муддатдан бери ривожланаётган, мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтиш ва демократик ҳуқуқий жамият куриш даврини қамраб олган ижтимоий-иқтисодий, экологик ва структуравий инқирозларни бартараф этиш ҳисобланади. Ушбу жараён доирасида мамлакатдаги экологик вазиятнинг умумий барқарорлашувини таъминлашдан ташқари уни энг ортада қолаётган туманларда яхшилашни ҳам таъминлаш зарур.

Барқарор ривожланишнинг мақсади мамлакатнинг иқтисодий ресурслари (жумладан, фан-техника тараққиёти ютуқлари) ва халқаро меҳнат тақсимооти афзалликларидан самарали фойдаланиш ва бунда табиий комплекснинг такрор ишлаб чиқариш салоҳиятини сақлаб қолиш асосида мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш динамикасини таъминлаш ҳисобланади.

Барқарор ривожланишнинг мақсади биосферанинг такрор ишлаб чиқариш имкониятлари доирасида хўжалик фаолиятини ривожлантириш ҳисобига глобал миқёсда жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлашувини ривожлантириш ҳамда инсон қадриятлари тизимида моддий-мулкӣ қадриятлардан маъгавий-ахлоқӣ қадриятларга ўтишдир. Мана шу босқичда инсоният жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатлар муаммосини тўлиқ ҳал этиши мумкин бўлиб, инсонпарварлик ғоялари ғалаба қозонади ҳамда инсон ўз ижодий салоҳиятларини тўлиқ очиб берувчи даражада цивилизациянинг ҳар томонлама хавфсиз ривожланиши таъминланади.

Барқарор ривожланишнинг юқорида санаб ўтилган стратегик мақсадлари уларни амалга ошириш жараёнида ўзгариши, устувор йўналишлар эса алмашиши мумкин. Айрим стратегик мақсадларни амалга ошириш ҳатти-ҳаракатларга ҳақиқатдан ҳам дастуриламал бўладиган бўлса, барқарор

ривожланиш стратегиясининг дастлабки босқичида бошланиши мумкин. Ҳар қандай вазиятда ҳам ўтиш жараёнининг асосий босқичларини шакллантирувчи барқарор ривожланиш мақсадларини амалга ошириш унинг асосий тамойиллари билан мувофиқлаштирилиши лозим.

Бозор иқтисодиётида, айниқса, мослашув даврида ижтимоий муҳит биринчи навбатда ишчи кучи бозоридаги иқтисодий фаол аҳолининг моддий ва ижтимоий аҳолини белгилаб берувчи вазиятга боғлиқ бўлади. Шу жиҳатдан ижтимоий ривожланиш стратегиясини кўп жиҳатдан ишчи кучи бозорининг ривожланиш ҳолати, тенденциялари ва истиқболларига боғлиқ деб айтишимиз мумкин.

Меҳнат муносабатлари концепцияси кейинги йилларда туб ўзгаришларга учради — социалистик тизимда расмий ақида сифатида намоён бўлган тўлиқ бандликдан қайта қуриш давридаги оқилона бандлик орқали ишсизликнинг турли шаклларда бўлишини тан олувчи ишчи кучи бозорининг эркин моделига ўтилди.

Ишчи кучи бозорини шакллантириш ўз-ўзидан рўй бермаслигини тан олади ва шу тариқа аҳоли банлиги соҳасидаги жараёнларни тартибга солиш, жумладан, давлат томонидан тартибга солиш имкониятини рад этмайди. Ўзбекистон ишчи кучи бозорини шакллантиришда қандай мафкурага асосланишига келажакдаги ривожланиш йўналишлари ва истиқболлари боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган аҳоли сони қисқариб, ходимларни ишдан бўшатиш жараёнлари фаоллашди. Бозор иқтисодиётига хос институционал янгиликлар киритилиши биринчидан, фаолиятнинг принципиал жиҳатдан янги соҳа ва турларининг пайдо бўлишига, иккинчидан эса даромад олишнинг янги манбалари шаклланишига олиб келди. Хусусий мулкчилик соҳасидаги ислохотлар, иқтисодиётнинг янги сектори пайдо бўлиши ва ривожланиши, мос равишда ёлланма меҳнат учун иш ҳақи олишга имкон берувчи янги иш ўринларининг яратилишига, ҳамда янги даромад манбалари —

тадбиркорлик даромади ва мулкчиликнинг турли шаклларида олинувчи даромаднинг шаклланиши имкон яратди.

Ижтимоий ҳамкорликни ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг самарали механизми сифатида янада ривожлантириш ижтимоий ҳамкорликда иштирок этувчи томонлар, биринчи навбатда иш берувчилар уюшмаларини ташкилий шакллантириш, мулкчиликнинг нодавлат шаклидаги ташкилотларда ижтимоий-меҳнат муносабатларини жамоавий-шартнома даражасида тартибга солишни ривожлантириш, жамоавий шартномалар тузишни мувофиқлаштириш ва уларнинг бажарилиши учун жавобгарликни кучайтириш кўзда тутилади.

Барқарор ривожланиш тамойиллари жамиятнинг барча аъзолари ижтимоий фаоллигини кучайтириш, меҳнат мотивацияси учун қулай шароитлар яратиш, меҳнат хавфсизлиги ва муҳофазасини яхшилаш, фққароларнинг моддий фаровонлик ўсишидан шахсий манфаатдорлигини ошириш, иш қобилияти ва саломатликни сақлашни талаб қилади.

Бу муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим воситаларидан бири фуқароларни иш ҳақини йўқотиш ёки саломатликни тиклаш учун харажатлар сарфлаш билан боғлиқ ижтимоий ва касб таваккалчилигидан ҳимояланишини кафолатловчи ижтимоий суғурта тизими ҳисобланади. Ижтимоий суғурта тизимини ислоҳ қилишда суғурта бадаллари белгилашнинг асосланганлигига, суғурталанган шахслар олдида мажбуриятларнинг аниқ белгиланганлигига, ижтимоий тўловлар ҳажмининг суғурта бадаллари, иш ҳақи даражаси ва иш стажининг ўсишига қараб ортишига қаратилади. Суғурта бадаллари тарифини ижтимоий ва касб таваккалчилиги даражаси ҳамда ҳар бир суғурта тури бўйича харажатлар ҳажмига қараб тақсимлаш ижтимоий суғурта соҳасини такомиллаштиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Давлат ижтимоий суғуртасини ислоҳ қилиш ва ижтимоий суғурталанишнинг қўшимча нодавлат шакллари ривожлантириш ижтимоий суғурта турлари бўйича тарифлар оптимал структурасини белгилаш ва

корхонанинг умумий юклама даражасини пасайтиришга имкон беради. Бу эса иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги ўсиши ҳамда иқтисодий фаоллик ва умумиқтисодий ўсиш учун қулай шароитлар яратишга хизмат қилади.

Аҳолининг ижтимоий ҳимоясини яхшилашни кучайтириш учун аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга аниқ йўналтирилган ижтимоий ёрдам кўрсатиш, бир вақтнинг ўзида ижтимоий ёрдам манбаларини диверсификациялашга қаратилган ташкилий фаолиятни ошириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади. Бу соҳадаги ўзгаришларни аҳолининг энг заиф қатламларига аниқ йўналтирилган ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва бундай хизматлар билан имкон қадар кенг гуруҳларни қамраб олишга йўналтириш зарур.

Ўзгарган ижтимоий-иқтисодий шароитлар аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими фаолият кўрсатиши лозим бўлган тамойилларни аниқлаштиришни талаб қилади. Бу вазифанинг ҳал этилишига кўп жиҳатдан ижтимоий имтиёзлар тизимини тартибга солиш, аҳолининг ижтимоий ёрдамга энг муҳтож қатламларига ёрдам кўрсатишнинг аниқ йўналтирилганлигини кучайтириш хизмат қилади.

Мавжуд имтиёзлар тизими, ижтимоий тўловлар, субсидия ва товон тўловларини босқичма-босқич аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг аниқ йўналтирилган тизимига алмаштириш лозим, бунда давлатнинг ижтимоий ёрдами кам даромадли оилаларга пул шаклида ва ариза асосида тақдим этлади.

Тўловлар, имтиёзлар, субсидиялар ва ижтимоий ёрдамнинг бошқа шакллари у ёки бу ижтимоий гуруҳга расман мансублик тамойили бўйича тақдим этишнинг анъанавий вужудга келган тоифа ёндашувидан воз кечиш билан бир пайтда буни оила даромадлари ва киши бошига ўртача даромаддан келиб чиққан ҳолда белгилаш ҳамда аста-секинлик билан ижтимоий ёрдамнинг барча шакларини кам таъминланганлар учун тўловларга ўтказиш лозим.

Аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳасини такомиллаштириш йўлларида бири сифатида айрим даволаш муассасалари, пансиноатлар ва дам

олиш уйларини оғир аҳволда қолган шахслар ва меҳнатга лаёқатсиз фуқаролар, ногиронларга хизмат кўрсатувчи муассасалар ва қариялар уйларига айлантиришни кўрсатиш мумкин. Бундай муассасалар йўналишини ўзгартириш қариялар ва ногиронларга қарашни енгиллаштирувчи техник воситалар, тиббий ва технологик ускуналар, махсус автотранспорт сотиб олиш учун катта маблағ талаб қилади, бу эса бюджет маблағларини ижтимоий соҳа тармоқлари ўртасида қайда тақсимлаш заруратини кўндаланг қўяди. Ижтимоий имтиёз ва тўловларни қатъий ва аниқ йўналтирилган ҳолда, тўлов вақти ва ҳажми бўйича дифференциялаб амалга ошириш лозим. Бунда реал ҳисобга олинувчи мезонлар (киши бошига ўртача даромад, оила таркиби, эгалик ҳуқуқидаги мулкнинг мавжудлиги) ва даромадларнинг пастлиги сабаблари (вақтинчалик ишсизлик, кўп болалилик, ногиронлик) асос қилиб олинади.

Барқарор ривожланишда ижтимоий имтиёзлар тизимини ислоҳ қилишни қуйидаги йўналишлар бўйича босқичма-босқич, аҳолининг айрим тоифлари учун мавжуд имтиёз ва тўловлар тизимини сақлаган ҳолда амалга ошириш зарур, биринчидан, товар ва хизмат ишлаб чиқарувчиларга дотация ва субсидиялар ажратишни тугатиш, турли гуруҳдаги истеъмолчиларни чапараста субсидиялашни тўхтатиш ва аста-секинлик билан ёрдамга муҳтож фуқароларга аниқ йўналтирилган тўловлар билан алмаштириш. Иккинчидан оила ва унинг аъзолари даромадларидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий тўловлар тақдим этиш, учинчидан, имтиёзлар ва бу имтиёзларни олувчилар сонини қисқартириш, аста-секинлик билан уларни олувчиларнинг даромадларидан келиб чиққан ҳолда тақдим этилувчи субсидиялар билан алмаштириш.

13.2. Барқарор ривожланишни иқтисодий баҳолаш

Иқтисодий соҳада, аҳоли турмуш фаровонлигининг етарли даражада бўлиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг экологик тозаллиги ва рақобатбардошлиги, ишлаб чиқариш салоҳиятини бозор конъюнктураси ўзгаришларига мослашувини таъминловчи самарали ижтимоий ва экологик

йўналтирилган бозор иқтисодиётининг ривожланишини давом эттириш. ишлаб чиқариш аппаратини модернизациялаш иқтисодий самарадорликни ошириш ва техноген характерга эга фавқулодда вазиятларнинг олдини олишнинг шарти сифатида муҳим вазифа бўлиб қолаверади.

Иқтисодий тизимнинг барча ҳаётий муҳим функцияларининг узоқ муддатли барқарор фаолият кўрсатиши ва такрор ишлаб чиқарилишини таъминлаш инқирозга қарши тартибга солиш ва бошқаришнинг умумий мақсадлари ҳисобланади. Тартибга солиш мақсадлари сифатида хўжалик фаолиятининг айрим қатнашчилари манфаатлари, шунингдек, жамият учун маъқул бўлган гуруҳ устуворликлари ва кадриятлари намоён бўлиши мумкин. Тартибга солувчилар ҳаракатлари қисқа, ўрта ва узоқ муддатли қайтувчан алоқаларнинг мавжудлигига асосланади. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши кўп сонли омилларга боғлиқ бўлиб, уларнинг орасида иккита асосий гуруҳни – моддий ва ташкилий характердаги омилларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Моддий омиллар қаторига ички (табiiй, хомашё, технологик, инфратузилма) ва ташқи (ташқи бозорлар ҳолати) омиллар киритилади. Моддий омиллар иқтисодий ўсишнинг потенциал имкониятлари ва бу ўсишга ҳалақит берувчи тўсиқларни аниқлаб беради.

Иқтисодий соҳада бошқарув ва институционал фаолият билан боғлиқ барча омилларни ташкилий омилларга киритиш мумкин. Бу омиллар ёки бевосита хўжалик фаолияти жараёнида ёки иқтисодий механизмлар ва ҳуқуқий меъёрлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Улар моддий омиллар белгилаб берувчи шароитларда сотилувчи маҳсулотлар ва маблағлар муайян оқимини белгилаб беради. Ташкилий омиллар иқтисодиётда тартибга солиш функциясини бажариши мўлжалланган. Бироқ улар шу билан бир пайтда бошқарув жараёнлари ва объектнинг жиддий хусусиятлари ҳисобга олинмаган тақдирда инқирозли ҳолатларга ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Иқтисодий тизимнинг барча ҳаётий муҳим функцияларининг узок муддатли барқарор фаолият кўрсатиши ва такрор ишлаб чиқарилишини таъминлаш инқирозга қарши тартибга солиш ва бошқаришнинг умумий мақсадлари ҳисобланади. Тартибга солиш мақсадлари сифатида хўжалик фаолиятининг айрим қатнашчилари манфаатлари, шунингдек, жамият учун маъқул бўлган гуруҳ устуворликлари ва қадриятлари намоён бўлиши мумкин. Тартибга солувчилар ҳаракатлари қисқа, ўрта ва узок муддатли қайтувчан алоқаларнинг мавжудлигига асосланади. Бу мақсадли йўналганлик омиллари ҳисобланади.

Бошқарилувчанлик омили бу иқтисодий тизимда такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг бошқарилувчанлиги бошқарув объектининг жавоб қайтариш диапазонлари етарли бўлишини таъминловчи таъсир кўрсатиш воситаларининг мавжудлигини назарда тутди. Бундан ташқари, иқтисодиёт бошқарилувчанлик омилининг ўзгаришига етарлича жавоб қайтариши лозим.

Бошқарувчи таъсир қуввати бошқарув мақсадларига эришиш учун етарли даражада бўлиши лозим. У ўзини тартибга солиш механизмлари ва бошқарув тузилмалари ташкилий ва ресурслар базасининг етарли бўлиши билан таъминланади. Самарали омиллар бошқарув таъсири барқарорликни йўқотувчи омилларга нисбатан барқарорликни оширишга йўналтирилади. Ўзини тартибга солиш механизмларининг кўрсатилган самарадорлик омиллари иқтисодий тизимнинг инқирозсиз фаолияти учун зарур ҳисобланади, чунки уларнинг йўқлиги иқтисодиётни стагнация ва пасайишга олиб келади. Иқтисодий тизимнинг ўзини тартибга солиш мезони сифатида унинг маҳсулдорлиги етарли даражада бўлишига эришиш намоён бўлади..

Республикамизнинг барқарор иқтисодий ривожланиши, даврий характерга эга бўлиб, бунда ўсиш даври ўрнини инқирозли босқичлар эгаллайди. Бундай ҳар бир даврни ҳаёт фаолияти воситалари ва ресурсларини такрор ишлаб чиқаришни тезлаштирувчи ёки чекловчи омиларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ хўжалик жараёнлари фаолияти мувозанатли режимининг

бузилиши сифатида кўриб чиқиш мумкин. Даврий цикллار билан биргаликда нодаврий цикллар, мунтазам бўлмаган ўзгаришлар рўй бериб, баъзида катастрофик характерга эга бўлиши мумкин. Кейинги пайтларда ўрни тикланмайдиган ресурсларнинг тугаб боршии, аҳоли сонининг ўсиши, давлатларнинг иқтисодий салоҳияти бўйича қутблашувининг кучайиши билан боғлиқ тарихда мисли кўрилмаган даражада инкирозлар босқичи кутилмоқда.

Иқтисодий тизимнинг маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан тармоқларнинг маҳсулот чиқариш пропорциялари ва маҳсулотлар нархи индексларига боғлиқ бўлади. Бу пропорцияларнинг ўзига тенг қийматларга яқинлашуви иқтисодиёт маҳсулдорлигини иқтисодиётнинг технологик асосларини ўзгартирмасдан туриб бир фоиздан ўнлаб фоизларгача оширишга имкон беради.

Самарали пропорциялар қисқа муддатли қайтувчан алоқалар билан хўжалик фаолиятининг ўзини тартибга солиш механизмлари фаолияти натижасида амалга оширилиши мумкин. Ўзини тартибга солишнинг самарали механизми иқтисодиёт фаолиятини мувозанатли режимга йўналтиради.

Иқтисодий тизимни ўзини тартибга солишнинг узоқ муддатли бошқарув таъсири билан мувофиқлаштирилган самарали механизмларини шакллантириш ўзидан-ўзи вужудга келмайди. У тизимли ва мақсадли йўналтирилган характерга эга бўлиши лозим. Иқтисодиётнинг мувозанатли режимлари кўрсаткичларини баҳолаш ва уларни башорат қилиш иқтисодий ва улар билан боғлиқ бўлган мамлакатнинг барқарор ривожланиш шароитларини асосли равишда шакллантиришга имкон беради.

Жамиятдаги инновацион ўзгаришлар амал қилиш майдонига кўра инсон фаолиятининг барча соҳалари ва жамиятнинг ҳар бир жабҳасини қамраб олади. Энг кўп ўрганилган технологик инновациялар қуйидагилар ҳисобланади: ишлаб чиқаришнинг янги технологик усулининг шаклланиши асосида ётувчи даврга хос инновациялар; технологик укладлар ва техника (технология) авлодларини ўзгартиришга турки бўлувчи базис инновациялар; янги техника моделлари ва

технология модификациялари ёрдамида янги бозорларни ўзлаштиришга хизмат қилувчи яхшиловчи инновациялар.

Инновациялар табиат кучларидан фойдаланиш ва атроф-муҳитга кўрсатилувчи зарарли таъсирни камайтиришнинг янада самаралироқ усули бўлган иқтисодий инновациялар ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар муомаласи, нарх, молия-кредит, пул механизмлари шакллари ўзгартиришга олиб келувчи ва такрор ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи иқтисодий инновацияларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий соҳалардаги инновациялар ижтимоий стратификация ҳамда ижтимоий синф ва гуруҳлар таркибида ўзгаришларга олиб келади. Инновациялар пирамидасининг чўққиси ижтимоий-маданий инновациялар – фан, маданият, таълим, этика ва мафкурадаги инновациялар ҳисобланади. Улар инновацион янгиланиш учун манба (илмий ихтиро ва кашфиётлар) бўлиб хизмат қилади ва шу билан бир пайтда уларнинг натижаси бўлиб, янги ижтимоий-маданий тизимни шакллантиради ёки унинг бир босқичига айланади. Турли фаолият соҳаларида инновациялар тарқалишининг резонанс самарасини қайд этиш мумкин.

13.3. Барқарор ривожланишнинг экологик мақсадлари

Ҳар бир мамлакатнинг барқарор ривожланиши фақат бутун инсониятнинг барқарор ривожланиши бир қисми сифатидагина ўринга эга бўлиши мумкин. Барқарор ривожланиш нафақат умумбашарий, балки, ҳар бир мамлакатнинг, хусусан, Ўзбекистоннинг ҳам вазифасидир. «Барқарор ривожланиш» тушунчаси XX асрда биосфера билан муаммоларга дуч келиб, бунинг натижасида барча муҳитларда глобал ўзгаришлар юз берган ва ўрни тикланувчи ресурсларни (ҳаво, сув, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) аввалги кўринишда қайта тиклаш амалда тўхтатилган ҳолатда вужудга келган. Цивилизация ривожланишининг янги стратегиясини номлаш учун қўлланган инглиз тилидаги атама «sustainable development» «барқарор ривожланиш»

маъносидан ташқари узлуксиз, қўллаб-қувватловчи ривожланиш узоқ муддатли, маъноларини ҳам англатади. Бу атама инглиз тилида кўпинча номаълум муддатга чўзилиши мумкин бўлган ривожланиш сифатида талқин қилинади. Шу сабабдан ҳам бу иборани «мувозанатланган ривожланиш», «доимий қўллаб-қувватланувчи ривожланиш» деб айтиш тўғрироқдир.

Кўриб чиқиладиган тушунча инсон, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни ўрганиш учун киритилган. Бу тўғри ва кўчма маънода экология муаммолари таъсири остида рўй берган: «барқарор ривожланиш» тушунчасига қандай маъно киритилмасин, унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши атроф-муҳит муаммоларига дахлдордир. «Бизнинг умумий келажагимиз» китобининг айнан рус нашрида инглиз атамаси «барқарор ривожланиш» деб таржима қилинган». Мамлакатимизда чоп этилган илмий адабиётларда барқарор ривожланиш ва ноосферанинг шаклланиши ўртасидаги алоқалар кўрсатилган. «Ноосфера ривожланиши (ноосферогенез)» ва «барқарор ривожланиш» атамалари булардан иккинчиси ноосфера ҳаракатланишининг бошланишини англатсада, ўз моҳиятига кўра, жуда яқин тушунча ҳисобланади. Ноосфера бу — барқарор ривожланишга ўтишнинг етук ва яқунловчи босқичи, жамиятнинг кутиладиган ҳолати бўлиб, унда инсоннинг табиатга экологик нуқтаи назардан йўл қўйиш мумкин бўлган таъсири таъминланади..

«Барқарор ривожланиш» тушунчасининг мазмуни ва асосий белгилари ҳақида гапириб ўтамиз. «Бизнинг умумий келажагимиз» китобида келтирилган қуйидаги тушунча ЮНСЕДда кенг қўлланган: «барқарор ривожланиш бу шундай ривожланишки, у ҳозирги вақт эҳтиёжларини қондиради ва шу билан бир пайтда келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш қобилиятини хавф остига қўймайди». Бу талқин аниқ эмаслиги ва антропоцентриклик туфайли кучли танқидга учраган, чунки барқарор ривожланиш тушунчаси атрофимизни ўраб турган табиий муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини ҳам

якқол ҳисобга олиши зарур. Эҳтиёжларни биосферасиз дунёда, яъни табиатсиз техник дунёда ҳам олиш мумкин деган фикрлар ҳам мавжуд.

«Барқарор ривожланиш бу шундай ривожланишки, унда атроф-муҳитга таъсир биосферанинг хўжалик сиғими доирасида қолади ва шу сабабли инсон ҳаётини такрор ишлаб чиқариш учун табиий асосларга зарар етказилмайди». Бундай таърифни сақланиб қоладиган биосферада таназзулга юз тутмаслиги лозим бўлган иносият тарихининг тавсифномаси билан тўлдириш лозим.

«Барқарор ривожланиш» – антропоцентрик ва биосфероцентрик белги ёрдамида аниқланиши лозим. Антропоцентрик белги деганда кенг маънода инсониятнинг (мамлакатнинг) яшовчанлиги ва келажакда доимий қўллаб-қувватланувчи, узлуксиз узоқ ва мувозанатланган ривожланиш қобилияти тушунилади. Бундай ривожланиш натижасида бизнинг авлодларимиз табиий ресурслар ва экологик шарт-шароитларга бўлган ўз эҳтиёжларини қондириш учун ҳозирги авлодлардан кам имкониятларга эга бўлмаслиги лозим.

Барқарор ривожланиш» атамаси атрофимизни ўраб турган табиий муҳитга зарар етказмайдиган ҳамда жамиятнинг узлуксиз тараққиётини таъминловчи барқарор ижтимоий-иқтисодий мувозанатланган ривожланиш деб белгиланган. Барқарор ривожланишга ўтишнинг мазмунини муҳокама қилишда бу масалаларни уларсиз барқарор ривожланишни умуман амалга ошириш мумкин бўлмасида, фақат экология муаммоларига мансуб деб кўрсатиш нотўғри бўлишини қайд этишни истардик. Хўжалик ва бошқа фаолият турларининг барчасини экологизациялаш зарурлиги шубҳасиз, албатта. Барқарор ривожланиш тушунчасининг фундаментал ғоялари экология ва «ноэкология» муаммолари синтезида ётади. Ҳозирги даврдаги демографик инқироз бир-бирига зид келувчи тенденцияда акс этади. Айрим мамлакат ва цивилизацияларда табиат ва иқтисодиётга демографик таъсирнинг кучайиши, аҳоли бандлиги ва қашшоқлик каби муаммолар билан боғлиқ аҳоли сонининг ортиб бориш муаммоси бўлса; бошқа мамлакат ва цивилизацияларда аҳоли сонининг камайиши оқибатида аҳолининг ёш таркиби ёмонлашади ва унинг

инновацион фаоллиги пасаяди. Инсониятни яқин йилларда табиий-экологик муаммолар кутиб турибди. Бир томондан, аҳоли сони ва мос равишда унинг эҳтиёжлари тез суръатда ўсиб бориши аҳоли зичлиги ва унинг табиий ресурсларга муҳтожлигининг ўсишига олиб келади.

Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, нефть ва газ ҳамда бир қатор рангли металлларнинг маълум бўлган хазиналари яна бир неча йилга етади, холос. XXI асрнинг ўрталарига келиб бу муаммо кўплаб мамлакатлар учун долзарб аҳамиятга эга бўлади ва уни нархни ошириш билангина ҳал этиб бўлмайди. Жамиятнинг казиб олинаётган ёқилғи ва хомашё, ўрмон ва сув ресурсларига эҳтиёжини кескин камайтирувчи принципиал жиҳатдан янги қарорлар қабул қилиниши лозим. Табиий-экологик муаммоларнинг яна бир жиҳати бу атроф-муҳитнинг тобора ифлосланиб боришидир. Бу мураккаб вазиятдан чиқиш учун, илмий-технологик ўзгаришлар, даврга хос ва базис инновацияларни амалга ошириш, меҳнат маҳсулдорлини ошириш, бирламчи ресурслардан фойдаланиш ва астроф-муҳитга ифлослантирувчи моддалар чиқаришни қисқартиришга имкон берувчи ишлаб чиқаришнинг постиндустриал гуманистик-ноосфера технологик услубига кенг йўл очиб беради.

13.4. Барқарор ривожланиш стратегиясини амалга оширишнинг асосий йўналишлари

Барқарор ривожланишни амалга оширишнинг асосий йўналишлари, ҳар бир инновация инновацион ривожланишнинг бундан олдинги даврида тўпланган тажрибаларга таяниб, ўзгараётган тизим генотипини мерос қилиб олади ҳамда уни ташқи ва ички шароитларга мослаштириб, эскирган элементлардан тозалаган ва янги элементлар билан бойитган ҳолда ўзгартиради; бунда кўп сонли инновациялар орасидан энг самарали инновациялар танлаб олинади.

Ўзак тармоқлар таркибий тузилиши ҳам ўзгаради. XX асрда технологик етакчиларга ҳарбий саноат, электротехника, кимё, асрнинг иккинчи ярмида –

электроника, ахборот техникаси, биотехнология ва хизмат кўрсатиш соҳалари айланган эди. Такрор ишлаб чиқаришнинг гуманизация ва ноосферизацияси инсон ҳаёти, фаолияти ва саломатлигини таъминловчи, табиий ресурсларни сақловчи ва атроф-муҳитни муҳофаза қилувчи тармоқларнинг биринчи ўринга чиқишини англатади. Умид қилиш мумкинки, XXI асрнинг ўрталарига келиб ҳарбий техниканинг етакчилиги тарихда қолиб кетади, ахборот сектори эса инсонпарварлашади. Базис инновациялар бошқа фаолият соҳаларида ҳам шундай йўналишларда амалга оширилади. Кенг миқёсдаги лойиҳа ва дастурлар ҳақида гапиришдан аввал тадбиркорларга маҳаллий ва хорижий олимлар ва лабораторияларнинг технологик лойиҳаларидан фойдаланишнинг ютуқларини кўрсатиш, уларни синов ва тажрибалар йўли билан янги технология ва маҳсулотларни ривожлантириш, ўз бизнесининг сифати ва рақобатбардошлигини оширишга ўргатиш зарур. Бу ишда давлат, ассоциациялар ва илмий-ишлаб чиқариш тармоқлари томонидан кадрлар, ахборот ва маслаҳат кўмаги кўрсатиш учун молиявий ресурслар излаб топишга ёрдамлашиш катта фойда берган бўлар эди. Шунингдек, молия-кредит ва солиқ имтиёзларидан фойдаланиш ҳам катта самара беради. Ва бу жиҳатдан, бизнес аста-секинлик билан ўз инновацион фикрлашини ривожлантириб боради.

Барқарор ривожланишда инновациялар аста-секинлик билан хусусий сектордаги компаниялар ривожланиш стратегиясининг бир қисмига айланиб бормоқда. қишлоқ хўжалик ёки саноат корхоналарида янгиликлар киритиш меҳнат маҳсулдорлигини ошириш, молиявий, меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш ҳамда чиқарилаётган маҳсулот ва хизматлар сифатини оширишга кўмаклашишига бир қанча мисоллар келтириш мумкин. Бироқ хусусий сектор кутилаётган рақобатбардошлик даражасини таъминловчи тўлақонли ва барқарор инновациялар механизмини фақат ўз кучлари билангина ярата олмайди. Бунда давлатнинг мақсадли йўналтирилган ва комплексли инновацион стратегиясининг ўрни жуда ҳам катта аҳамиятга эга. Инновацион муҳит ҳолати айрим объектив сабабларга кўра қисқа муддат ичида маҳаллий

бизнеснинг инновацион даражаси юқори бўлишига имкон бера олмайди ва шу сабабдан унинг ривожланиши давлатнинг кўплаб йўналишлар бўйича катта эътибор беришини талаб этади. Улар қуйидагилар:

- янги технологияларнинг қиймат ва бозор рисклари корхоналар, айниқса, кичик корхоналар учун жуда катта;

- бизнеснинг илмий-техник ахборотларга эга бўлиши учун трансакция харажатлари жуда катта;

- инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун ўз ресурсларини таклиф этувчи молиявий ва инвестицион институтларнинг кенг қамровли ва диверсификацияланган бозори мавжуд эмас;

- хусусий сектордаги кўплаб корхоналарда инновацион бошқарув қарорлари тизими шакллантирилмаган;

- фанни ишлаб чиқариш билан боғлаб туриши мумкин бўлган инновацион воситачилар институти ривожланган тармоғи яратилмаган;

- иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида бизнес технологияларининг асосий массасида бизнесни ташкил қилишнинг маблағларни намунавий товарлар ишлаб чиқариш ёки улар билан савдо қилишга киритишни назарда тутувчи анъанавий ёндашувлар устунлик қилади.

- рақобатли муҳит маҳаллий корхоналарни инновацияларни жалб қилишга етарли даражада рағбатлантирмайди;

Иқтисодий ўсиш, ижтимоий ривожланиш, аҳоли турмуш тарзини яхшилашнинг асосий шарти ҳисобланади. Барқарор ривожланиш мақсадида инновацион жараёнларни татбиқ этиш, барқарор ривожланиш концепциясининг шаклланишига олиб келади. Барқарор ривожланишнинг асосий мақсадлари, экотизимнинг яхлитлигини сақлаш ва глобал атроф-муҳитнинг ҳолатини яхшилаш барқарор ривожланишнинг экологик мақсадларидан бири ҳисобланади. Барқарор ривожланишнинг мақсадини аниқлаш – инсонлар, жамият ва табиат ўртасидаги уйғунликни таъминлаш, ҳамда уни бажаришнинг устувор йўналишлари: аҳолишунослик ва инсон ресурслари; урбанизация

муаммолари; санъат муаммолари; турли даражадаги низолар ва табиий муҳит деградацияси; озиқ-овқат хавфизлиги; энергетика муаммолари; бошқарувда ягона мафкура; биофарқни қисқартириш ва экотизимнинг ҳолатини яхшилашдан иборат. Барқарор ривожланишни таъминлашнинг шартлари: экологик қонунлар вამеъёрларни ҳисобга олиш; экологик нуқтаи-назардан мақсадга мувофиқ инновациялар ва технологияларни қўллашдан иборат. Иқтисодиётда инновацион механизмларни ишга тушириш стратегик аҳамиятга эга вазифа бўлиб, уни кичик нарсалардан бошлаш мақсадга мувофиқ.

Кейинги йилларда иқтисодиёт тармоқларига илғор технологиялар, замонавий инновациялар Президентимизнинг 2008 йил 15 июлдаги “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбарлантириш борасидаги қўшимча чора тadbирлар тўғрисида”ги қарори асосида изчил жорий этилмоқда. Инновацион технологиялар иқтисодиётнинг барқарор ривожланишида алоҳида ўрин тутди.

Республикамиз учун барқарор ривожланишнинг асосий манбалари қуйидагилар ҳисобланади: табиий экотизимлар сақланиб қолган катта ҳудуд, инсон салоҳияти ва иқтисодий ресурслар. Барқарор ривожланишнинг стратегик мақсадларига эришиш жараёнида бирламчи ривожланиш манбасини сақлаб қолиш, иккинчи манбадан максимал даражада фойдаланиш ва учинчи манба ресурсларини инсон салоҳиятини ривожлантиришга йўналтиришга айланади.

Ўзбекистон барқарор ривожланишининг мақсади узоқ муддатдан бери ривожланаётган, мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтиш ва демократик ҳуқуқий жамият қуриш даврини қамраб олган ижтимоий-иқтисодий, экологик ва структуравий инқирозларни бартараф этиш ҳисобланади. Ушбу жараён доирасида мамлакатдаги экологик вазиятнинг умумий барқарорлашувини таъминлашдан ташқари уни энг ортда қолаётган туманларда яхшилашни ҳам таъминлаш зарур.

Барқарор ривожланишнинг мақсади мамлакатнинг иқтисодий ресурслари (жумладан, фан-техника тараққиёти ютуқлари) ва халқаро меҳнат тақсимоти

афзалликларидан самарали фойдаланиш ва бунда табиий комплекснинг такрор ишлаб чиқариш салоҳиятини сақлаб қолиш асосида мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш динамикасини таъминлаш ҳисобланади. Республикамизнинг барқарор иқтисодий ривожланиши, даврий характерга эга бўлиб, бунда ўсиш даври ўрнини инқирозли босқичлар эгаллайди. Барқарор ривожланиш мақсадида инновацион жараёнларни татбиқ этиш, барқарор ривожланиш концепциясининг шаклланишига олиб келади. Иқтисодий соҳада, аҳоли турмуш фаровонлигининг етарли даражада бўлиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг рақобатбардошлиги, ишлаб чиқариш салоҳиятини бозор конъюнктураси ўзгаришларига мослашувини таъминловчи самарали ижтимоий ва экологик йўналтирилган бозор иқтисодиётининг ривожланишини давом эттириш асосий вазифа ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Барқарор ривожланишнинг экологик мақсадлари нималардан иборат?
2. Барқарор ривожланишнинг ижтимоий мақсадлари қандай вазифаларни ўз ичига олади.
3. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши қайси омилларга боғлиқ?
4. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши моддий омиллари қаторига нималар киради?
5. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши ташкилий омиллари нималардан иборат?
6. Барқарор ривожланиш стратегиясининг амалга оширишнинг асосий йўналишларини айтиб беринг.

14-БОБ. ИННОВАЦИОН СИЁСАТНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ВА АМАЛГА ОШИРИШ МУАММОЛАРИ

14.1. Самарали инновацион сиёсат-инновацион ривожланишга ўтишнинг асосий шарти

14.2. Инновацион ривожланиш стратегияси.

14.3. Инновацион ривожланиш муаммолари.

14.1. Самарали инновацион сиёсат-инновацион ривожланишга ўтишнинг асосий шарти

Ҳақиқат ҳам Осиё қитъасида яшовчи халқларнинг менталитети, урф-одатлари, ишлаб чиқариш усулларида давлатга ҳамиша алоҳида вазифа юклатилган ва тарихан бу ўзини оқлаган. Хусусан, Ўзбекистонда ҳам амалга оширилаётган ислохотлар жараёни, республиканинг географик жойлашуви, демографик омиллар, аҳоли таркибида ёш болалар ҳиссасининг бошқа давлатларга нисбатан кўплиги ва аҳоли ўсиш суръатларининг юқорилиги давлатнинг ролини, айниқса иқтисодиётни самарали инновацион сиёсат юритиш орқали тартибга солиш масалаларида янада долзарб қилиб қўяди. Бизнингча табиатда заҳиралари камайиб тугаб бораётган энергия манбаларини энергиянинг альтернатив манбаларига ўтказиш, иқтисодиётда фақат хом ашё, бирламчи ишлов берилган маҳсулотлар ёки ярим фабрикат ишлаб чиқариш моделидан юқори технологиялар асосида тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган инновацион моделга ўтказиш бугунги куннинг энг долзарб масалалари ҳисобланади. Чунки, миллий иқтисодиётда мустақиллик йилларида тарихан қисқа давр (20 йил) ичида мисли кўрилмаган, асрга татигувлик ютуқлар ва натижаларга эришдик.

Мамлакат миқёсида инновацион ривожланишга эришиш, барқарор ўсиш суръатларининг таъминланиши, ташқи савдо фаолиятининг жадал суръатлари

билан ривожланиши, хусусан экспорт салоҳиятимизнинг кескин ошганлиги шулар жумласидандир. Лекин, қўлга киритилган ютуқлар билан бир қаторда айрим ва ўз ечимини кутаётган жиддий муаммолар ҳам сақланиб қолмоқда. Мазкур муаммоларни умумлаштириб тавсифлайдиган бўлсак –бу Ўзбекистон иқтисодиётида кўпроқ экстенсив ўсиш устивор бўлган анънавий ишлаб чиқариш, мавжуд техник технологик укладдан иқтисодий ўсишни интенсив омиллар ҳисобига таъминлайдиган, замонавий, модернизациялашган техник-технологик укладини қарор топтириш негизида инновацион ишлаб чиқаришга ўтишдир. Инновацион ишлаб чиқариш модели –бу миллий иқтисодиётнинг барча салоҳиятидан самарали фойдаланиш, ЯИМ таркибида тайёр маҳсулотлар ҳиссасини ошириш, иқтисодиёт, мамлакат рақобатбардошлиги таъминлашдир. Инновацион ишлаб чиқариш аҳоли турмуш даражасини кескин юксалтиришнинг асосий йўли ва техник-технологик асоси ҳисобланади.

Таҳлиллар кўрсатмоқдаки бизнинг иқтисодиёт соҳасида эришган ютуқларимиз замирида катта харажатлар, қўшимча маблағларни сарфлаш, иқтисодиётнинг реал сектор тармоқлари ва соҳаларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таркибида тайёр маҳсулотлар кам бўлиб, асосан табиий хом ашё ишлаб чиқариш ва уларни экспорт қилиш кўзга ташланади. Инновацион усулда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми ЯИМ таркибида ғоят кам фоизларни ташкил этиши, иқтисодий самарадорлик, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларнинг пастлиги ҳам ҳамон долзарблигича қолмоқда.

Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб айтмоқчимизки, республикада юритилаётган инновацион сиёсатнинг айрим жиҳатларини замон руҳига мослаштириш, яъни янада такомиллаштиришни зарур деб, ҳисоблаймиз. Иқтисодий амалиётдан маълумки инновацион сиёсатнинг инвестициялар, солиқлар ва солиққа тортиш, бож-тариф, молия-кредит, йўналишларини янада такомиллаштириш ҳамда уларнинг таъсирчанлигини ошириш барқарор иқтисодий ўсишни инновацион йўллар билан таъминлашга тегишли ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий асос яратади деб ўйлаймиз.

Давлатнинг инвестиция сиёсати – иқтисодий таркибий ўзгартириш, техник технологик янгилаш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Маълумки, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий унсурларидан бири капитал ҳисобланади ва унинг истеъмол ва жамғаришга сарфланадиган қисмлари ўртасидаги нисбат муайян тарзда оқилона бўлиши талаб этилади. Бундан ташқари инвестициялар манбаи ва ҳажми улардан самарали фойдаланиш иқтисодий фондларни янгилаб бориш, тармоқ ва соҳаларни модернизация қилиш, ўсиш суръатларини юксалтиришда катта аҳамият касб этади. Бу жараёнда асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажми муҳим рол ўйнайди

Солиқлар ва солиққа тортишни такомиллаштириш– инновацион фаолиятни шакллантириш, тадбиркорлик ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш негизида барқарор иқтисодий ўсишга эришишнинг энг таъсирчан воситаси ҳисобланади. Мустақиллик йилларида юртимизда кенг миқёсдаги солиқ ислохотлари амалга оширилди. Бунинг натижасида бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган, давлат бюджетини тўлдиришни ва зарур давлат харажатларини молиялаштиришни таъминлайдиган ва шунингдек, аҳоли даромадлари ўсишини, иқтисодий модернизация қилиш, унинг янги тармоқлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантирадиган замонавий солиқ тизими яратилди.

Бизнингча, мамлакатда олиб борилаётган солиқ сиёсати нафақат инновацион ривожланишга балки жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига ҳам тўғридан-тўғри таъсир этадиган асосий иқтисодий дастаклардан бири ҳисобланади. Миллий иқтисодиётда амал қилиб турган солиқ ставкалари, солиқ юки миллий товар ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлар ва чет эллик инвесторларнинг фаолиятига тез таъсир қиладиган муҳим омиллардан ҳисобланади. Агар иқтисодиётда солиқ ставкалари паст, солиқ юки эса босқичма-босқич пасайтириб борилаётган бўлса бундай шароитда тадбиркорликка кенг йўл очилади, товарлар ва хизматлар ишлаб

чиқарувчиларнинг моддий манфаатдорлиги ошади ва бу омиллар мамлакатда иқтисодий фаолликка, жадал суръатлар билан ривожланишга тегишли шарт-шароит яратади. Юртимизда олиб борилаётган оқилона инновацион сиёсат ва унинг энг таъсирчан, муҳим йўналиши бўлган солиққа тортиш масалаларида ҳам устиворлик товар ва хизмат ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлик субъектлари манфаатига берилмоқда. Охириги йиллардаги солиқ ставкалари бўйича ижобий ўзгаришларни тахлил қиладиган бўлсак қуйидагиларга эътибор берамиз

Шу нуқтаи назардан мамлакатни ижтимоий-иқтисодий, инновацион ривожланишини таъминлашда инновацион фаолият субъектларига берилаётган солиқ имтиёзлари ҳал қилувчи омиллардан бири эканлигини инобатга олиб, уларга қуйидаги йўналишларда солиқ имтиёзларини беришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1. Инновацион фаолият билан шуғулланаётган хўжалик юритувчи субъектларининг амалга ошираётган лойиҳасининг қиймати, аҳамияти ва истиқболини ҳисобга олган ҳолда ер солиғи, мол-мулк солиғи ва фойдадан олинадиган солиқлардан қисман ёки тўлиқ озод қилиш долзарб масала ҳисобланади.

2. Инновацион фаолият олиб бораётган тижорат корхоналари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг инновацион лойиҳани амалга ошириш учун сарфлаган инвестицияси ҳажмидан келиб чиқиб ягона солиқ, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, республика йўл фондига, Республика мактаб таълими фондига тўланадиган солиқдан қисман ёки тўлиқ озод этиш масаласини ҳал этиш.

3. Ўзбекистонга ёки мамлакат ҳудудида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарга тўғридан-тўғри киритилган инвестициялар миқдорига, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбатан экспортнинг улушига қараб дифференциялашган солиққа тортиш тизимини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

4. Мамлакат ҳудудларининг табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси, географик жойлашуви, тарихий ихтисослашувидан келиб чиққан ҳолда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва уларга нисбатан комплекс имтиёзлар тизими, хусусан солиқ имтиёзлари тизими ишлаб чиқиш лозим бўлади. Мамлакатда самарали инновацион сиёсатни ишлаб чиқиш, иқтисодиётининг инвестиция киритилиши лозим бўлган устивор тармоқларини аниқлаш, уларда олиб борилаётган ИТТКИга табақалашган солиқ имтиёзларини қўллаш зарур бўлади.

5. Мамлакатнинг бож-таъриф сиёсатини янада такомиллаштириш – инновацион фаолликни оширишга ижобий таъсир қиладиган инновацион дастаклардан муҳими ҳисобланади. Маълумки, давлатнинг ташқи савдо фаолияти, тадбиркорларнинг экспорт салоҳиятимизни оширишдаги иштирокини кучайтириш бевосита уларга нисбатан юритилаётган бож-таъриф ставкалари, ташқи савдонинг лебераллаштирилганлигига боғлиқ. Фикримизча тадбиркорларга бу соҳада ёрдам бериш мамлакатимизнинг қишлоқ-хўжалиги маҳсулотлари ва уларни қайта ишлаш йўналишидаги улкан экспорт имкониятларидан самарали фойдаланишга имкон яратади.

6. Тадбиркорларга, фермерларга ташқи савдо йўналишида реал эркинликлар берилиши, давлат буюртмасидан ортиқча қишлоқ-хўжалиги маҳсулотларини сотишга тегишли шароит яратирилиши ўйлаймизки миллий иқтисодиётни ривожлантиришга катта туртки бўлади.

7. Давлатнинг молия, пул-кредит соҳасидаги муносабатларини янгилаш, такомиллаштириш зарурати кундан-кунга ошиб бормоқда. Бизнингча бу соҳада аввало мавжуд молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш масалаларига эътибор қаратиш зарур. Демокчимизки инвестицияларнинг асосий қисмини иқтисодиётнинг реал сектори соҳаларига йўналтириш лозим. Бундан ташқари тадбиркорлик субъектларига кредит бериш тизимини соддалаштириш, кредит ставкаларини пасайтириш, банкка аҳолининг ишончини янада кучайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқариш ва амалга

ошириши лозим бўади.

Юқорида қайд этилган йўналишлардаги муаммо ва вазифаларнинг ҳал этилиши –барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга ва иқтисодий ривожланишни жадаллаштиришнинг моддий негизи бўлиб хизмат қилади.

14.2. Инновацион ривожланиш стратегияси

Дунёда ҳанузгача давом этаётган глобал молиявий-иқтисодий ва унинг салбий таъсири кучайиб бораётган бир шароитда инновацион ишлаб чиқаришнинг асоси бўлган саноат тармоғимиздаги фойдаланиш самарадорлигининг пастлиги, инновацион фаолият субъектлари, яъни Фанлар академияси, Олий ва бошқа таълим муассасалари ва бошқа илмий-ишлаб чиқариш марказларининг фаолияти ҳозирги замон талаблари давражасида эмас.

Иқтисодий инқирозлар шароитида инновацион фаолиятни кучайтириш, жадаллаштириш миллий манфаатларимизга мос келади ва янги янги маҳсулотлар, хизматларнинг яратилишига туртки бўлади. Иқтисодиёт фанидан маълумки, ҳар қандай маҳсулот ёки хизмат ўзининг циклик ҳаётийлик даврига эга. Ушбу ҳодисани иқтисодиётга татбиқ этадиган бўлсак, ҳар қандай иқтисодий тизим ҳам ўзининг яшаш даврига эга деган хулоса қилишимизга асос бўлади. Жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш тарихи, вақти-вақти билан инқирозлар бўлиб туриши ҳам фикримизни тасдиқлайди. Шу ўринда яна бир саволнинг туғилиши табиийки, бу иқтисодий-ижтимоий ҳаётдаги айрим оламшумул ўзгаришлар, яъни инновацион ислоҳотлар инқирозлар даврида вужудга келиши сабаби нимада? Дарҳақиқат, ҳар қандай инқироз салбий оқибатларга олиб келиши билан бир қаторда ижобий ҳолатларни ҳам келтириб чиқаради. Инқироз натижасида ўзининг барча салоҳиятини сарфлаб бўлган, эски иқтисодий тизим барбод бўлади ва ҳалокатга юз тутаяди. Ҳалокат исканжасида қолган иқтисодий тизим камчиликларини бартараф этиш учун янги иқтисодий стратегияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга эҳтиёж туғилади. Айрим турдаги маҳсулот ёки хизматларга бўлган талаб

умуман йўқолади, бу эса ўз навбатида жиддий таркибий ўзгартиришларни, хусусан юқори таваккалчиликка асосланган новаторликка етаклайди. Худди шундай шароитлардагина юқори иқтисодий ўсиш суръатини таъминловчи инновацион маҳсулотлар ва хизматлар яратилади.

Иқтисодиётдаги инқирозли вазиятлар мамлакатни инновацион ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишга мажбур этадиган омиллардан бири ҳисобланади. Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш стратегиясининг мақсади мамлакатдаги муайян даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатдан келиб чиқади ва умумий тарзда қуйидагиларни ўзида акс эттириши лозим бўлади:

- инвестицияларнинг асосий қисмини мамлакатнинг асосий ишлаб чиқариш фондларини янгилашга йўналтириш;

- мамлакатнинг фан-техника соҳасини ривожлантириш, унинг ютуқлари билан ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқадорликни таъминлаш, илмий ютуқларни ҳаётга татбиқ қилиш механизмини ишлаб чиқиш, интеллектуал мулкдан фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш каби чоратadbирларни ишлаб чиқиш;

- иқтисодий-инновацион муносабатларнинг асосий субъектлари (давлат, илмий-текшириш институтлари, таълим муассасалари, корхоналар ва ҳоказолар) ўртасида ижодий ҳамкорликни кучайтириш ва мувофиқлаштириш.

Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар орасида саноат корхоналарини модернизация қилиш, техник-технологик жиҳатдан янгилашга катта эътибор берилаётганлигини таъкидлашимиз жоиз.

Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, халқаро сифат стандартларига ўтиш бўйича қабул қилинган тармоқ дастурларини амалга оширишни тезлаштириш вазифаси қўйилмоқда. Ўз навбатида, бу мамлакатимизнинг ҳам ташқи, ҳам ички бозорда барқарор мавқега эга бўлишини таъминлаш имконини беради.

Инновацион ривожланишни таъминлаш вазифалар қуйидагиларни камраб олади:

1. Миллий иқтисодиётда модернизациялаш ва диверсификация қилиш жараёнини жадал суръатлар билан ўтказишни ташкил этиш дастурини ишлаб чиқиш.

2. Кичик, ўрта ва йирик миқёсдаги корхоналарни техник-технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш босқичларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

3. Миллий иқтисодиётнинг базавий тармоқларида замонавий, тез мослашувчан технологияларни жорий этиш, фан-техника тараққиёти ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциясини таъминлаш.

4. Маҳсулоти экспортга мўлжалланган корхоналарни техник-технологик янгилашга алоҳида эътибор қаратиш, уларга нисбатан солиқ ва кредит беришда имтиёзлар тизимини қўллаш механизминини ишлаб чиқиш лозим.

Маълумки, инновацион фаолиятни ривожлантириш давлат аралашувини талаб қилади. Бунинг учун аввало давлатнинг инновацион сиёсатининг ҳуқуқий, меъёрий методологик асослари бўлиши талаб этилади. Шунингдек, миллий хўжаликларда инновацион иқтисодиётга ўтишнинг концептуал асослари, унинг тегишли шарт-шароитлари яратилган бўлиши керак.

Инновацион иқтисодиётга ўтишнинг концептуал асосининг асосий мазмуни соғлом рақобат механизми амал қилган шароитда тадбиркорлар инновациялар яратиб, инновацион лойиҳаларни реализация қилиб ўзининг бозордаги мавқеини, молиявий мустақиллигини мустаҳкамлайди, миллий иқтисодиёт ўсишига, давлатни ривожлантиришга ва пировардида халқ фаровонлигини оширишга хизмат қилади.

Ривожланаётган мамлакатлар учун илмий-техник салоҳиятдан тўғри фойдаланиш мақсадида давлат томонидан молиявий ресурсларни тежаш, инвестицияларни тегишли соҳаларга йўналтириш катта аҳамиятга эга. Давлат

томонидан инновацион сиёсат инвестиция сиёсати билан ҳамоҳанг амалга оширилиши, инновацион фаолиятни молиялаштиришда иқтисодийнинг устивор соҳалари аниқланиши керак.

Инновацион фаолиятни шакллантиришда инновацияларни вужудга келтирувчи, уларга эҳтиёж туғдирувчи кучли иқтисодий механизм яратилиши керак. Мазкур механизмга давлат бюджети ва тижорат манбалари, илмий-инновацион фаолиятни рағбатлантиришнинг билвосита ва бевосита шакллари киритилиши зарур. Республикада фан ва техниканинг ривожланишини замон талабларига уйғунлаштириб, глобализация жараёнларига мослаштириш лозим. Бугунги глобаллашув даврида жаҳон бозорига рақобатбардош маҳсулотларни етказиб бериш учун ривожланган мамлакатлар билан илмий-техник ҳамкорликни йўлга қўйиш, хорижий “ноу-хау”ларни ўзлаштиришнинг рағбатлантирувчи тизими ишлаб чиқилиши керак. Илмий-инновацион ривожланиш субъектлари, институтларнинг уйғунлаштирилган ва тизимли ишлайдиган мажмуаси яратилиши лозим. Ушбу институтларни инновацияларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, технологиялар трансферти вазифаларини амалга ошириш билан биргаликда, маълум стратегик мақсадларга йўналтирилган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Ушбу стратегик мақсадлар давлат томонидан инновацион сиёсатга ҳамоҳанг равишда ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши лозим бўлади. Жорий қилинган инновацияларни бошқариш тизимини барча корхоналарда йўлга қўйиш, инновацион менежмент ихтисослиги бўйича кадрларни тайёрлашни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, инновацион фаолият билан шуғулланувчи муассасаларга тегишли шарт-шароит яратилиши, давлат томонидан уларга кредит беришда, солиққа тортишда самарали имтиёзлар тизими ишлаб чиқилиши ва қўлланилиши, инновацион фаолиятнинг самарали инвестицияларни жалб этиш механизми яратилган бўлиши талаб этилади.

Юқорида таҳлил қилинган тармоқлар ва соҳаларда амалга оширилган ва режалаштирилаётган ишлар Ўзбекистон саноатини модернизация қилиш, уни

техник-технологик янгилаш бўйича тарихан қисқа давр ичида катта тадбирлар иқтисодиётга татбиқ этилганлигини кўрсатади.

Далиллар кўрсатадики, Ўзбекистонда инновацион иқтисодиётни шакллантириш, ривожлантириш учун барча ташкилий ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилган, бир қатор инновацион фаолият субъектлари ишлаб турибди. Лекин, уларнинг фаолияти бугунги кун талабига жавоб бермайди. Бу соҳада ҳозирда ва истикболда ғоят катта ишларни амалга ошириш лозимлигини ҳам эътибордан қочирмаслик керак. Чунки, Ўзбекистон улкан табиий ресурслар, саноат салоҳиятига эга давлат ҳисобланади иқтисодий ўсиш асосан экстенсив усуллар ёрдамида таъминланмоқда. ЯИМ таркибида ҳам ашё ишлаб чиқариш салмоқли улушга эгаллигича қолмоқда. Бизнингча юқорида таҳлил қилинган мазкур ҳолатларнинг барчаси инновацион иқтисодиётга ўтиш ҳар доимгидан ҳам долзарблигини белгилайдиган зарурат ҳисобланади.

14.3. Инновацион ривожланиш муаммолари

Инновацион иқтисодиётни шакллантириш бир зумда амалга ошириладиган жараён эмас. Бунинг учун тегишли шарт-шароитлар, инновацион тизимнинг кенг қамровли асослари яратилиши лозим. Энг асосийси самарали инвестиция сиёсатининг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши зарур бўлади.

Маълумки, инновацион иқтисодиётнинг тавсифий белгилари, намоён бўлиш шакллари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Қонун устуворлигида фуқаролар ва бизнес тизими хавфсизлигининг юксак даражада таъминланганлиги.
2. Инсон капиталининг юксак сифати, даражаси ва унга йўналтирилган инвестициялар сарфининг юқорилиги.
3. Жамиятнинг ижтимоий барқарорлиги ва соғлом турмуш тарзи.
4. Жамиятда фаол бўлган малакали мутахассис кадрлар тоифасининг шаклланганлиги, инсон салоҳияти ва иқтисодий эркинлик индексининг

юксаклиги.

5. Фундаментал ва амалий тадқиқот фанларининг юқори даражада ривожланганлиги.

6. Мамлакатда технологик ривожланишни таъминлайдиган кучли, интеллектуал-илмий марказлар – технопаркларнинг ташкил этилганлиги;

7. Давлат томонидан венчур бизнеси, инновацион ривожланишни қўллаб-қувватловчи самарали тизимнинг мавжудлиги.

8. Мамлакатда жозибали инвестиция, тадбиркорлик муҳитининг яратилганлиги барқарорлиги ва юқори инвестицион рейтингга эгаллиги.

9. Миллий иқтисодиёт, шу жумладан юқори даражада диверсификация қилинган етакчи тармоқлар электроника, электротехника, биокимё, нефт-газ каби саноат тармоқларининг юксак ривожланганлик даражаси.

10. Мамлакатни ривожлантириш, давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишни самарали механизмнинг шакллантирилганлиги, дунё технология бозорида миллий рақобатбардош маҳсулотнинг мавжудлиги.

11. Мамлакат худудида давлатнинг технологик ва илмий ривожланишини таъминловчи трансмиллий корпорациялар(ТМК)нинг мавжудлиги.

12. Инфляциянинг меъёрий кўрсаткичлардан паст (одатда 3 фоиздан кам) даражада бўлган индикаторлар ҳар бир давлатнинг қай даражада инновацион ривожланганлигини кўрсатади.

Юқорида келтирилган омиллар, шарт-шароитлар мавжудлиги инновацион иқтисодиётни шакллантириш, ривожлантириш ва ишлаб чиқарилган маҳсулотни рақобатбардошлик даражасига етказишга хизмат қиладиган меъёрий кўрсаткичлар ҳисобланади.

Келтирилган меъёрий кўрсаткичлар асосида Ўзбекистон иқтисодиётини таҳлил қиладиган бўлсак уларнинг асосий қисми мавжуд. Лекин, шу билан бир қаторда мамлакатимиз саноатининг етакчи тармоқларини

ривожлантириш даражаси, халқаро бозорда миллий рақобатбардош тайёр маҳсулотларнинг йўқлиги, инновацияларни вужудга келтиришга ижобий таъсир қиладиган самарали тизимнинг ишлаб чиқилмаганлиги каби муаммолар ҳам мавжуд.

Бизнинг фикримизча, ислохотларнинг ҳозирги босқичида миллий иқтисодиётнинг энг долзарб, ўз ечимини кутаётган муаммолари –бу иқтисодий самарадорлик, ишлаб чиқаришнинг бир томонлама, яъни кўпроқ хом ашё ишлаб чиқаришга ихтисослашиб қолганлиги, экспорт таркибида юқори технологиялар асосида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг камлиги ҳамда инновацион фаолликнинг ғоят сустлигидир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Самарали инновацион сиёсат-инновацион ривожланишга ўтишнинг асосий шарти.
2. Инновацион ривожланиш стратегияси.
3. Инновацион ривожланиш муаммолари.
4. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг шаклланиши.
5. Инновацияга асосланган иқтисодий тизимнинг хусусиятлари.

15-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ ИННОВАЦИОН ТИЗИМНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ

15.1. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг шаклланиши.

15.2. Инновацияга асосланган иқтисодий тизимнинг хусусиятлари.

**15.3. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг ривожланиш
истикболлари.**

15.1. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг шаклланиши

Мутахассисларнинг фикрларига кўра, фан ва юқори технологик тармоқларни ривожлантиришда оммавий илмий кашфиётлар ҳамда товар ва хизматларнинг янги истикболли бозорларини яратиш билан чекланиб қолмай, балки биринчи навбатда, иқтисодиётда бевосита тараққий этишнинг янги механизми сифатидаги, унинг доирасида мунтазам ва тўхтовсиз равишда иқтисодий жиҳатдан муваффақиятли янгиликлар кластерлари юзага келадиган ва фаолият юритадиган миллий инновацион тизимларини (МИТ) яратиш энг самарали натижа бўлиб ҳисобланади²².

Бундай тизимларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун нафақат кучли илм – фан ва таълим тизими, балки институционал шароитларнинг бутун бир мажмуи талаб этилади.

Миллий инновацион тизимни шаклантириш концепцияси ўтган асрнинг 80 йиллар бошидан ривожлана бошлади. Бунда “миллий” сўзи тавсифи айнан “давлат” инновация тизими деган мазмунни англатади.

Турли мамлакатларнинг миллий инновацион тизими бир биридан фарқ қилади. Шу кунгача миллий инновацион тизимининг ягона таърифи мавжуд эмас. Шунингдек, турли мамлакатлар миллий инновацион тизими олдида турли

²² Ўзбекистон: жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, инновацион тараққиёт ва миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш. Т.: KONSAUDITINFORM – NASHR. 2011

мақсадлар қўйилиши мумкин. Францияда миллий инновацион тизимнинг асосий вазифаси қўшимча иш ўринлари ташкил қилиш, Германияда илғор технологияларни ривожлантиришдан иборат, деб ҳисобланади. Бунда европалик экспертларнинг берган баҳоларига кўра, ҳар икки миллий инновацион тизимнинг умумий самарадорлиги деярли бир хил.

Инновация фаолиятининг ривожланишига на давлат тури, на сиёсий тадбирлар таъсир кўрсата олади. Инновация фаолияти федерал давлатларда ҳам (АҚШ, Германия), унитар давлатларда ҳам (Франция), конституцион монархия давлатларида ҳам (Буюк Британия, Голландия, Испания), шунингдек коммунистик тартибга эга давлатларда (Хитой) ҳам муваффақиятли ривожланаверади. Бунда умумийлик шундаки, хорижда инновацион жараёнларнинг ривожланиши барқарор сиёсий вазият ва барқарор фаолият юритаётган иқтисодиёт шароитида юз беради.

Миллий инновацион тизими концепцияси Европа иттифоқининг бир қатор аъзо мамлакатларида, шунингдек, АҚШ ва Японияда кенг ривожланган. Миллий инновацион тизими инновацион фаолият субъектлари мажмуидан, улар ўртасидаги билимларнинг юзага келиши, тарқалиши ва улардан фойдаланиш жараёнларини таъминлаб берувчи муносабатлардан ташил топади. Инновация тизимининг асосий элементлари қаторида инновация инфратузилмаси, молиявий инфратузилма, илмий салоҳият каби кичик тизимларни санаб ўтиш мумкин. Уларнинг ҳар бирида тадқиқотларни молиялаштиришнинг асосий қисми (100 фоизгача) бюджет манбаларидан (ҳам федерал, ҳам минтақавий бюджетлардан) амалга оширилади.

15.2. Инновацияга асосланган иқтисодий тизимнинг хусусиятлари

Ривожланишнинг инновацион тизимида миллий инновацион тизимни шаклланиши алоҳида эътиборни талаб қилади. Миллий инновацион тизим тушунчаси инновацион иқтисодиётнинг муҳим белгиси сифатида фанга XX асрнинг 70-йилларида кириб келди.

К.Фриманнинг фикрига кўра, миллий инновацион тизим – жамият томонидан ичстеъмол қилинадиган янги технологиялар, маҳсулотлар ва хизматларнинг яратилишидаги янги билимларни ишлаб чиқишда, сақлашда, тарқатишда ва янги технологияларга айланишида қатнашадиган иқтисодий субъектлар ва ижтимоий институтларнинг (кадриятлар, меъёрлар, ҳуқуқларнинг) мураккаб тизими ҳисобланади²³.

Технологик изчиллик қонуниятларини ва унинг тарихий мантиқий кетма-кетлигини ўрганадиган эволюцион иқтисодий назария “техник иқтисодий прадиigma” ва “технологик траектория” тушунчаларига асосланади. У макродаражадаги иқтисодий ўсиш бир томондан турли-туманликка ва ноаниқликларга, иккинчи томондан эса микродаражада иқтисодий жараёнларни бир-бирига уйғунлаштириш, мутаносибликни таъминлаш, мувофиқлаштириш ва стандартлаштиришга боғлиқлигини қайд этади.

Инновацион ривожланиш концепцияси Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР), Жаҳон банки ва бошқа қатор халқаро ташкилотларнинг ташаббусига кўра кенг ривожланмоқда. Мазкур халқаро институтларнинг ташаббуси билан кейинги йилларда бир қатор аналитик тадқиқотлар амалга оширилдики, уларнинг тадқиқотлари миллий иқтисодиётни анъанавий индустриал иқтисодиётдан билимга, илмга асосланган постиндустриал иқтисодиётга тарнсформация жараёнларига бағишланган.

Глобал миқёсда кечаётган тенденциялар мамлакат, унинг минтақалари, барча фаолият соҳалари, биринчи навбатда, фан-техника ва инновациялар соҳасини янада ривожлантириш сценарийларини ишлаб чиқишда албатта ҳисобга олиниши лозим. Илмий-техник ва инновацион фаолиятни кучайтириш, юқори технологияли ва кўп илм талаб қиладиган ишлаб чиқаришларни ривожлантириш ҳисобига иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, юқори технологияли укладга ўтиш Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига тенг ҳуқуқли

²³Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. L.: PrinterPublishers, 1987. 570 p.

ҳамкор сифатида кириб боришидан умид қилишга имкон берадиган зарур шартлардан бири ҳисобланади.

Жамиятнинг ривожланиши билан фан ўсиш тенденциялари ва ўзига хос қонунларига, иш усуллари, техника ва технологияларига, меҳнатни ташкил қилиш тизими ва тамойилларига, махсус тайёрланган кадрларга эга бўлган инсон фаолиятининг мустақил бир соҳасига айланди. Бу бошқа кўпчилик соҳалардан фарқли равишда, ўсиш чегарасини билмайдиган, доимий равишда ривожланиб борадиган соҳадир. Шу билан бирга, фан соҳаси учун ажратиладиган ресурслар – меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар ва моддий ресурслар – маълум бир чегарага эга. Айнан ресурслар чекланганлиги бу ресурслардан илмий-техник фаолиятнинг устувор йўналишлари ва турларида мақсадли фойдаланишга йўналтириш тактика ва стратегиясини ишлаб чиқишга мажбур қилади.

Илмий фаолият (илмий-тадқиқотчилик фаолияти)- янги билимлар олиш ва қўллашга йўналтирилган фаолият, жумладан:

➤ фундаментал илмий тадқиқотлар – инсон, жамият ва атроф-муҳит тузилиши, фаолияти ва ривожланишининг асосий қонуниятлари ҳақида янги билимлар олишга йўналтирилган экспериментал ёки назарий фаолият;

➤ амалий илмий тадқиқотлар – асосан амалий мақсадларга эришиш ва муайян вазифаларни ҳал қилиш учун янги билимлар қўллашга йўналтирилган тадқиқотлар.

Илмий-техник фаолият (ИТФ) – технологик, муҳандислик, иқтисодий, ижтимоий, гуманитар ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш, фан, техника ва ишлаб чиқаришнинг умумий (яхлит) тизим сифатида фаолият юритишини таъминлаш учун йўналтирилган фаолият.

Экспериментал ишланмалар – илмий тадқиқотлар ўтказиш натижасида ёки амалий тажриба асосида олинган билимларга асосланган ҳамда инсон ҳаёти ва саломатлигини асраш, янги материаллар, маҳсулотлар, жараёнлар,

қурилмалар, тизимлар ёки усуллар яратиш ва уларни янада такомиллаштиришга йўналтирилган фаолиятлир.

ИТФ алоҳида турларга тақсимланади. Улар ўртасидаги чегара шартли ҳисобланади ва уларни ажратиш қийин бўлади. Бунинг устига, ИТФда банд бўлганлар унинг бир тури билан тобора камроқ чегараланмоқда. Масалан, олим ва ихтрочи “фан – ишлаб чиқариш – истеъмол” бутун циклида иштирок этиши мумкин.

ИТФ нафақат натижалари илмий тадқиқотлар ва конструкторлик ишланмалар ҳисобланган соҳани (ИТТКИ), балки лойиҳа ва конструкторлик ташкилотлари, ишлаб чиқариш аппарати, хўжалик тармоқлари ва саноатнинг ушбу ютуқлардан фойдаланиш қобилиятини, жумладан, бунинг учун зарур билимларга эга бўлган кадрлар тайёрлаш қобилиятини ўз ичига олади. ИТФ тоифаларини тавсифлашга бундай ёндашув ИТФ бошқаруви учун методологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга, чунки унга амал қилган ҳолда бошқарув ва ташкилот объектлари янги техника ва технологиялар яратиш, ишлаб чиқариш ва қўллашнинг барча босқич ва шаклларида ўзаро боғлиқликда бўлиши лозим. У амалда “фан – ишлаб чиқариш – истеъмол” цикли ҳақидаги тасаввурдан узвий бирликда фойдаланиш имконини беради.

Бундай ёндашув шу жиҳатдан ҳам маҳсулдор ҳисобланадики, у инсон фаолиятининг ҳар хил турдаги ва даражадаги илмий-техник комплексларни шакллантиришни асослаб бергунга қадар ушбу соҳасини ташкил қилиш шаклларини изоҳлаб ва асослаб беради.

Фан билим олиш, таълим, маданий, ижтимоий, ҳарбий ва бошқа бир қатор функцияларни бажаради. Бироқ товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан иқтисодий функция асосий функциялардан бирига айланмоқда. У бошқа барча фаолият соҳаларида муайян меҳнат унумдорлигини ошириш ва тежамкорликнинг асосий омилига айланади. Таъкидлаш жоизки, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда меҳнатни тежаш фаннинг ўзидаги меҳнат сарфига боғлиқ. Бу боғлиқлик фан соҳасига жамият учун зарур бўлган

харажатларни шакллантириш объектив эҳтиёжини асослаб беради. Меҳнатни тежаш қонунийлиги қанчалик кучли бўлса, жамиятда меҳнат ва ресурсларнинг шунчалик катта қисми фанни ривожлантиришга йўналтирилиши лозим, демак, илмий билимлар қиймати ўсади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўп илм талаб қилиши, хўжаликнинг кўп илм талаб қиладиган тармоқлари пайдо бўлиши ва ривожланиши тенденцияси ўсишининг назарий асослари шундан иборат бўлиб, бу бошқарувнинг турли поғоналарида илмий-техник ва инновацион сиёсат ишлаб чиқиш ва амалга оширда албатта ҳисобга олиниши зарур.

Фаннинг бевосита маҳсули – тушунчалар, назарий конструкциялар, моделлар ва янги билимлар таркибидаги бошқа ахборот бўлиб, мутахассислар томонидан бир хилда тушунилиш ва ўзлаштиришни таъминлайди.

Фаннинг бевосита маҳсули товарга айланмайди – у янгилик сифатида намоён бўлади.

Фан маҳсули ёки интеллектуал маҳсулот икки хил йўл билан – бозорда ва бозордан ташқарида сотиш йўли билан фойдаланилиши мумкин. Агарда интеллектуал фаолият маҳсулоти бозорда сотиладиган бўлса, бу ҳолда у янгиликлар тоифасидан инновациялар тоифасига ўтади.

Фанни бозор муносабатлари тизимида жалб қилиш учун ҳозирги пайтда оралик натижа – илмий-техник маҳсулот – шартнома шартларига мувофиқ яқунланган, бозор нархларида сотиладиган, буюртмачи томонидан қабул қилинган ИТТКИ натижаси ҳисобга олинади. «Янгиликлар киритиш» («инновация») атамаси охириги 15-20 йилдан бери илмий адабиётларда ва амалий фаолиятда кенг қўллана бошлади.

Янгилик кирити (новшество) бу – бирон-бир фаолият соҳасида унинг самарадорлигини ошириш бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотларнинг расмийлаштирилган натижасидир.

Янгилик киритиш – фан ва техника ютуқларидан бозорда амалий фойдаланиш бўйича фаолиятнинг оралик яқунигина, холос. Янгилик киритиш интеллектуал маҳсулотнинг қуйидаги турларидан бири сифатида қайд этилиши

ва расмийлаштирилиши мумкин: ихтиро, тушунча, илмий ёндашув, янги тамойил, стандарт, тавсия, услубият, янги ёки такомиллаштирилган махсулот (технология, бошқарув ёки ишлаб чиқариш жараёни, ташкилий, ишлаб чиқариш ёки бошқа структура) ҳужжатлари, патент, рационализаторлик таклифлари, кашфиётлар, «ноу-хау», маркетинг тадқиқотлари натижалари ва ҳ.к. Янгилик киритиш атамасининг синоними ҳисобланган новация тушунчаси илгари мавжуд бўлмаган биронта янгиликни ифодалайди.

«Янгилик киритиш» ва «новация» тушунчалари билан «тадқиқот», «ихтиро» ва «кашфиёт» тушунчалари чамбарчас боғлиқдир. Илгари маълум бўлмаган маълумотлар олиш ёки илгари маълум бўлмаган табиат ҳодисаларини ёки инсоният муҳитини кузатиш жараёни тадқиқот деб аталади.

Ихтиро бу – янги ускуна, механизм, восита, технология, усул ва инсон томонидан яратилган бошқаларда ўз аксини топадиган тадқиқот натижасидир.

Кашфиёт бу – тадқиқотларнинг, эҳтимол, қўшимча натижаси ҳисобланади. Кашфиётлар ва ихтиролар қоидага кўра, фундаментал даражада юзага келади ва камдан-кам ҳолларда якка шахслар томонидан амалга оширилади. Улар тасодифан рўй бериши ва фойда олиш мақсадини кўзламаслиги ҳам мумкин.

Янгилик ишлаб чиқариш ва бошқарув тизимига жорий қилинганидан сўнг бозорда истеъмол қилинадиган янги махсулотга айланади ва уни сотишдан иқтисодий, ижтимоий ёки бошқа турдаги самара олинади, - у янги тоифага – инновацияларга айланади.

Адабиётларда «инновация» атамасига берилган кўплаб таърифларни топиш мумкин. Бироқ, тадқиқотчиларнинг ушбу иқтисодий тоифага алоҳида эътибор кўрсатишларига қарамай, илмий ғоя ҳалигача «инновациялар» тушунчасининг ҳам назария, ҳам амалиёт талабларига жавоб берадиган, шунингдек, уларни амалга оширишнинг муайян субъекти – давлат, минтақа, тармоқ ва корхона нуқтаи назаридан тўғри бўладиган универсал таърифини ишлаб чиқмаган.

«Инновациялар» атамасини янги иқтисодий тоифа сифатида фанга австриялик (кейинчалик америкалик) олим Йозеф Шумпетер XX асрнинг биринчи ўн йиллигида киритган. Ўзининг «Иқтисодий ривожланиш назарияси» номли асарида (1911й.) Й.Шумпетер илк бора ривожланишда ўзгаришларнинг янги комбинациялари масалаларини (яъни инновация масалаларини) кўриб чиқди ва инновацион жараёнга тўлиқ тавсиф берди.

Й. Шумпетер ривожланишдаги беш хил ўзгаришни ажратиб кўрсатди:

- 1) янги техника, технологик жараёнлар ёки ишлаб чиқаришнинг янгича бозор таъминотидан фойдаланиш;
- 2) янги хусусиятларга эга бўлган маҳсулот жорий қилиш;
- 3) янги хомашёдан фойдаланиш;
- 4) ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва унинг моддий-техника таъминотида ўзгаришлар;
- 5) янги сотув бозорларининг пайдо бўлиши.

У иқтисодиётда новатор-тадбиркор марказий фигурага айланишини исботлаб берди. Й.Шумпетерга кўра, инновация бу – истеъмол товарларининг янги турлари, янги ишлаб чиқариш ва транспорт воситалари, янги бозорлар ва саноатда ташкилотлар шакллари жорий қилиш ва фойдаланиш мақсадидаги ўзгаришлардир.

Инновацион стратегия бу – жамият ривожланиши йўналишига мувофиқ технологияларда ҳам, технологияларни бошқаришда ҳам янгиликлар киритишни танлаш ва амалга ошириш тизимларини ўзгартириш жараёнини белгилаб берадиган қоидалар ва меъёрлар тўпламидир. Инновацион стратегиянинг энг олий вазифаси – инновацион жараён қатнашчиларининг манфаатлари ва турли йўналишдаги жараёнларни максимал даражада уйғунлаштириш ҳисобланади.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ҳозирги ҳолати миллий иқтисодиётда инновацион ўзгаришларни амалга ошириш суръатларини жадалаштиришни талаб этмоқда. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни

кўрсатмоқдаки чуқур, самарали инновацион стратегияни амал қилиши мамлакат иқтисодий ва табиий омилларидан оқилона фойдаланиш орқалигина амалга ошириш мумкин. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодиёт инновацион шаклланиши, энг аввало, иқтисодий ўсишни таъминловчи тармоқлар ҳисобига юз беради, бу эса ўз навбатида мамлакат иқтисодиётини хом ашё экспорт қилишини камайтириш билан бирга уни қайта ишлашни ривожлантиришга, валюта маблағларининг тежалишига, аҳоли бандлигининг ошишига сабаб бўлади. Ушбу омиллар ўз навбатида инновация стратегиясини амалга ошириш мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамланишига олиб келади.

15.3. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг ривожланиш истиқболлари

Ҳозирги вақтда республиканинг иқтисодий сиёсати иқтисодиётни инновацион ривожлантиришга, юқори самарали ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётни яратишга қаратилган.

Мутахассисларнинг фикрларига кўра, Ўзбекистон иқтисодиётининг инновацион ривожланиш йўлига ўтиши бир қатор муаммолар билан боғлиқ. Иқтисодиётнинг жадал ўсишини таъминлаб берувчи инновацион технологик иқтисодиётнинг универсал модели мавжуд эмас.

Илмий тадқиқот - янги билимларни ишлаб чиқиш жараёни, билиш фаолияти турларидан бири. Унга объективлик, ишончлилик, аниқлик хос. Илмий тадқиқот ҳамма шартларга амал қилиб такрорланганда ҳамиша бирдек натижа бериши, баҳс этилаётган масалани исботлаши лозим. Илмий тадқиқот бир-бири билан боғланган икки қисм — тажриба ва назариядан иборат. Илмий тадқиқотнинг асосий компонентлари: мавзуни белгилаш, мавжуд ахборотни, тадқиқот соҳасидаги шарт-шароит ва методларни, илмий фаразларни олдиндан таҳлил этиш, тажриба ўтказиш, олинган натижалар-ни таҳлил этиш ва умумлаштириш, ке-либ чиққан фаразларни олинган далил-лар асосида

текшириш, янги факт ва қонунларни ифодалаб бериш, илмий башорат юритиш. Илмий тадқиқотларни фундамен-тал ва амалий, миқдорий ва сифатий, ноёб ва комплекс тадқиқотларга аж-ратиш кенг тарқалган. Илмий тадқиқотларнинг метод ва тажрибалари фаннинг ўзидаги-на эмас, балки кўпгина иқтисодий ва ижтимоий масалаларни қал қилишда ҳам кенг қўлланилади.

Илмий тадқиқот институтлари — фан, техника, ишлаб чиқариш соҳаларида илмий тадқиқот олиб борадиган муассаса. Дастлаб 19-аср охири 20-аср бошларида вужудга келган. 1888 йил Парижда Пастер институти, 1909 йилда Радий институти ташкил этилган. 20-асрнинг бошларидан назарий масалалар билан бирга техника, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш бўйича муҳим муаммолар устида тадқиқотлар олиб борувчи турли Илмий тадқиқот институтлари пайдо бўлди. 20-асрнинг ўрталарига келиб Илмий тадқиқот институтлари кўп мамлакатларда илмий фаолиятни ташкил этишнинг асосий шакли бўлиб қолди. Ўзбекистонда асосий назарий муаммолар илмий тадқиқот ишларининг мувофиқлаштириш маркази — Ўзбешстон Фанлар академиясида тадқиқ этилади. Билимнинг муайян соҳаларини тадқиқ этувчи ва бевосита вазирликлар, давлат қўмиталарига буйсунувчи тармоқ Илмий тадқиқот институтлари ҳам мавжуд. Ўзбекистонда биринчи илмий тадқиқот муассасаси — Тошкент астрономия ва физика обсерваторияси (ҳоз. Астрономия институти) 1873 йилда ташкил этилган.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг ривожланиш истиқболлари.
2. Интеллектуал мулк ва капиталнинг ҳуқуқий муҳофазаси қандай таъминланади?
3. Илмий техника ишланмаларини тижоратлаштириш стратегияси деганда нимани тушунасиз?
4. Илмий кашфиётлар, ихтиролар ва лицензиялаш борасида давлат сиёсатининг мазмуни ва моҳияти нималардан иборат?

ГЛОССАРИИ

№	Ўзбек тилида	Рус тилида	Мнглиз тилида
1.	<p>Инновация – янги материаллар ва компонентлардан фойдаланиш, янги жараёнларни жорий этиш, янги бозорларни очиш, янги ташкилий шаклларни жорий этишга асосланган барча янги комбинацияларнинг янгидан қўшилиши ва тижоратлашувидан иборат бўлган ишлаб чиқариш функциясининг тубдан алмашинувидир.</p>	<p>Инновация - это фундаментальное изменение производственной функции, которое включает использование новых материалов и компонентов, внедрение новых процессов, открытие новых рынков, введение новых организационных форм и коммерциализацию всех новых комбинаций.</p>	<p>Innovation is a fundamental change in production function that involves the use of new materials and components, the introduction of new processes, the opening of new markets, the introduction of new organizational forms and the commercialization of all new combinations.</p>
2.	<p>Инновацион ривожланиш - ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини оширадиган инновация, нау-хау ва барча янгиликларни излаш, тайёрлаш, татбиқ этишнинг яхлит жараёни.</p>	<p>Инновационное развитие - это целостный процесс поиска, подготовки и внедрения инноваций, ноу-хау и всех инноваций, которые повышают эффективность общественного производства.</p>	<p>Innovative development is a holistic process of searching, preparing, and implementing innovations, know-how and all innovations that improve the efficiency of social production.</p>
3.	<p>Ривожланишнинг инновацион тип (ингл. Innovation model of development) – ижтимоий ишлаб чиқаришда янги илғор технологияларга урғу бериш, юкори технологиялар асосида маҳсулотлар ишлаб чиқариш, микро ва макроиктисодий жараёнларда илғор ташкилий ва бошқарув қарорларини қабул қилиш - технопарк, техно полис, кам энергия талаб этадиган технологиялардан фойдаланиш сиёсати, ишлаб чиқариш фаолиятини интеллектуалаштириш, иктисодиётни софтлаштириш ва сервислаштириш билан тавсифланади.</p>	<p>Инновационная модель развития - с акцентом на передовые технологии в общественном производстве, высокотехнологичные продукты, передовые организационные и управленческие решения в микро- и макроэкономических процессах - от технопарков, техно-политики, экономные энергетические технологий, политика использования, интеллектуализация производственной деятельности, смягчение экономики и обслуживания.</p>	<p>Innovation model of development - with emphasis on advanced technologies in social production, high-tech products, advanced organizational and managerial decisions in micro and macroeconomic processes - from technology parks, techno-policy, low-energy technologies. use policy, intellectualization of production activity, economy softening and servicing.</p>

4.	<p>Миллий инновацион тизим – жамият томонидан истеъмол қилинадиган янги технологиялар, маҳсулотлар ва хизматларнинг яратилишидаги янги билимларни ишлаб чиқишда, сақлашда, тарқатишда ва янги технологияларга айланишида қатнашадиган иқтисодий субъектлар ва ижтимоий институтларнинг (қадриятлар, меъёрлар, ҳуқуқларнинг) мураккаб тизими ҳисобланади.</p>	<p>Национальная инновационная система - это сложная система экономических субъектов и социальных институтов (ценностей, норм, прав), участвующих в разработке, хранении, распространении и преобразовании новых технологий в создании новых технологий, продуктов и услуг, потребляемых обществом.</p>	<p>The national innovation system is a complex system of economic entities and social institutions (values, norms, rights) involved in the development, storage, dissemination and transformation of new technologies in the creation of new technologies, products and services consumed by society.</p>
5.	<p>Интеллект (лот. intellects — билиш, тушуниш, идрок қилиш) — инсоннинг ақлий қобилияти; ҳаётни, атроф муҳитни онгда айнан акс эттириш ва ўзгартириш, фикрлаш, ўқиш-ўрганиш, дунёни билиш ва ижтимоий тажриба-ни қабул қилиш қобилияти; турли масалаларни ҳал қилиш, бир қарорга келиш, оқилона иш тутиш, воқеа-ҳодисаларни олдиндан кўра билиш лаёқати.</p>	<p>Интеллект (много. Интеллект - знание, понимание, восприятие) - умственные способности человека; способность точно отражать и изменять жизнь, окружающую среду, мышление, обучение, познание мира и принятие социального опыта; умение решать разные вопросы, принимать решения, действовать мудро, предвидеть события.</p>	<p>Intellects (lot. Intellects - knowledge, understanding, perception) - mental capacity of a person; ability to accurately reflect and change life, environment, thinking, learning, knowledge of the world and acceptance of social experience; ability to solve different issues, to make decisions, to act wisely, to foresee events.</p>
6.	<p>Интеллектуал мулк - ижодий ақлий фаолият маҳсули. Ихтирочилик ва муаллифлик объекти ҳуқуқи мажмуига кирувчи, фан, адабиёт, санъат ва и.ч. соҳасида ижодий фаолиятнинг бошқа турлари, адабий, бадиий, илмий асарлар, ижрочи актёрлик санъати, жумладан овоз ёзиш, радио, телевидение асарлари, кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик таклифлари, саноат намуналари, компьютерлар учун дастурлар,</p>	<p>Интеллектуальная собственность - продукт творческой интеллектуальной деятельности. Наука, литература, искусство и т. д., входящие в комплекс изобретений и авторских прав другие виды творческой деятельности в области литературы, литературного, художественного, научного, исполнительского искусства, включая звукозапись, радио, телевизионную продукцию,</p>	<p>Intellectual property is the product of creative intellectual activity. Science, literature, art, etc., included in the complex of inventions and copyright other creative activities in the field, literary, artistic, scientific, performing arts, including sound recording, radio, television productions, inventions, inventions, rationalization proposals, industrial designs, computer programs, databases, know-how,</p>

	маълумотлар базаси, ноу-хаунинг эксперт тизимлари, товар белгилари, фирма атамалари ва бошқа аклий мулк объектларига киради.	изобретения, изобретения, предложения по рационализации, промышленные образцы, компьютерные программы, базы данных, экспертные системы ноу-хау, товары обозначения, названия компаний и другие объекты интеллектуальной собственности.	expert systems designations, company names and other intellectual property objects.
7.	Интеллектуал мулк ҳукуки - интеллектуал (аклий) фаолият натижасига тегишли ҳуқуқ. Мулк эгаси ана шу интеллектуал мулк объектларидан ўз хошишига кўра, ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда мутлақ қонуний фойдаланиш ҳуқуқига эгадир.	Права интеллектуальной собственности - право на результат интеллектуальной деятельности. Владелец имеет исключительное право использовать эти объекты интеллектуальной собственности в любой форме и любым способом по своему усмотрению.	Intellectual property rights - the right to the result of intellectual activity. The proprietor has the exclusive right to use these intellectual property objects in any form and in any way at his own discretion.
8.	Интеллектуаллик коэффиценти (инг. intellectual quotient, қисқартма номи IQ) — одамнинг турли тест услублари асосида аниқланадиган аклий ривожланиш кўрсаткичи, билим савияси.	Интеллектуальный коэффициент (IQ) является показателем интеллектуального развития, уровень знаний которого определяется различными методами тестирования.	Intellectual coefficient (IQ) is an indicator of intellectual development, the level of knowledge that is determined by different test methods.
9.	Илмий билиш - оламнинг, жумладан иқтисодий жараёнлар ва иқтисодий ҳодисалар, улар ўртасидаги боғланишларнинг ҳам, моҳиятларини тўғри тасаввур қилиш.	Научное познание - это правильное понимание природы вселенной, включая экономические процессы, экономические события и связи между ними.	Knowledge is the proper understanding of the nature of the universe, including the economic processes and economic events and the connections between them.
10.	Инстинктив (физиологик) эҳтиёж - фаунага ҳос бўлган хусусият. Ҳайвонот оламида, одамларда ҳам, инсонлардан фарқли равишда (овқотланиш, яшаш маконига эга бўлиш, насл қолдириш, болаларини яшашга ўргатиш ва ҳоказо) ақл туфайли эмас, балки инстинк туфайли пайдо	Инстинктивная (физиологическая) потребность является характеристикой животного мира. В животном мире потребность в людях, а также в людях (кормление, жизнь, размножение, обучение детей жить и т. д.) Вызвана неразумом, а	Instinctive (physiological) need is a characteristic of the fauna. In the animal world, the need for humans, as well as humans (feeding, living, reproducing, teaching children to live, etc.) arises not from reason but from instinct.

	бўладан зарурият.	инстинктом.	
11.	Ихтиро — халқ хўжалигининг турли соҳаларида, ижтимоий-маданий қурилиш ва мудофаа соҳаларида ижобий самара берадиган, ўзига хос техникавий ечимга эга бўлган янгилик.	Изобретение является новинкой, обладающей уникальным техническим решением, которое оказывает положительный эффект в различных областях народного хозяйства, социально-культурного строительства и обороны.	Invention is a novelty that has a unique technical solution, which has a positive effect in various areas of national economy, socio-cultural construction and defense.
12.	Кашфиёт — изланиш, текшириш, илмий тадқиқот натижасида, баъзан эса тасодифан топилган, яратилган илмий янгилик.	Открытие - научное открытие, созданное исследованием, исследованием, а иногда и случайно.	Discovery is a scientific discovery created by research, investigation, and sometimes by chance.
13.	Ноу-хау - халқаро муносабатларда ҳужжатлар, ишлаб чиқариш тажрибаси, малака ва ҳоказоларда ифодаланган техник билимларни аниқлашда қўлланиладиган тушунча.	Ноу-хау - это концепция, используемая при определении технических знаний, выраженных в документах, производственном опыте, квалификации и т. д. в международных отношениях.	Know-how is the concept used in determining the technical knowledge expressed in documents, production experience, qualifications, etc. in international relations.
14.	Инсон - ижтимоий тушунча. У ақл соҳиби бўлган кишини ифодалайди Фауна тараққиётининг маўйянг даврида одамлар эҳтиёжи шу даражада ўсдики, табиатдаги мавжуд неъматлар улар эҳтиёжини қондираолмай қолиди. Муттасил ўсиб бораётган одамлар эҳтиёжларини қондириш учун энди янги неъматларни ишлаб чиқариш зарур бўлиб қолди. Бу одамларнинг меҳнат қилишлари зарурлигини ифодалар эди.	Человек - это социальная концепция. Он представляет интеллектуального человека. В амбициозный период развития Фауны потребности людей выросли настолько, что имеющиеся природные ресурсы не могли удовлетворить их потребности. Чтобы удовлетворить потребности постоянно растущего мира, стало необходимо развивать новые награды. Это было выражением необходимости людей работать.	Man is a social concept. It represents a person of intelligence During the ambitious period of the Fauna's development; the needs of the people grew so much that the available natural resources could not meet their needs. To meet the needs of the ever-growing world, it is now necessary to develop new bounties. These people were expressing the need to work.
15.	Илмий билиш услубияти - иқтисодий жараёнлар ва иқтисодий ҳодисаларни илмий билиш тамойиллари, қонун-қоидалари, йўллари.	Методы научного познания - принципы, правила, принципы научного познания экономических процессов и экономических событий.	Methods of scientific knowledge - principles, rules, principles of scientific knowledge of economic processes and economic events.
16.	Илмий мавҳумлаштириш	Научные абстракции	Scientific abstractions

	(абстракция) - иқтисодий жараёнлар, ходисалар ва улар ўртасидаги моҳиятли боғланишларни ўрганиш жараёнидаги илмий билиш тамойилларидан энг муҳими бўлиб, бунда уларни ўрганишда эътиборни энг муҳим ва асосийларига қаратилиб, иккинчи ва муҳим бўлмаганлари эътибордан соқит қилинади.	являются важнейшим из принципов научного познания при изучении экономических процессов, явлений и существенных связей между ними.	are the most important of the principles of scientific knowledge in the study of economic processes, phenomena and the essential connections between them.
17.	Патентшунослик – мустақил давлатлар жисмоний ва юридик шахсларнинг интеллектуал мулк объектларини – илмий кашфиётлар, ихтиролар, санъат наъмуналари, селекция ютуқлари, ҳамда норматив техник талаблар асосида давлат томонидан тасдиқ қилинган ҳужжатларга асосланган иш ва хизматларни ўрганадиган фан.	Патентование - это наука, которая изучает объекты интеллектуальной собственности физических и юридических лиц независимых государств - научно обоснованные работы, услуги, основанные на научных открытиях, изобретениях, произведениях искусства, селекционных достижениях и нормативных технических требованиях.	Patenting is a science that studies the objects of intellectual property of individuals and legal entities of independent states - scientifically-based works, services, based on scientific discoveries, inventions, artworks, selection achievements, and regulatory technical requirements.
18.	Интеллектуал фаолият – инсоният жамияти ривожланишининг асосий фаолияти бўлиб, униг энг муҳим турлари – фан, санъат, ижод, халқ ва миллатларнинг цивилизация ривожланиши.	Интеллектуальная деятельность является основной деятельностью развития человеческого общества, а ее наиболее важными видами деятельности являются развитие науки, искусства, творчества, цивилизации народов и наций.	Intellectual activity is the main activity of the development of human society, and its most important activities are the development of science, art, creativity, civilization of peoples and nations.
19.	Мулк эгаси – инсон ўзи яратган мулкидан самарали фойдаланиш ва бошқалар олиш.	Собственник имущества является эффективное использование имущества, созданного человеком, и так далее.	The owner of the property is the effective use of the property created by the person, and so on.
20.	Муаллифлик ҳуқуқи – илмий, адабий, мусиқий, бадий, фотография, аудиовизуал асарлар муаллифларига берилган ҳуқуқдир.	Авторское право - право авторов научных, литературных, музыкальных, художественных, фотографических и аудиовизуальных произведений.	Copyright - the right of authors of scientific, literary, musical, artistic, photographic, and audiovisual works.

21.	Саноат мулки – товарларнинг келиб чиқиш жойи, фирма номларига берилган ҳуқуқий мақом.	Промышленная собственность является местом происхождения товара, правовой статус которого присваивается названиям компаний.	Industrial property is the place of origin of the goods, the legal status assigned to the company names.
22.	Патент – давлат номидан саноат мулки объектга бериладиган ва муайян ҳудудда ва муайян вақт оралиғида амал қиладиган муҳофаза ҳужжат.	Патент является охранним документом, выданным от имени государства для объекта промышленной собственности и действующего на определенной территории и в течение определенного периода времени.	A patent is a security document issued on behalf of the State for an industrial property subject matter and operating in a particular territory and for a specific time period.
23.	Лицензия – бу патент эгасининг бошқа шахслар билан алоҳида ҳуқуқларнинг бир қисмини сотиш бўйича тузган иқтисодий битим.	Лицензия - это экономическое соглашение, которое владелец патента имеет с другими сторонами для продажи некоторых исключительных прав.	A license is an economic agreement that the patent owner has with other parties to sell some of the exclusive rights.
24.	Инновацион фаолият – интеллектуал мулкни бошқариш асослари.	Инновационная деятельность - основа управления интеллектуальной собственностью.	Innovative activity - the basis of intellectual property management.
25.	Муаллиф – ижодий меҳнати билан асар яратган шахс.	Автор - творческая личность.	The author is a creative person.
26.	Унификация – товарларни бир хил фуқцияга эга бўлган товарларни бир тизимга тушириш учун уларни конструкцияларидан сифат кўрсаткичини аниқлашда бир хил усуллардан фойдаланиш мумкинлигига айтилади.	Унификация. Говорят, что для унификации товаров с одинаковыми функциями они могут использовать одни и те же методы для определения качества своих конструкций.	Unification - It is said that in order to unify goods with the same functionality, they can use the same methods to determine the quality of their designs.
27.	Тинизация – товарларни янги ассортиментлари яратилишда яратилмоқчи бўлган товарлар учун авваллари шунча мос келадиган конструктив мосламалар ва технологии процесслардан фойдаланишга имкон яратади.	Тинизация - это возможность создания товаров для создания новых ассортиментов товаров, которые можно использовать в качестве ранее разработанных конструкций и технологических процессов.	Tinning is an opportunity for the goods to be created to create new assortments of goods, to use as previously designed constructions and technological processes.
28.	Сертификация – товар ва хизматларни шу товар ва	Сертификация - это документ, удостоверяющий	Certification - a document certifying the

	хизмат учун давлат томонидан тасдиқланган товарларни сифат кўрсаткичини таъкидловчи хужжат.	качество товаров и услуг, утвержденный государством для товаров и услуг.	quality of goods and services approved by the state for the goods and services.
29.	Ислохотлар концепцияси - ислохотларнинг бош мақсади ва йўналишлари, уларга эришишнинг стратегик йўллари ва мақсадга эришиш жараёнидаги бажариладиган вазифалар.	Концепция реформы - основные цели и направления реформ, стратегические пути их достижения и задачи, которые должны быть достигнуты в процессе достижения целей.	The concept of reform - the main goals and directions of reforms, the strategic ways to achieve them and the tasks that must be achieved in the process of achieving the goals.
30.	Инсон тараққиёти учун ажратилган ҳаражатлар улуши - Миллий даромаднинг инсон ривожланишининг устувор йўналишларини амалга ошириш учун ажратиладиган ҳаражатларнинг фоизи.	Доля расходов на человеческое развитие - процент расходов на национальный доход с акцентом на приоритетах человеческого развития.	Percentage of Expenditures for Human Development - Percentage of National Income Expenditures to Focus on Human Development Priorities.
31.	Ривожланиш типи – устувор омилларга, экстенсив, интенсив ва инновацион ривожланишга ҳамда фан ва техника ютуқларидан фойдаланишга, уларнинг ривожланиш суръати ва даражаси билан белгиланади.	Тип развития определяется приоритетными факторами, экстенсивным, интенсивным и инновационным развитием, а также использованием научно-технических достижений, темпами и степенью их развития.	The type of development is determined by priority factors, extensive, intensive and innovative development, as well as the use of scientific and technological achievements, the pace and extent of their development.
32.	Ривожланиш тавсифи – турғун, эволюцион, революцион ёки мобилизацион иқтисодий ресурслар – маълум даврда маълум бир мамлакат ихтиёрида тўпланган ва мавжуд бўлган ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчиларга етказиб бериш ва истеъмол жараёнида қўлланилиши мумкин бўлган воситалар, имкониятлар ва манбалардир.	Характеристика развития определяется приоритетными факторами, экстенсивным, интенсивным и инновационным развитием, а также использованием научно-технических достижений, темпами и степенью их развития.	Development Characteristics - Resilient, Evolutionary, Revolutionary or Mobilizing Economic resources - tools, resources, opportunities and resources that can be used in production, service, delivery, and consumption processes for a particular period of time.
33.	Иқтисодий ўсиш - ЯММ (ИММ, СММ, МД) микдорининг мутлоқ ва	Экономический рост выражается в увеличении абсолютного и ВРП на	Economic growth is expressed as the increase in absolute and per capita

	аҳоли жон бошига ҳамда Иқтисодий ресурс харажатлари бирлиги ҳисобига кўпайишида ва сифатнинг яхшиланишида ифодаланади.	душу населения (ИММ, SMC, MD) на душу населения, а также в улучшении качества единицы экономических ресурсов.	GRP (IMM, SMC, MD) per capita as well as the improvement of the quality of the economic resources unit.
34.	Ишлаб чиқаришнинг технологик усули - меҳнат воситалари, материаллар, технология, энергия ахборотлар ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш мажмуи.	Технологический метод производства - совокупность инструментов, материалов, технологий, энергетической информации и организации производства.	Technological method of production - set of tools, materials, technology, energy information and production organization.
35.	ОЭСР–иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти.	ОЭСР - Организация экономического сотрудничества и развития.	OECD - Organization for Economic Cooperation and Development.
36.	“Янги иқтисодиёт” - бу номоддий материаллар омиллар ишлаб чиқариш иқтисодиёти: инсоннинг интелектуал капитали” сифатида қаралади.	«Новая экономика» - это экономика производства нематериальных материалов: интеллектуальный капитал человека.	The "new economy" is the economy of production of intangible materials: the intellectual capital of man.
37.	Иқтисодий ривожланиш концепцияси - иқтисодиётнинг ва меҳнат самарадорлигининг ўсиши суръати юқори бўлган, ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) ва аҳоли жон бошига ўртача даромади юқори бўлган мамлакат фаровон ҳисобланади.	Концепция экономического развития - это страна с высокими темпами экономического роста и производительности труда, с высоким ВВП и средним доходом на душу населения.	The Concept of Economic Development is a country with a high rate of economic growth and labor productivity, with high GDP and average per capita income.
38.	Инсон тараққиёти концепциясини (ИТК) - инсонлар узоқ ва соғлом яшаши учун, уларнинг маълумотли бўлишлари ва муносиб ҳаёт кечиришлари учун маблағларга эга бўлишларида имкониятларининг кенгайтирилиши.	Концепции развития человеческого потенциала (КРЧП) для расширения возможностей женщин жить долгой и здоровой жизнью, иметь доступ к образованию и вести достойный образ жизни.	Expanding the Human Development Concept (IHDC) to empower women to live long and healthy lives, to have access to education, and to live a decent life.
39.	Билимлар иқтисодиёти концепцияси - бунда инновацион жараёнлар, яъни билимларни ишлаб чиқариш, ўзлаштириш, тарқатиш ва амалий қўлланилиши ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий	Концепция экономики знаний - это инновационный процесс, который является главной движущей силой социально-экономического развития.	The concept of knowledge economy is an innovative process that is the main driving force of social and economic development.

	харакатлантирувчи кучи.		
40.	Интеллектуал капитал — бу бойлик яратишда фойдаланиш мумкин булган билимлар, тажриба, ташкилий имкониятлар, информация, информация каналлардир.	Интеллектуальный капитал - это знания, опыт, организационные возможности, информация и информационные каналы, которые можно использовать для создания богатства.	Intellectual capital is the knowledge, experience, organizational capabilities, information and information channels that can be used to create wealth.
41.	Глобаллашув — (лотинча globus – ер курраси) жаҳон иқтисодиётининг ўзаро боғлиқ бўлган турли соҳа ва жараёнларининг кучайиб бориши, жаҳон хўжалигида товарлар, хизматлар, капитал, ишчи кучи ва билимлар бозорининг аста-секин ягона бозорга айланиши.	Глобализация - это интенсификация различных взаимосвязанных секторов и процессов в мировой экономике, постепенная трансформация мирового рынка товаров, услуг, капитала, рабочей силы и знаний в один.	Globalization is the intensification of various interconnected sectors and processes in the global economy, the gradual transformation of the global market of goods, services, capital, labor and knowledge into one.
42.	Аҳолининг табиий ҳаракати – бу аҳоли тузилиши ва сонининг, туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралишлар натижасида тинимсиз ўзгариб туриши.	Естественное движение населения - это постоянное изменение структуры и численности населения в результате рождения, смерти, брака и развода.	Natural population movement is a continuous change in the structure and number of the population as a result of birth, death, marriage and divorce.
43.	Ислохотлар концепцияси – ижтимоий–иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсад ва йўналишлари, уни амалга оширишнинг вазибалари ва стратегик йўлларининг умумий ғоясидир.	Концепция реформы представляет собой общее представление об основных целях и направлениях социально-экономических реформ, задачах и стратегических путях ее реализации.	The concept of reform is a common idea of the main goals and directions of socio-economic reforms, tasks and strategic ways of its implementation.
44.	Илм-маърифат салоҳияти - илм-маърифатга хизмат қилувчи моддий ва инсоний ресурслар фан эришган даражадир.	Наука и образовательный потенциал - это уровень, на котором наука и образование имеют доступ к материальным и людским ресурсам, которые служат науке.	Science and education potential is the level at which science and education have access to the material and human resources that serve science.
45.	Техника-технология салоҳияти - жамиятдаги машина –механизмлар миқдори, уларнинг таркиби, техникавий даражаси ва технологик тизимлар мажмуини ўз ичига олади.	Технический и технологический потенциал - включает в себя количество машин и механизмов в обществе, их состав, технический уровень и комплекс технологических систем.	Technical and technological potential - includes the number of machines and mechanisms in the society, their composition, technical level and complex of technological systems.

46.	Фан-техника тараққиёти - фан ва техниканинг муттасил равишда ва ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланишидир.	Развитие науки и техники - это непрерывное и взаимосвязанное развитие науки и техники.	Science and technology development is the continuous and interconnected development of science and technology.
47.	Халқаро иқтисодий интеграция – жаҳон мамлакатлари ўзаро иқтисодий алоқаларининг чуқурлаштириш ва барқарор ривожланиши ҳамда миллий хўжаликлар ўртасидаги меҳнат тақсимоли асосида улар хўжалик алоқаларининг бирлашиш жараёни.	Международная экономическая интеграция - это процесс углубления и устойчивого развития экономических отношений между странами мира и процесс объединения их экономических отношений на основе разделения труда между национальными экономиками.	International economic integration is the process of deepening and sustainable development of economic relations between the countries of the world and the process of joining their economic relations based on the division of labor between national economies.
48.	Иқтисодий ва валюта иттифоқи – иқтисодий интеграциянинг эн олий шакли бўлиб, бунда иқтисодий интеграциянинг барча қараб чиқилган шакллари. Иқтисодий ва валюта-молиявий сиёсат ўтказиш билан бирга уйғунлашади.	Экономический и валютный союз является высшей формой экономической интеграции со всеми рассмотренными формами экономической интеграции. Он сочетает в себе экономическую и денежно-кредитную политику.	Economic and monetary union is the highest form of economic integration, with all considered forms of economic integration. It combines economic and monetary policy.
49.	Иқтисодий битимлар – қийматнинг ҳарқандай айирбошланиши, яъни товарлар кўрсатилган хизматлар ёки активларга мулкчилик ҳуқуқининг бир давлат резидентларидан бошқа давлат резидентларига ўтиши бўйича келишувлар.	Хозяйственные соглашения - любой обмен стоимостью, то есть соглашения о передаче права собственности на услуги или активы по товарам от одного резидента к другому.	Economic transactions - any exchange of value, that is, agreements for the transfer of ownership of services or assets by goods from one resident to another.
50.	Ижтимоий тараққиёт - 1) жамият (индивидлари эмас, балки барча аъзолари)нинг тараққиёти; 2) жамият соҳаларидан бири (ижтимоий-иқтисодий бирликнинг бир томони) тараққиёти.	Социальное развитие - 1) Развитие общества (не всех людей, а всех членов); 2) развитие одной из сфер общества (одна сторона социально-экономического сообщества).	Social Development - 1) Development of society (not all individuals but all members); 2) development of one of the spheres of society (one side of the socio-economic community).

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2019 й.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Қарорлари

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2752-сонли қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги 07.02.2017 йил. №ПФ-4947-сонли Фармони. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2017 йил 13 февраль, 6-сон, 70-модда.

5. Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир // Халқ сўзи. 2016 йил 2 ноябрь.

6. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг ўшма мажлисидаги нутқи. Ш.М. Мирзиёев – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. -56 б.

7. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устивор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь// Ш.М. Мирзиёев, Тошкент: Ўзбекистон, 2017 -104 б.

8. Мирзиёв Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тарққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь/ Ш.М. Мирзиёев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017 й, -48 б.

9. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқ сўзлади (2017 йил 20 сентябрь);

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий мажлисга Мурожатномаси. 2018 йил 28 декабр.

IV. Дарсликлар

11. Economic Regulation and State Interventions. Georgia s Move from Neoliberalism to State Managed Capitalism Christian Timm, 2013.

12. Principles for Economic Regulation, APRIL 2011, London Department for Business, Innovation and Skills

13. Government intervention in the economy: a comparative analysis of singapore and hong kong, newman m. k. lam, hong kong, 2000.

14. Georgc J. Stigler. The theory of economic regulation. The University of Chicago.

V. Ўқув қўлланмалар

15. Бекмуродов А.Ш., Ғафуров У.В. Ўзбекистонда иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2007.

16. Сухарев О.С., Сухарев С.О. Инновации в экономике и промышленности. – М.: Высшая школа, 2010.
17. Философова Т.Г., Быков В.А. Конкуренция. Инновации. Конкурентоспособность. – М., 2008.
18. Фонотов А.Г. Россия: инновации и развитие. – М., 2010.
19. Человеческое развитие. Учебник. – Т.: УМЭД, ПРООН, 2008.
20. Черняк В.З. Инновации: управление и экономика. Электронный учебник. – М.: Кнорус, 2009.
21. Человеческое развитие: новое измерение социально экономического прогресса: Учебное пособие /Под общей редакцией проф. В.П.Колесова (экономический факультет МГУ) и Т. Маккинли (ПРООН, Нью-Йорк). – М.: Права человека, 2008.
22. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. – СПб.: Питер, 2003.
23. Ковалёв Г.Д. Инновационные коммуникации. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
24. Гольдштейн Г.Я. Глобальный стратегический инновационный менеджмент. – М., 2003.
25. Носова С.С. Экономическая теория. Элементарный курс. Учебное пособие. М.: КНОРУС, 2010. – 510 стр.

VI. Интернет сайтлари

26. www.stat.uz
27. www.economy.gov.ru
28. www.uza.uz – Ўзбекистон Республикаси Миллий Ахборот Агентлиги расмий сайти.
29. www.ceer.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги хузуридаги Самарали иқтисодий сиёсат маркази расмий сайти.

МУНДАРИЖА

	бет
Кириш.....	5
1-БОБ. РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН ТИПИ.	8
1.1. Инновацион ривожланишнинг моҳияти ва мазмуни.....	8
1.2. Ривожланишнинг инновацион типи хусусиятлари.....	12
1.3. Билимларга асосланган иқтисодиёт.....	15
2-БОБ АСОСИЙ ИҚТИСОДИЙ НАЗАРИЯДА ИЖТИМОЙ- ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН МОДЕЛЛАРИ.	19
2.1. Инновацион жараён моделлари.....	19
2.2. Инновацион ривожланиш моделларининг мақсадлари.....	20
2.3. Фан ва инновацияларнинг ҳамжиҳатлиги.....	21
3-БОБ. ИНСОН РИВОЖЛАНИШИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШНИНГ АСОСИЙ МАҚСАДИ СИФАТИДА	27
3.1. Инсон ривожланишининг инновацион жараёнлардаги роли	27
3.2. Инсон ривожланишининг умумжаҳон амалиёти	33
3.3. Инсон салоҳияти ва инновацион ривожланиш	36
	42
4-БОБ. РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН ТИПИДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ АНИҚЛАНИШИ ВА МОНИТОРИНГИ.	
4.1. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт мезонлари.....	42
4.2. Мамлакатлар ривожланишининг асосий омиллари.....	44
4.3. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт мониторинги.....	45
	49
5-БОБ. ЗАМОНАВИЙ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА “ЯНГИ ИҚТИСОДИЁТ”	
5.1. Иқтисодий ўсиш тўғрисидаги асосий назариялар.	49
5.2. Иқтисодий ўсишнинг миқдор ва сифат омиллари, уларнинг иқтисодий ривожланишдаги роли.	56
5.3. Турли концепцияларда иқтисодий ўсиш ва инновацион ривожланиш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.	57
5.4. Иқтисодий ўсиш ижтимоий тараққиёт манбаи сифатида.	60
6-БОБ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ, ЖАМИЯТНИ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ МУВОФИҚЛАШТИРИШ	63

МУАММОСИ.

6.1. Инновацион ривожланиш турининг ижтимоий жиҳатлари	63
6.2. Кўп ўлчовли камбағаллик концепцияси.	65
6.3. Кўп ўлчовли камбағаллик индекси ва уни ҳисоблаш методикаси	66
7-БОБ. БИЛИМЛАР ИҚТИСОДИЁТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН СТРАТЕГИЯСИ АСОСИ СИФАТИДА	68
7.1. Билимлар иқтисодиёти тушунчаси ресурс сифатидаги билимлар концепцияси	68
7.2. Билимлар иқтисодиётининг инфратузилмаси.	74
7.3. Билимлар иқтисодиётида инсон роли. Интеллектуал капитал.	78
8-БОБ. ГЛОБАЛЛАШТИРИШ ВА ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ. ЖАҲОН МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ ИНҚИРОЗИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШГА ТАЪСИРИ.	84
8.1. Жаҳон иқтисодиёти глобаллашувининг асосий тавсифи ва модернизациялашни тезлаштиришнинг катализатори сифатида.	84
8.2. Глобаллашув жараёнининг замонавий тўсиқлари ва рисклари.	91
8.3. Инновацион ривожланишда глобал ҳамкорлик.	96
9-БОБ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШДА ХАЛҚАРО САВДОНИНГ РОЛИ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ МОДЕЛИДА ҚУЛАЙ ИНВЕСТИЦИОН МУХИТНИНГ ЯРАТИЛИШИ.	101
9.1. Халқаро савдо муносабатлари.	101
9.2. Инновацион моделда инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий жиҳатлари.	103
9.3. Инновацион ривожланиш йўлида қулай инвестицион муҳитни яратиш омиллари.	105
10-БОБ. МАМЛАКАТНИНГ ХАЛҚАРО РАҚОБАТБАРДОШЛИГИГА ИННОВАЦИОН СИЁСАТНИНГ ТАЪСИРИ.	109
10.1. Давлатнинг инновация сиёсатини мамлакат рақобатбардошлигига таъсири	109

10.2. Давлатнинг инновацион функцияси.	115
10.3. Халқаро рақобатбардошликдаги муаммолар.	119
	128
11-БОБ. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ЖИҲАТЛАРИ	
11.1. Институционал ривожланишнинг хусусиятлари.	128
11.2. Давлатнинг институционал вазифалари.	130
11.3. Неоинституционализмнинг асосий жиҳатлари.	132
12-БОБ.: ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДУНЁСИНИНГ ДЕМОГРАФИК ТЕНДЕНЦИЯЛАРИГА ТАЪСИРИ. ДЕМОГРАФИК ТРАНСФОРМАЦИЯ МОДЕЛИ.	134
12.1. Демографик ривожланиш муаммолари.	134
12.2. Инновациялар ва технологик бурилиш.	136
12.3. Мехнат бозори ва мехнат муносабатларида инновацион стратегия.	139
13-БОБ. БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ МОДЕЛЛАРИ (ОМИЛЛАРИ, ХУСУСИЯТЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ)	151
13.1. Барқарор ривожланишнинг ижтимоий мақсадлари.	151
13.2. Барқарор ривожланишни иқтисодий баҳолаш.	156
13.3. Барқарор ривожланишнинг экологик мақсадлари.	160
13.4. Барқарор ривожланиш стратегиясини амалга оширишнинг асосий йўналишлари.	163
14-БОБ. ИННОВАЦИОН СИЁСАТНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ВА АМАЛГА ОШИРИШ МУАММОЛАРИ.	168
14.1. Самарали инновацион сиёсат-инновацион ривожланишга ўтишнинг асосий шарти.	168
14.2. Инновацион ривожланиш стратегияси.	173
14.3. Инновацион ривожланиш муаммолари.	177
	180
15-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ ИННОВАЦИОН ТИЗИМНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ.	
15.1. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг шаклланиши.	180
15.2. Инновацияга асосланган иқтисодий тизимнинг хусусиятлари.	181
15.3. Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг ривожланиш истикболлари.	188
Глоссарии.....	190
Фойдаланилган адабиётлар.....	200

**“ИЖТИМОЙ - ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ИННОВАЦИОН
МОДЕЛЛАРИ”**

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Тошкент: Иқтисодиёт, 2019 йил.